

YAKIN DOĞU ÜNİVERSİTESİ NEAR EAST UNIVERSITY

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ **JOURNAL of SOCIAL SCIENCES**

cilt XII volume
sayı 2 ekim 2019 october number 2

YAKIN DOĞU ÜNİVERSİTESİ NEAR EAST UNIVERSITY

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ **JOURNAL of SOCIAL SCIENCES**

cilt XII volume
sayı 2 ekim 2019 october number 2

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

JOURNAL of SOCIAL SCIENCES

cilt XII volume
sayı 2 ekim 2019 october number 2

Editör - Editor

Mustafa Sağsan

Yardımcı Editörler - Assistant Editors

Zehra Azizbeyli - Behiye Tüzel Çavuşoğlu

Teknoloji Editörü - Technology Editor

Cemal Yorgancıoğlu

Yazı Kurulu - Editorial Editor

Şerife Eyüpoğlu

Ebru Çakıcı

Reşat Volkan Günel

Şevki Kıralp

Hakan Karahasan

Danışma Kurulu - Editorial Advisory Board

Prof. Dr. A. Kadir Varoğlu - Başkent Üniversitesi

Prof. Dr. Birgül Demirtaş - TOBB Üniversitesi

Prof. Dr. Coşkun Polat - Çankırı Karatekin Üniversitesi

Prof. Dr. Çelik Aruoba - Yakın Doğu Üniversitesi

Prof. Dr. Gencay Şaylan - Lefke Avrupa Üniversitesi

Prof. Dr. Kenneth Christie - Royal Roads Üniversitesi

Prof. Dr. Kimiz Dalkir - McGill Üniversitesi

Prof. Dr. Meliha Altunışık - Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Mete Yıldız - Hacettepe Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa Aydın - Kadir Has Üniversitesi

Prof. Dr. Ümit Hassan - Yakın Doğu Üniversitesi

Doç. Dr. Tunç Medeni - Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Doç. Dr. Enderhan Karakoç - Selçuk Üniversitesi

Dato Dr. Sayed Omar Sharifuddin Bin Sayed Ikhsan - State Secretary of Perlis

Dr. David Griffiths - PhD (Edin), CMgr FCI - 3K Cubed

Yayınlanması istenilen yazılar, dergi ile ilgili iletişim ve abonelik talepleri için adres/
Manuscripts and all editorial correspondence and subscription enquiries should be addressed to/

Adres

YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi

Yakın Doğu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ankara Temsilciliği

Nenehatun Caddesi No:116/2, Çankaya / Ankara - TÜRKİYE

Near East University, Graduate School of Social Sciences

Ankara Representation Office

Nenehatun Street No:116/2, Çankaya / Ankara - TURKEY

E-posta - E-mail

sosbilder@neu.edu.tr

Web sayfası - Website

<http://sosbilder.neu.edu.tr/>

İrtibat - Contact details

0392 675 10 00 / (dahili-ext) 3101 - 3126

Kapak Tasarım - Design

Erdal Aygünç - YDÜ Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi
NEU Faculty of Fine Arts and Design

ISSN: 1986 - 1303

Baskı: Near East Printing

Fiyatı: 20 TL

Abone Bedeli: Yıllık: 35 TL

Hesap No: YDÜ Bank 11-304-455

YDU Sosyal Bilimler Dergisinde ileri sürülen görüşler ve gerçeklere ilişkin ifadeler tamamen yazarlara aittir ve dergide yayınlanmış olması bu görüş ve ifadelerin editör ya da Yakın Doğu Üniversitesi tarafından benimsendiği anlamına gelmez.

Statements of fact or opinion appearing in the NEU Journal of Social Sciences are solely those of the authors and do not imply endorsement by the editor or NEU

Tüm yayın hakları saklıdır. Bu derginin hiçbir bölümü yazılı ön izni olmaksızın hiçbir biçimde ve hiçbir yolla yeniden üretilemez ve dağıtılamaz.

YDÜ Sosyal Bilimler dergisi hakemli bir dergidir ve **ECON Lit**, **SOBIAD** kapsamında taranmaktadır.
NEU Journal of Social Sciences is a referred journal and indexed by **ECON Lit** and **SOBIAD**.

Bu dergide Turnitin intihal programı kullanılmaktadır.

This journal uses Turnitin software to detect instances of plagiarism in submitted manuscripts.

Editörden,

Sosyal bir dünyaya merhaba diyen her birey, kendisine pozitif bilimlere dayalı gereksinme ihtiyacı duymadan önce, içine doğduğu dünyevi gerçekliği anlama ve algılama çabası güder. Bireye bu süreçte ilk yardım elini uzatan sosyal bilimlerdir. Akabinde beşerî ve doğa bilimleri bunu takip eder. Bu nedenden dolayıdır ki, sosyal bilimlerin doğası gereği diğer bilimlerle karşılaştırılması; anlama ve algılama çabasından ziyade açıklama temeline dayanır.

Her sosyal bilimin nev'i şahsına münhasır (*sui generis*) karakteristiği; ona, diğer bilimlerden farklı kılan ayırıştırıcı özellik katmaktadır ki, bu durum sosyal bilimlere geniş bir yelpazede toplumun kanayan yaralarını sarma fırsatını sağlamaktadır. Bundan mütevellit, sosyal bilim alanındaki her bir bilimsel çalışmanın da görecelik esasında münhasır bir tebâ ile değerlendirilmesi gerekliliği kaçınılmazdır.

Dergimizin bu sayısında altı makale yer almaktadır. Bunlardan ilki “Sınıf Mücadelesi Ekseninde Kapitalist Sistemin Analizi” başlığını taşımaktadır. Bu çalışma, Batı Avrupa'nın sivil toplum uğraşında hegemonyanın nasıl üretildiğinin irdeleyerek karşı hegemonyanın nasıl inşa etmesi gerektiği yönündeki bir dizi ufuk açıcı sorular üzerinde durulmaktadır. Dergimizde ikinci sırada yer alan makalemiz “Kıbrıs'ta Mülkiyet Konusu ve Taşınmaz Mal Komisyonu Faaliyetleri” başlığıyla Türk Dış Politikasının en önemli unsurlarından biri olan Kıbrıs sorununun bir parçası olan mülkiyet meselesine ışık tutmaktadır. AİHM'nde ele alınıp davacılar lehine sonuçlanan Loizidou ve Arestis davaları sonrası Kıbrıs'taki mülkiyet davalarının, Kıbrıs sorununun çözüm sürecinde Türkiye'nin Kıbrıs politikasını nasıl etkilediği üzerinde durmaktadır. Dergimizin üçüncü makalesinin başlığı “Türkiye Kırgızistan Ticari İlişkileri ve Değerlendirilmesi” başlığı altında Türkiye ile Kırgızistan iş birliği temelleri kültürel bağlara kadar uzanmakla birlikte iki ülke arasındaki ticari ilişkileri konu alarak iki ülke arası ithalat ve ihracatın geliştirilebilmesi çabalarını içermektedir. Dergimizin dördüncü makalesi “Yerli Halkların Uluslararası Hukuktaki Statüsü Ve Kuzey Kutbu'ndaki İş Birliğindeki Rolü” altında İkinci Dünya Savaşı sonrasında devlet dışı aktörlerin de uluslararası hukukta yer almasıyla uluslararası hukuk ve uluslararası toplumun uğradığı değişimi anlatmaktadır. Dördüncü Dünya Toplulukları olarak nitelendirilen yerli halkların insan hakları ve kendilerine özgü statülerine ilişkin diğer haklarının modern uluslararası hukuk oluşumunun başlattığı bir sürecin ürünü olduğunu dile getirmektedir. “2011 Arap Ayaklanmaları Ve Ötesi: Demokratik Geçiş Ve Otoriter Süreklilik/Esnekliğin Ahenksizliği” adı altındaki makalemiz, 2011 Arap Ayaklanmalarını ele alarak ayaklanmaların birbiriyle ilintili sonuçlarını Magreb ve Maşrek bölgesindeki devlet-inşa süreçlerine atıfta bulunarak irdelemektedir. Bu çalışma, Orta Doğu ve Kuzey Afrika (ODKA) bölgesindeki devlet-inşa süreçlerinde yaşanan değişim ve sürekliliği ve de otoriter yapıların değişen biçimlerini analiz etmek için, otoriter yapıların esnekliği ve hayata geçirilen isteksiz reformlarının anlaşılmasına yönelik bilgi sağlamaktadır. Dergimizin son makalesi “Türkiye'nin Büyüme Potansiyeli” yüksek tasarruf oranı, yüksek beşerî sermaye seviyesi, araştırma-

geliştirme çabaları, ve düzgün işleyen bir kurumsal yapı açılarından Türkiye'nin dünya sıralamasında ne konumda olduğu araştıran makalemiz, Türkiye'nin kişi başına GSYİH'sının Türkiye'den yüksek ülkelerin ardında olduğu sonucuna vararak şartların olumlu yönde değişmemesi durumundaysa Türkiye'nin önündeki ülkeleri yakalayamayacağı anlamına geldiği sonucuna varır.

Dergi ekibimiz; sosyal bilimlerin toplumsal ehemmiyetine istinaden gerekli titizliği ve hassasiyeti göstererek on ikinci cildin ikinci sayısını çıkarmanın verdiği gururu sizlerle paylaşmaktan hiçbir zaman imtina etmedi ve etmeyecektir.

Prof. Dr. Mustafa Sağsan

İÇİNDEKİLER/ TABLE OF CONTENTS

Editörden.....	125-126
<u>Araştırma Makaleleri /Research Articles</u>	
Sınıf Mücadelesi Ekseninde Kapitalist Sistemin Analizi (<i>Analysis of the Capitalist System in Terms of Class Struggle</i>).....	128-154
Kıbrıs'ta Mülkiyet Konusu ve Taşınmaz Mal Komisyonu Faaliyetleri (<i>Property Issue and Activities of Immovable Property Commission in Cyprus</i>).....	155-173
Türkiye Kırgızistan Ticari İlişkileri ve Değerlendirilmesi (<i>Evaluation of Trade Relations Between Turkey and Kırgızstan</i>).....	174-192
Yerli Halkların Uluslararası Hukuktaki Statüsü ve Kuzey Kutbu'ndaki İş Birliğindeki Rolü (<i>Status of Indigenous Peoples in International Law and Their Role in Arctic Cooperation</i>)	193-220
The 2011 Arab Uprisings and Beyond: The Incongruity of Democratic Transition and Authoritarian Persistence/Resilience (<i>2011 Arap Ayaklanmaları ve Ötesi: (Demokratik Geçiş ve Otoriter Süreklilik/Esnekliğin Ahenksizliği)</i>).....	221-238
Türkiye'nin Büyüme Potansiyeli (<i>Growth Potential of Turkey</i>)	239-274
Yayın İlkeleri/Publication Rules.....	275-276
Yayın Etiği ve Yayın Görevini Kötüye Kullanma Beyanı/Publication Ethics and Publication Malpractice Statement.....	277-282
Yazım Kuralları/Article Submission Guidelines.....	283-286

SINIF MÜCADELESİ EKSENİNDE KAPİTALİST SİSTEMİN ANALİZİ

Berker BANK*

ÖZ

Bu çalışmaya konu olan temel sorunsal Antonio Gramsci'nin "hegemonya", "karşı hegemonya" "tarihsel blok ve "entegral devlet"; Immanuel Wallerstein'nın sınıf mücadelesi çerçevesinde geliştirdiği "merkez-çevre", "yarı çevre" kavramından hareketle kapitalist sistemin işleyişinin kuramsal çözümlemesini yapmaktır. Hedeflenen bu çerçevede, demokratik ilkelerin kurumsal bir nitelik kazandığı Batı Avrupa'da sivil toplum uğrağında hegemonyanın nasıl üretildiğini; bağımlı sınıfların kapitalist sistemin varlığına son vererek yeni bir tarihsel blok inşa etmek amacıyla karşı hegemonyayı nasıl inşa etmesi gerektiği yönündeki bir dizi ufuk açıcı sorular üzerinde durulmaktadır. Wallerstein'in düşüncelerinden hareketle, kapitalist dünya sisteminin varlığını sürdürdürebilmesi için "artı değer" (plus value) üretiminin sermaye birikiminin sağlanması için burjuvazinin sınıfsal egemenliği açısından neden gerekli olduğu anlatılmaktadır. Bunu yaparken "merkez", "çevre" ve "yarı çevre" ülkeleri arasında kurulan hegemonik ilişki de dikkate alınmaktadır. Ayrıca, devletin kapitalist sistemin sürekliliğini sağlaması için üstlendiği işlev üzerinde de durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hegemonya, Sivil Toplum, Merkez-Çevre, Şeyleşme, Manevra Savaşı, Mevzi Savaşı

ABSTRACT

ANALYSIS OF THE CAPITALIST SYSTEMIN TERMS OF CLASS STRUGGLE

The main question of this study is the institutional analysis of the functioning of the capitalist system on the basis of the concepts of Antonio Gramsci "hegemony", "counter-hegemony", "historical block" and "integral state" and the concepts "core", "periphery" and "semi-periphery" developed by Immanuel Wallerstein for class struggle. In this context, the aim is to focus on a series of eye-opening questions regarding how hegemony is produced in the field of civil society in Western Europe, where democratic principles gain an institutional character, and how the dependent classes should build counter-hegemony in order to establish a new historical block by ending the existence of the capitalist system. Relying on the ideas of Wallerstein, it is explained why the production of "plus value" for the capitalist world system to sustain its existence is necessary in terms of the class dominance of bourgeoisie so that capital accumulation can be ensured. While doing so, the hegemonic relationship between "core", "periphery" and "semi-periphery" countries are taken into consideration. In addition, the function undertaken by the state to ensure the continuity of the capitalist system is also emphasized.

Keywords: Hegemony, Civil Society, Core-Periphery, Reification, Battle of Maneuver, Battle of Position

* Dr. Öğretim Üyesi, Giresun Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

(berkerberker@hotmail.com) 0000-0002-3292-9274

YDU Sosyal Bilimler Dergisi C. XII, No. 2. (Ekim 2019)

Geliş: 30.07.2019

Kabul: 30.09.2019

Bu makaleden alıntı yapmak için: Bank, B. (2019, Ekim).

Sınıf Mücadelesi Ekseninde kapitalist sistemin analizi. YDU SOSBİLDİR, 12(2), 128-154

1. Giriş

Bu çalışmanın amacı kapitalist sistemin işleyişini Antonio Gramsci'nin “hegemonya”, “karşı hegemonya” ve “tarihsel blok”; Lukács'ın “şeyleşme” (*reification*); Poulantzas'ın “yalıtlayıcı etki” (*Isolation Effect*); Althusser'in “ideolojik aygıtlar; Immanuel Wallerstein'nin merkez-çevre, yarı çevre (*core-periphery, semi periphery*) şeklinde geliştirdiği kavram setinden hareketle kuramsal çözümlemesini yapmaktadır.

Kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin hâkim olduğu dönemde çok büyük ölçüde trampa ekonomisi geçerliydi. Farklı bir ifadeyle, köylü sınıfı yaşamını idame ettirmek için ayırdığı ürünün bir kısmını ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla diğer mal ve hizmetlerle değiştiriyordu. Üretim, üretici güç durumdaki köylü tarafından toprakta gerçekleştiğinden, zenginliğin ölçüsü topraktır. Kapitalizmin gelişimiyle birlikte önem kazanmaya başlayacak olan para, yani taşınabilir servet olgusu henüz tam manasıyla gelişmemiştir (Huberman, 2013: 26-37). Kuşkusuz, feodal üretim ilişkilerinin hâkim olduğu dönemde sömürü ilişkileri mevcuttu; ancak bu toplumsal sömürünün gerçekleşme biçimi ürün fazlasına zor aracılığıyla doğrudan el konulması şeklinde gerçekleşiyordu. Dolayısıyla verili üretim ilişkileri dikkate alındığında sermayenin birikmesi, yeni ve daha büyük üretim alanlarının oluşması mümkün değildi. Bilimsel ve teknolojik atılımların yapıldığı ticaretin gelişmesinin tetiklediği iktisadi alanında yaşanan köklü değişim toplumsal ilişkilerin pek çok düzeyinde de kendisini gösterdi (2013: 26-33, 54-66). Tarihsel süreç içinde yaşanan tüm bu değişimlere dayalı olarak ortaya çıkan bu yeni toplumu kapitalist toplum olarak tanımlıyoruz. Kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesiyle birlikte sömürü, ki bu “artı değer” şeklinde ifade edilmektedir, üretim sürecine içkin hale gelmiştir. Artık, sömürü, toplumsal artığa el konulması yönteminin doğrudan baskı uygulayarak gerçekleştiği geleneksel ilişkilerin hâkim olduğu feodal dönemden farklı olarak, çalışanların gönüllü olarak emeğini sermayedara satmasıyla birlikte üretim süreci sonunda gerçekleşir (2013: 177-93). Diğer önemli nokta ise, değişen üretim tarzına koşut olarak sömürünün gerçekleşmesi için doğrudan baskı uygulamaya artık gerek kalmadığından, iktisadi alan siyasal alandan ayrılır ve özerk bir nitelik kazanır (Wood, 2016). Böylece, sivil toplumun içinde yer aldığı iktisadi alan özgür ve eşit bireylerin karşı karşıya geldiği bir alan olarak kabul edilir. Siyasal alan, iktisadi alanda yaşanan tüm ilişkileri özgür ve eşit olduğu varsayılan bireylerin gönüllü faaliyetlerinin bir sonucu olarak meşru bir zemine oturtturur. Böylece “özgürlük” “eşitlik” ve “adalet” kavramları sınırlarını burjuva dünya görüşünün belirlediği hukuk sistemi üzerinden tanımlanmış ve meşrulaştırılmış olur. Artık, geleneksel toplumsal ilişkilerin hâkim olduğu feodal toplumsal örgütlenmeden farklı olarak üretimin, tüketimin ve dağıtımın kapitalist mülkiyet ilişkilerinin çevrelediği piyasa ilişkileri üzerinden tanımlandığı yeni bir üretim tarzı ile “genelleşmiş meta ekonomisiyle” karşı karşıyayız.

Geleneksel Marksist düşünce içinde önemli bir yer tutan ekonomik determinizmle karşı bir tepki olarak gelişen Gramsci'nin düşüncesi kapitalist sistemin kuramsal çözümlenmesinde önemli bir yer tutar. II. Enternasyonal ve onun takipçileri sosyalist devrimin gerçekleşmesinin ön koşulunu ekonominin gelişmişlik seviyesine denk

düşen mülkiyet ilişkilerine dayandırarak açıklamaya çalıştıklarından bu bakış açısı siyaset alanının dar bir eksene indirgenmesiyle sonuçlanıyordu. Dolayısıyla, sosyalist mücadele - genel eğilim dikkate alındığında- doğrudan ekonominin gelişmişlik düzeyiyle ilişkilendirildiğinden “reformist”, “kendiliğindenci”, “indirgemeci” bir anlayış temelinde dar bir siyaset alanına hapsolmuştu. Gramsci'nin üstyapıyı tarihsel dönüşüm süreçlerinde işlevsel kılarak geliştirdiği kuramsal çözümlemeleri, hem doğrudan siyasi sonuçların önemi açısından hem siyasetin dönüştürücü etkisi dikkate alındığında iki tarihsel deneyimin analizine dayanır. Birincisi; sivil toplum uğrağının kendine özgü tarihsel şartlarından ötürü yeteri kadar geliş(e)mediği bir ülke olarak nitelendirilen Çarlık Rusya'sında kendisi sosyalizm olarak adlandırılan bir devrimin meydana geliş şartlarını kıyaslayıcı bir öge olarak kullanarak, demokratik ilkelerin kurumsal bir nitelik kazandığı ve dolayısıyla sivil toplumun daha gelişmiş olduğu Batı Avrupa'da bir sosyalist devrimin nasıl ve hangi şartlar altında gerçekleşeceğinin sorgulanmasıdır. İkincisi; İtalya'nın siyasi açıdan tarihsel gelişiminin belli bir uğrağında ortaya çıkan faşizm pratiğinin kendine özgü toplumsal koşullarından hareketle modern kapitalist devletin işlevine yönelik özgün düşünceler geliştirebilmiş olmasıdır. Bu durum, esas olarak bir olağanüstü devlet biçimi olarak Faşizmin, verili toplumsal koşullar altında kapitalist devletin pratiğinde somutlaşan işlevini anlamaya yönelik bir çaba olarak da değerlendirilebilir. O'nun kuramsal çözümlemelerinin önemi kapitalizmin tarihsel açıdan belli bir gelişmişlik düzeyini ifade eden tekelleri aşamasında daha somut bir nitelik kazanan sınıflar mücadelesinde, tarihin dönüştürücü ve sınıfsız topluma ulaştıracak evrensel özne olarak kabul edilen işçi sınıfının sivil toplum uğrağında gelişen mevcut “burjuva hegemonyasına” alternatif olarak “karşı hegemonya” geliştirerek kapitalizme karşı yeni bir tarihsel blok inşa edilebileceği düşüncesine dayanıyor olmasıdır.

Wallerstein'e göre kapitalizm 'artı değer' (*plus value*) yaratımının en üste çıkarılmasının, kendiyi ödüllendirildiği tek üretim tarzıdır. Wallerstein, kendilerinin yaratmadığı “artı değer” bir bölümünü alan ve diğer bir bölümünü de sermaye birikimi yapmak için kullananları burjuvazi olarak nitelemektedir. O'nun yaptığı bu tanıma dikkat edilecek olunursa; burjuvaziyi tanımlayan belirli ve hattâ yasal mülk sahibi statüsü de değildir; burjuvazinin ister birey olarak ister ortaklığın birer üyesi olarak, yaratmadığı artığın bir kısmına el koyarak ve diğer bir kısmını da üretime dâhil ediyor olmasıdır. O'na göre, ulusal ve uluslararası ölçekte sermaye birikiminin gerçekleşmesi kapitalist sistemin sürekliliği açısından bir zorunluluktur. Proleter ve burjuva kategorilerine ilişkin yapılan açıklamada ulusal sorunla merkez-çevre ülkeler ile nasıl bir ilişki kurulduğunu anlamak için kapitalizmde devletin rolünün ne olduğunun belirlenmesi gerekiyor. Kapitalist dünya ekonomisinde devletin rolü, piyasa ilişkilerin hâkim olduğu koşullar altında bir kesimin avantajlarını diğerlerine karşı artırmaktır. Farklı bir ifadeyle, pazarın serbestliğini azaltmaktır. Bu durumda karlı olanlar bunu destekleyecek, bundan zararı olanlar ise karşı olacaktır.

Bu çalışma A. Gramsci, Lukács, N. Poulantzas, L. Althusser ve I. Wallerstein'in düşüncelerini tüm yönleriyle ele alan ayrıntılı bir çalışma olmayıp, kapitalist sistemin işleyişinin hangi temeller üzerinde şekillendiğinin anlaşılmasıyla sınırlandırılmıştır.

Hedeflenen bu çerçevede sırasıyla Gramsci'nin “tarihsel blok”un inşası, toplumsal rızanın sağlanmasında sivil toplum uğrağında yürütülen hegemonya mücadelesi; Lukacs'ın kapitalist üretim sürecine bağlı olarak ortaya çıkan “şeyleşme”nin (*reification*) ortadan kaldırılmasının kapitalist sistemin aşılması noktasında neden bir zorunluluk olarak gördüğünü; toplumsal rızanın üretilmesinde Poulantzas'ın “yalıtlayıcı etki” (*Isolation Effect*) ve Althusser'in “devletin baskı aygıtı” ve “devletin ideolojik aygıtları”nın toplumsal işlevi; Wallerstein'in “kapitalist sistem”, kavramları incelenmektedir.

2. Gramsci'nin Tarihsel Blok Analizi

Gramsci'ye göre, kapitalizmin gelişmişlik düzeyi dikkate alındığında Batı-Avrupa'da burjuvazi “sivil toplum”u büyük ölçüde ele geçirmiş durumdadır. Diğer bir ifadeyle, burjuvazi bir sınıf olarak diğer sınıflar üzerinde sivil toplum uğrağında hegemonya sahibidir. Politik iktidarın (devlet) arkasındaki asıl güç, sivil toplum uğrağında yer alan o toplumdaki tüm insanları, özellikle de çeşitli kesimlerin oluşturduğu alt katmanları içerdiğinden, bu “toplumsal grupların” (sınıfların) devrime yöneltmeleri için en önemli engel, buradaki burjuva hegemonyasıdır. Bu hegemonya toplumun diğer kesimlerine baskı uygulayarak gerçekleşmez. Zira sivil toplum uğrağında hegemonya üreten burjuvazi siyasal sınıf egemenliğini sürdürebilmek için bunu tüm diğer sosyal sınıflara empoze etmektedir. Diğer bir ifadeyle burjuvazi siyasal sınıf egemenliğini toplumsal rıza aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Bu aşamada Gramsci'nin, tüm bunları aşip öznenin devrimci dönüşümü nasıl sağlayacağı şeklindeki sorunsalı önem kazanır. Sosyalizm mücadelesi temelinde şekillenen ana hedef bu çerçevede anlam kazanır. Buna göre; siyasal erki ele geçirmek isteyen her sınıf bu hegemonyayı kırmak ve yerine kendi hegemonyasını koymak zorundadır. Gramsci'nin siyasal iktidarın ele geçirilmesinin önkoşulu olarak ortaya koyduğu “sivil toplum”un ele geçirilmesi ya da hegemonya için mücadele şeklindeki bu temel hedef, Marx'ın Avrupa'daki burjuva devrimlerine bakarak dile getirdiği “kesintisiz devrim” teorisine karşı “alternatifini” oluşturur. Şöyle ki; Marx ve Engels, üretim ilişkilerinin gelişmişlik düzeyi açısından kapitalizmin rekabetçi aşamasında yükselişte olan burjuva devrimlerinin sınıf karakterini tahlil ederek Avrupa'da sosyalist devrimler çağının başladığını düşündüler. “Sürekli derim” veya “kesintisiz devrim” şeklinde kavramsallaştırılan bu bakış açısına göre, yükselmekte olan burjuva devrimlerinin hemen ardından sosyalist devrimler çağının başlayacağı öngörülmüştü. Sosyalist devrimlerin geleceğine ilişkin yapılan bu iyimser açıklamaların henüz çok erken olduğunun anlaşılması uzun sürmedi. Burjuvazinin sahip olduğu görece ekonomik gücün yanı sıra siyasal iktidarı da ele geçirip toplumsal dönüşümü sağlayabilecek yeterli güce sahip olmamasından ötürü bazı burjuva devrimleri başarısızlıkla sonuçlandı. Marx ve Engels sosyalist devrimler için dile getirdikleri sürekli devrim tahlilinin iyimser bir yaklaşımın sonucu olduğunu kabul ettiler: “...tarih bizi ve bezer düşüncede olanları haksız çıkardı. Tarih gösterdi ki, kıta üzerindeki gelişme durumu, o zaman, kapitalist üretimin kaldırılması için henüz yeterince olgunlaşmamıştır...” (1996: 14). Bu noktadan sonra bu iki devrimci düşünür kapitalist krizlerin ortaya çıkış

nedenlerine ilişkin iktisadi analizlere daha fazla ağırlık vereceklerdir.

Kesintisiz devrim tartışması bitmiş gibi görünse de bir asır sonra Rusya'nın kendine özgü tarihsel koşullarında yeniden gündeme gelecektir. Lenin, kapitalizmin “rekabetçi” aşamasında Marx tarafından dile getirilen kesintisiz devrim teorisinin kapitalizmin “tekelci” aşamasında, yani emperyalizm çağında geçerli olduğunu ilan edip bu kavramı yeniden gündeme taşır. Ne var ki, kesintisiz devrim kavramı işlevsel açıdan yeniden anlam kazandığı dönemin şartları itibarıyla özgül bir durum taşımaktadır. Zira, gerçekleşeceği düşünülen ilk sosyalist devrimler Marx'ın öne sürdüğü koşullara uymayacak bir şekilde üretim ilişkileri açısından gelişmiş olan Batılı kapitalist ülkelerde değil, kendine özgü feodal ilişkilerin yaygın bir şekilde varlığını sürdürdüğü Doğu'da gerçekleşecektir. Farklı bir ifadeyle devrimler Doğu'ya kaymış durumdadır. Bunun nedeni, Batı'nın sahip olduğu zenginlik Doğu'nun sömürüsüne dayandığından işçi sınıfı da bu zenginlikten pay almaktadır. Dolayısıyla da Batı'da çalışan kesimlerin gönenç seviyelerinde bir gelişme söz konusudur. Lenin'e göre, tarihsel açıdan kapitalizmin eşitsiz gelişmesinin yarattığı Doğu ile Batı arasındaki bu sömürü ilişkisi emperyalist sisteme en zayıf halkayla bağlanmış ülke ya da ülkelerin kopmasıyla birlikte sosyalist devrimler silsilesi başlayacaktır. Lenin'in, kesintisiz devrim stratejisinin merkezinde devlet yer alır. Gramsci'nin sosyalist devrim stratejisinde ise sivil toplum uğrağında hegemonya mücadelesi yer alır. Böylece, Gramsci, siyasal iktidarın ele geçirilmesi için büyük mücadelelere girişmiş olan Avrupa proletaryasının yenilgisiyle oluşan “istikrarlı toplum”u, “sivil toplumda burjuvazinin hegemonyası”nın ifadesi olarak düşünerek, daha önceleri, yani büyük mücadelelere girilmeden önce, proletaryanın elindeki mevzileri savunmak ya da “yitirilmiş mevzileri ele geçirmek için bir kuram geliştirmiştir. Bu kuram; kapitalizmin tarihsel açıdan belli bir gelişmişlik düzeyini ifade eden tekelci aşamasında daha somut bir nitelik kazanan sınıflar mücadelesinde, tarihin dönüştürücü ve sınıfsız topluma ulaştıracağı evrensel özne olarak kabul edilen işçi sınıfının sivil toplum uğrağında gelişen mevcut “burjuva hegemonyasına alternatif olarak “karşı hegemonya” geliştirerek kapitalizme karşı yeni bir “tarihsel blok” inşa edilebileceğidir (Portelli, 1982: 138-93).

Tarihsel blok kavramı sadece devletin işleyiş biçimini açıklamaya yönelik bir girişimi ifade etmesi açısından değil, aynı zamanda *Değerler*'de geçen farklı inceleme alanlarının içeriğini oluşturduğu diğer bileşenlerin açıklanmasına yönelik olarak da önemli bir yere sahiptir. Buna göre, “...yapılar ve üstyapılar bir tarihsel bloku biçimlendirir. Yani, yapıların karmaşık, çelişkili düzensiz bütünlüğü, üretim ilişkilerinin toplumsal bütünlüğünü yansıtır” (Gramsci, 1971: 366). Tarihsel bloğun çeşitli kerteleri arasındaki “zorunlu karşılıklık” durumunu diyalektik bir süreç olarak tanımlar: “yapı üstyapı arasındaki zorunlu karşılıklık” (*necessary reciprocity*), gerçek diyalektik bir süreçtir” (1971: 366). Gramsci, üstyapının çeşitli uğraklarında ortaya çıkan çelişkilerin sınıfsal temellerinin ekonomik alandaki hareketlilikle diyalektik bir bütün içinde açıklamış olur (Texier, 1982). Gramsci tarihsel materyalizmin iki kurucu kertesini ifade eden alt yapı ve üst yapı arasındaki zorunlu ilişkiyi gerçek bir diyalektik

süreç olarak yorumlar ve alt yapıya klasik tanımlamanın dışında bir tanımlama getirmez. O'na göre alt yapı, toplumsal güçler ve üretim ilişkilerinin bütünlüğü olarak düşünülmektedir. O'na göre asıl önemli olan üst yapılar, karmaşık bir bütünlüğü oluşturur. Tarihsel blokun alt yapısında bir determinasyon söz konusu iken, buna karşılık üst yapı uğrağında bir özgürlüğe geçiş söz konusudur. Gramsci antik felsefede geçen “*katharsis*” kavramını alt yapı ile üst yapı arasındaki zorunluluk ve özgürlük düzeyini açıklamak için kullanır (Texier, 1982).

Gramsci, tarihsel blokun çeşitli kerteleri arasındaki ilişkiyi diyalektik bir ilişki olarak belirledikten sonra, belli bir soyutlama düzeyinde üretilen soyut gerçeklik organik bir bütünlük içinde düşünülmelidir. Dolayısıyla, Gramsci, üstyapının iki kurucu kertesini şeklinde konumlandığı “sivil toplum” ve “politik toplum” arasındaki ilişkiyi çatışkılı (*antinomy*) bir ilişki şeklinde değil de, diyalektik ikilik (*dichotomy*) olarak yorumlar. O'nun toplumsal biçimlerdeki düalist diye adlandıracak tarzda bir incelemesi yapılan sınıflandırmanın ontolojik olduğu anlamına gelemmez; zira organik bütünlükten söz etmek düalizmi aşmaktır. Söz konusu ayrımlar epistemolojik ayrımlardır. Dolayısıyla, O'nun sivil toplum ile devlet arasındaki ilişkinin *dikotomi* şeklinde ele aldığını söylemek daha doğru olacaktır. *Defterler*'de dağınık bir şekilde ifade edilen kapitalist devlete ilişkin kuramsal çözümlemeler, Gramsci'nin geliştirdiği bu yöntem temelinde kavranmalıdır.

Toplumsal rızanın etkisinin azaldığı hegemonik krizin baş gösterdiği verili koşullar altında egemen sınıf siyasal egemenliğini sürdürmek adına toplumun bütününe karşı zor dolayımıyla sürdürmeye çalışır. Bu militer “zor” değil, aynı zaman da yasal “zor”dur. Gramsci zor uygulamasını da ikiye ayırmıştır: Birincisi, politik toplumda sivil toplum arasında bağlar zayıflamamışken, güçlüyken uygulanan zor, politik-militer zor; ikincisi, politik toplum ile sivil toplum bağları zayıfladığında ve özelleştiğinde ise uygulanan zor teknik-militer zordur (Gramsci, 1971).

Gramsci parlamento ve siyasal partileri her iki toplumu uğrağın unsurları olarak görür. Devlet bu anlamda sivil toplum ve politik toplumu kapsar. Farklı bir ifadeyle devlet aygıtı zor unsuruyla güçlendirilmiş, pekiştirilmiş hegemonyadır. Gramsci tarihsel blokun üst yapı uğraklarından politik baskın bir karaktere sahip olduğu dönemlerde diktatöryal yönetimden söz edilirken; sivil toplumun baskın olduğu dönemlerde ise, hegemonal bir sistemden söz edilebilir (Gramsci, 1971). Gramsci'nin, tamamlayıcı nitelikteki açıklamaları politik toplum ile sivil toplumun sentezi şeklindeki açıklaması, devlete ilişkin yapılan değerlendirmeleri farklı bir düzeye taşınmasına yol açar. Buna göre, Entegral devlet fikri sivil toplum fikrine atıfta bulunacak öğeler taşır. Öyle ki şu söylenebilir: “...devlet=sivil toplum+politik toplum, yani devlet=zor ile pekiştirilmiş hegemonya” (1971: 263). Artık, devlet, iki uğrağın bir sentezi şeklinde tanımlanmaktadır. Devletin birinci görünümü çerçevesinde sivil toplum ile devlet (politik toplum) arasındaki ayrıma yönelik yapılan her açıklama yöntem bilimsel temelde yapılan bir ayrımı ifade etmektedir. Devletin ikinci görünümü ise, sivil toplum ile politik toplumun organik birliği şeklinde ortaya çıkar. Burada da

devlet iki uğrağın bir sentezi olarak “entegral devlet” biçiminde tanımlanmıştır.

3. Hegemonyanın İnşası

Gramsci'nin ideoloji kavramıyla toplumsal güç ilişkilerini ve bu ilişkilerin belirli somut yaşam biçimlerini incelemeye çalıştığıdır (Crehan, 2002: 146). Gramsci, hegemonya kavramını ne bir ideoloji ne de toplumsallaşmanın diğer biçimlerine indirgenebilir bir kavram olarak düşünmüştür. Hegemonya ideolojiyi kapsar, ama ona indirgenemez (Eagleton, 2000: 163-164). Gramsci, ideoloji kavramını içerik itibarıyla olumsuz bir anlama gelecek şekilde kullanılmasının, üstyapıyı önemsizleştiren ekonomik indirgemeciliğe yol açtığı gerekçesiyle reddeder (Mchellan, 1999: 46). Hegemonya kavramı, Gramsci'nin siyaset ve ideolojiyle ilgili düşüncelerinin örgütleyici odağını oluşturur (Barrett, 1996: 62). Hegemonya, öncelikli olarak, politik bir ilke ve stratejik bir önderlik biçimidir.

Gramsci sivil toplum kavramını, ideolojiden bağımsız olarak düşünmez. Sivil toplumu kuşattığı alan ideoloji alanını oluşturur. Tüm bu nedenlerden dolayı devletin, demokratik ilkelerin çok büyük ölçüde kurumsal bir niteliğe büründüğü Batı Avrupa'da, Ekim Devrimi'nde olduğu üzere şiddete dayalı yöntemlerle siyasal iktidarın ele geçirilmesi pratik bakımdan bir şey ifade etmez. Zira sivil toplumda burjuvanın ürettiği hâkim ideolojiye alternatif olarak karşı hegemonya geliştirilmedikçe burjuva hegemonyası kendisini yeniden üretecektir. Dolayısıyla, toplumsal rızayı kazanmamış esas olarak şiddete dayanan bir devrim uzun vadede kalıcı olamayacaktır (Ransome, 2010).

Gramsci'nin hegemonya kavramına “zor” zırhı giydirerek “entegral devlet” biçiminde tanımladığı modern devlet dönemi (1971: 263), “manevra” savaşının yerini “mevzi” savaşına bıraktığı 1870 dolaylarında başlamaktadır (1971:242-243). O'nun ifade ettiği emperyalist aşama, devletin genişleyen etkinliğiyle birlikte sivil toplumla olan ilişkilerinin köklü bir değişime uğradığı bir döneme uygun düşmektedir. Devlet, kapitalizmin tekeli aşamasında, yeni rolünü toplumsal düzeyde gerçekleştirebildiği ölçüde, egemen sınıfların hegemonyasını kurar ve toplumsal “rıza”nın oluşmasına bağlı olarak tarihsel blokun sürekliliğini sağlar. Ne var ki, devletin kapitalist toplumsal formasyonun sosyal, siyasal ve ekonomik gelişimini temsil edebilme yeteneği, tekeli kapitalizmin egemenliği döneminde giderek azalmaktadır. Parlamento ve siyasi partilerin geleneksel rollerinde ortaya çıkan değişimin işaret ettiği temsil krizi, hegemonya krizinin temelini oluşturur (Sassoon, 2012:108). Eğer devlet, bu aşamada, yeni rolünü gerektiği gibi yerine getiremezse, ortaya çıkacak olan hegemonya krizi, söz konusu ülkenin, siyasal ve toplumsal gelişiminin ortaya çıkardığı tarihsel deneyimin birikimiyle bağlantılı bir şekilde geliştirebileceği farklı siyasal pratikler aracılığıyla üstesinden gelmeye çalışacaktır (Thomas, 2010).

Gramsci'nin düşüncesine göre, mevzi savaşının tarihsel açıdan birinci belirleyeni, sivil toplumun gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan geniş kitle hareketlerinin özerk bir nitelik kazanması oluştururken, diğer bir belirleyeni ise, Batı Avrupa'da sosyalist devrimlerin başarısız bir takım deneyimle sonuçlanmasının, nihai bir zafer için iktidarın ele geçirilmesinde tek başına yeterli olamayacağını göstermiş olmasıdır.

Manevra savaşının başarısı ya da başarısızlığı son kertede mevzi savaşına bağlı olacaktır (Ives, 2011: 171). Batı'da devlete doğrudan saldırının stratejik açıdan dikkate alındığında başarılı olması mümkün değildir. Sivil toplumu oluşturan karmaşık örgütlenmelerin tortulu tabakaları entegral devleti hem siyasal bakımdan güçlü hem de ideolojik bakımdan dirençli kılar (Fontana, 2011: 52). İkincisi, mevzi savaşı devletin bir karşı hegemonya ile kuşatılması düşüncesine dayanır.

Üçüncüsü, mevzi savaşı, işçi sınıfının bilincine yönelik bir savaşımdır. İlk bilinç düzeyi, mesleki özdeşleşmedir. İkinci bilinç düzeyi, ekonomi alanında, üretimle bağlantılı olmak koşuluyla bir toplumsal sınıfın bütün üyeleri arasında çıkar dayanışmasına ilişkin bir bilinç ortaya çıkması şeklinde gelişir. Üçüncü bilinç düzeyinde birey, kendi korporatif çıkarlarının iktisadi bir sınıfın dar korporatif sınırlarını aştığını ve bu bağımlılığın diğer bağımlı sınıfları da içine alacak şekilde bir karşı hegemonya oluşturarak aşılabileceğini kavrar (Carnoy, 2001: 271).

Dördüncü öge, bu ideolojik gelişme topoğrafisinin eyleme dönüşmesidir. Bu da doğrudan partiyle ilgilidir. Gramsci'ye göre, devrimci bir partiyi tanımlayan şey sınıftır (Holst, 2013: 79). O'nun parti teorisinin özgünlüğü, parti tarafından uygulanması gereken ikili perspektif anlayışıdır: "rıza" ve "zor"un diyalektik birliği (Molyneux, 1982: 197).

Özetlersek sivil toplumda yapılabilecekleri yapmak, gelinebilecek aşamaya gelmek yani Gramsci'nin tabiriyle mevzi savaşında yol kat etmek daha sonra devletin ele geçirilmesi aşaması olarak ön gördüğü manevra savaşını gerçekleştirmektir. O'nun mücadele alanını şekillendirdiği mevzi ve manevra savaşı toplumsal dönüşümü sağlayacak olan özgürlük alanına doğru bir gelişme anlamına gelecektir. Parti sürekli yukarıdan aşağıya emirler yağdıran ve kurallara uymayanları cezalandıran bir polis örgütü olmamalıdır. Bizzat kendisi de pratik faaliyetlere katılmalı ve deneyimlerden sonuç çıkarması bilmelidir. Böylece, (a) iyi donanımlı kadrolar yığınları sevk ve idare edebilir. (b) katılımın demokratik olması devrimin de demokratik olması anlamına gelir. (c) proletarya diktatörlüğü öncelikle toplumda gerçekleşmelidir.

Gramsci'nin düşünsel bütünlüğü içinde yer alan "tarihsel blok" kavramı tarihsel materyalizmin iki kurucu kertesini ifade eden temel yapı-üst yapı diyalektik birliğinin hegemonik sınıf ve fraksiyonlarının egemenliğinde örgütlendiği yeni bir toplumsal formasyona işaret eder. Dolayısıyla, her tarihsel blok yeni bir üretim tarzının yeni bir sınıf hegemonyası altında örgütlendiği toplumsal oluşumdur. Siyasal iktidarın ele geçirilmesi ve sonrasında sürekliliğin sağlanmasında başarılı olunması için geliştirilen Marksist düşünceler dikkate alındığında aralarındaki tüm farklılıklara rağmen Gramsci ile Althusser ve Poulantzas'ın geliştirdiği kuramsal çözümleri arasında pek çok noktada benzerlik göze çarpar. Yukarıda çok defa vurgulandığı üzere Gramsci, hangi sosyal sınıf olursa olsun siyasal iktidarı ele geçirebilmesi için sivil toplum uğrağında hegemonya inşa etmesi gerektiğini düşünür. Dolayısıyla, kapitalist sisteme son verecek olan işçi sınıfı da benzer bir şekilde sivil toplum uğrağında karşı hegemonya geliştirmek zorundadır. Aksi takdirde siyasal iktidarın korunmasında başarılı olunamaz. Althusser de tıpkı Gramsci gibi hegemonyanın inşa edilmesinde toplumsal rızanın önemine işaret eder. Ancak, bunu, Gramsci'nin yaptığından farklı bir şekilde

dile getirir.

Althusser'e göre, devletin temel olarak iki ayağı vardır: Devletin baskı aygıtı ve devletin ideolojik aygıtları. Birinci durumda bulunanlar kendi içinde içsel bir bütünlüğe sahipken; ikinciler ise hem kendi içinde hem de baskı aygıtı karşısında özerk bir niteliğe sahiptirler. İdeolojik aygıtların (Hukuk, Okul, aile, sendika... vb.) bu “özerk” niteliği yönetilen sınıflar açısından siyasal iktidara karşı mücadele serbestliği sunar. İdeolojik aygıtların bu özerk niteliği yönetilen sınıflar için kendi sınıf hegemonyasının inşası açısından bir fırsat yaratır. Genel manada devlet aygıtının; devletin baskı aygıtı ve devletin ideolojik aygıtları şeklinde ikiye ayrılması; Gramsci ve Althusser'in düşünceleri arasında belli noktalarda farklılığın olduğuna işaret eder. Şöyle ki Althusser, Gramsci'nin hegemonya kurma mücadelesinde devletin dışındaki bir uğrak olarak tanımladığı sivil toplum alanını; çeşitli ideolojik kurumların yer aldığı bir uğrak olarak devletin işgal ettiği alana dâhil eder. Bu çerçevede, hukuk, siyaset sendika, okul, aile, haberleşme (basın, radyo, televizyon), özel ya da kamu sektörü, dini kurumlar, (2003: 168-69) toplumsal rızanın sağlanmasında devletin ideolojik aygıtlarını oluşturur. O'na göre, kamusal alan ya da özel alan ayrımı burjuva hukuk sisteminden kaynaklanan bir ayrımdır. Önemli olan bu aygıtların kapitalist sistem içindeki işlevidir. Zira, devletin oluşumu kamu ve özel arasındaki ayrımı önceler.

Althusser, devlet iktidarı ile devlet aygıtı arsında da bir ayrımda bulunur (2003: 163). Devlet iktidarının ele geçirilmesi baskı aygıtının üzerinde kontrolün sağlandığı anlamına gelse de ideolojik aygıtlar üzerinde egemenliğini sağlayamayan hiçbir sınıf, egemen bir sınıf olarak siyasal iktidarını sürekli kılamaz. Farklı bir ifadeyle bu aygıtlarda ideolojik egemenliğini kurmayı başaramamış hiçbir sosyal sınıf, siyasal iktidarı şiddete dayalı yöntemlerle ele geçirse dahi hegemonya inşa etmeden kalıcı olmaz. Devletin ideolojik aygıtlarının işlevi üretim ilişkilerinin yeniden üretimini sağlamaktır. Bu da devlet iktidarının ideolojik aygıtlar ile baskı aygıtı aracılığıyla sürüklenmesiyle mümkün olur. Devletin baskı aygıtının işlevi hem kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretimini sağlayarak kapitalist sömürü ilişkilerini sürekli kılmak hem de devletin ideolojik aygıtlarının siyasal koşullarını güvence altına almaktır. O'nun düşüncesinde devletin üretim ilişkilerin yeniden üretiminin sağlaması noktasında sınıf mücadelesine müdahalesi salt baskı ve sömürü mekanizmalarını sürdürerek değil, aynı zamanda, egemen sınıf fraksiyonları arasında ortaya çıkan sorunları çözüme kavuşturmadır (2009: 106-7). Devletin kapitalist sistemin sürekliliğinin sağlaması noktasında tüm sınıflar karşındaki özerk konumunu muhafaza etmesi sınıflar üstünde yer aldığı şeklindeki iddiasına dayanak oluşturur. Böylece, devletin sözde sınıflar karşısındaki tarafsızlık görünümü onun son tahlilde bir sınıf aygıtı olduğu gerçeğini saklamasına ve toplumsal rızanın üretilmesine yardımcı olur. Bu da kapitalist sistemin sürekliliği açısından hayati derecede önemli bir yer tutar.

Poulantzas'a göre, devlet bir toplumsal oluşumu meydana getiren “siyasal”, “ideolojik” ve “ekonomik” düzeylerin birliğini ve tutunumunu sağlayan özel bir işleve sahip (1978: 44). Böylece, devlet aygıtı, yeni bir tarihsel bloku oluşturan en önemli uğrak haline gelmiş olur. Poulantzas, kapitalist üretim tarzının egemenliği altında gelişen sınıf mücadelesini “yalıtlayıcı etki” şeklinde geliştirdiği kavramdan hareketle

bir dizi kuramsal çözümlemede bulunur. O'na göre, üstyapıyı oluşturan yasal siyasal ve ideolojik düzeyler sayesinde üretimin destekçileri (supporters) durumundaki sınıflar “eşit” ve “özgür” bireyleri oluşturacak şekilde inşa edilirler (1978: 130-10). Böylece, üreticilerin gerçekte bir sınıf oldukları gereceği yasal siyasal ve ideolojik aygıtlar aracılığıyla gizlenmiş olur. Yalıtlayıcı etkinin somut alandaki görünümü “rekabet” şeklinde belirir. Bu rekabet hem bağımlı sınıflar arasında hem de egemen sınıflar arasında sürüp gider. Üretim sürecindeki konumları dikkate alındığında gerçekte sınıf olan, özgür ve eşit bireyleri oluşturacak şekilde inşa edilen bu kişiler kapitalist mülkiyet ilişkilerinin kendine özgü koşullarında piyasa ilişkileri içinde karşı karşıya gelirler (1978: 133). Bu durum egemen ve bağımlı sınıflar açısından doğal bir süreç olarak kavranır. İktisadi alandaki tüm ilişkilerin gerçekte sınıf mücadelesinin sonucu olduğu gerçeğinin gizlenmesine yardımcı olur.

Kapitalist toplumsal oluşumda yalıtlayıcı etkinin iki önemli işlevi vardır. Devlet bir taraftan üretimin destekleyicilerini eşit ve özgür bireyleri oluşturacak şekilde inşa ederken; diğer taraftan da bu yalıtılmışlığı ulusun iradesinin bir temsilcisi olacak şekilde en üst düzeyde birleştirir. Farklı bir ifadeyle, devlet egemen ve bağımlı sınıfları önce piyasa koşulları altında özgür ve eşit bireyleri oluşturacak şekilde dağıtıp, sonra da ulusun iradesini oluşturacak şekilde yeniden birleştirir. Böylece, devlet,

4. Sınıf Mücadelesi ve Kapitalist Sistem

Toplumsal sınıf kavramı tarihsel açıdan Karl Marx tarafından geliştirilmiş bir kavram değildir. Bu kavram antik dönemde Yunanlılar tarafından biliniyordu ve çok defa da kullanılıyordu. 18. yüzyıl Avrupa'sı toplumsal düşüncesinde ve Fransız Devrimi sonrasında yazılanlarda yeniden kullanılmaya başlandı. Mesela Saint Simon sınıf kavramını modern dönemde ilk kullanan toplum bilimcilerden bir tanesidir; hatta Charles Fourier, Robert Owen ve Sismonti de sınıf kavramını çok defa kullanmıştır (Engels, 2012). Ancak, Marx'ın sınıf kavramına yüklediği anlam kuşkusuz bu düşünürlerden farklı bir yere sahip olduğundan özgün bir niteliğe sahiptir. Marx'ın *Komünist Manifesto*'da (1994) proletaryanın kim olduğu sorusuna ilişkin yaptığı değerlendirmede: “... toplumun, geçim araçlarını herhangi bir sermayeden elde edilen kârdan değil, tamamıyla ve yalnızca kendi emeğinin satışından sağlayan (...) sınıfıdır.” şeklinde ifade ediyordu.

Tarihsel açıdan bir sınıf olarak proletaryaya ilişkin yapılan bu değerlendirmenin önceki düşünürlerden farklı bir zeminde ele alındığı açıktır. *Manifesto*'da yapılan bu alıntının son cümlesine dikkat edildiğinde, proleter sınıfı 19. yüzyılın çalışan sınıfı olarak değerlendirilmiştir. Ancak, bu açıklamadan kapitalizm öncesindeki farklı toplumsal oluşumlarda sınıflar yoktu şeklinde bir sonuç çıkmamalıdır.

Komünist Manifesto'da (1994) sanayi proletaryasının, köle, serf ve manüfaktör işçisiyle mukayeselerinin yapılması, sadece sanayi proletaryasının ne anlama geldiğinin açıklanmasının önemini yanında Wallerstein'in sınıf çatışmasını tahlil ederken nasıl bir mantık yürüttüğünü ve kuramsal çözümlemelerinin bu mantık üzerinde nasıl şekillendiğinin anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Wallerstein'a göre Marx'ın sınıf kavramına katkısı üç yönlüdür. Birincisi, tarihi sınıf çatışması temelinde değerlendirmesi; ikincisi, sosyalist devrim için işçi sınıfının kendinde

sınıftan kendi için sınıf olmasının gerektiğine işaret etmesi; üçüncüsü, kapitalist üretim tarzının temel çatışmasının burjuvazi ile proletarya arasında olduğu yani üretim araçlarına sahip olanlar ile bu araçlardan yoksun bırakılanlar arasında sürmesi (Wallerstein, 2000).

Lukács'a göre, kapitalizmin genelleşmesiyle birlikte dünya tarihinde ilk kez, toplumsal dünyayı bütünü içinde kendi amaçlı faaliyetinin nesnesi haline getirebilecek özne ortaya çıkmıştır. Bunu mümkün kılan, nesnel dünyanın yapısal eğilimleridir. Meta üretimi hem nesnel hem öznel yönleri bir şeyleşmeye yol açar. (Lukács, 1971: 84). Bu nesnel sürece şeyleşmenin öznel boyutu tekabül eder (Savran, 1993: 201). İnsan faaliyetleri kendisine yabancılaşır, insan ilişkileri piyasa koşullarının belirlediği metalar arasındaki ilişkilere dönüşür. Ürünün organik birliğinin ortadan kalkmasıyla birlikte insan düşüncesi de parçalanır. Burjuva bilimlerinde bütünsel bakışın yerini disiplinler arasında parçalanmışlığa bırakıp, ihtisaslaşmanın öne çıkmış olması bunun açık bir göstergesidir. Şeyleşme, sadece meta dolaşım alanıyla sınırlı değildir, hukuk ve devlet düzeninde de kendini gösterir (Savran, 1993: 202). Burjuva düşüncesinin hâkim olduğu toplumsal ilişkiler kapitalizmde hüküm süren bu genel şeyleşme sonucunda özne ile nesne arasında derin bir uçurum oluşturur.

Lukács, bu noktada, *Tarih ve Sınıf Bilinci* (2014) adlı çalışmasında Hegel'in soyut olarak kurduğu “özne-nesne”, “teori-pratik” birliğinden hareketle bu birliği somut alana taşımaya çalışır. Hegel, özne ile nesneyi özdeş kılarak onu anlaşılır kılar; ancak bu özdeşlik, ontolojik varlığa uygun düşmez. Zira, O'nun kurduğu bu özdeşlik rasyonel temelde kavranabilir. O'nun düşüncesinde ifade bulan özne dünya aklına denk düşmektedir. Yapılan bu felsefi açıklamalar Lukács tarafından değerlendirildiğinde ortaya çıkan temel sorun Hegel idealizminin üstesinden gelmek şeklinde belirmektedir. Lukács, Hegel diyalektiğini soyut alandan somut alana taşıyarak tarihin somut sorunlarının çözümünde yöntembilimsel açıdan işlevsel hale getirmeye çalışır. Üretim sürecindeki yeri itibarıyla işçi sınıfının nesnel konumu, Hegel diyalektiğinin bir yöntem olarak tarihin somut sorunlarının çözümüne zemin hazırlar.

Kapitalist üretim sistemi içinde işçi sınıfı kendi gücünü satarak nicel bir usallık döngüsünün parçası olmuştur. Bu koşullar altında kendini nesne olarak algılar. Zira kendisi de bir meta durumundadır. İşçi sınıfının kendini bir nesne olarak algılaması dolaysız varoluşunu gösterir; bu da gerçek varlığının olgusal düzeyde bir görünüm kazanmasıdır. Her şeye rağmen bu durum işçi sınıfını nesne olarak var oluştan, yani dolaylımsız var oluşundan kurtulmasının da maddi zeminini oluşturur. İşçi sınıfının yaşamını idame ettirmesi için emeğini satmak zorunda olması özneliği ile nesneliği arasındaki ayrımı anlamasına olanak sağlar. Şöyle ki; Marksist iktisat teorisinde metanın ikili niteliği vardır: “Kullanım değeri” ve “değişim değeri”. Emeğini satmak zorunda olan işçinin kendisi de meta olduğundan kendi nitel özelliklerinin, ki bunu kullanım değeri şeklinde tanımlıyoruz, bilincine varır. İşçi sınıfının bilinçlenme düzeyinde ulaştığı bu ileri aşama onun dolaylımsız varlığını, yani kendini bir meta olarak algılamasına neden olan süreci anlamasının ilk evresini oluşturmaktadır. İşçi sınıfının üretim sürecindeki bu nesnel konumu total bir bakış açısına sahip olmasına imkân sağlar. Daha yalın bir ifadeyle, temelinde emek-sermaye çatışkısının (*antonomy*) neden olduğu şeyleşmenin (*reification*) bir sonucu olarak bilinç parçalanmasını burjuvazi içinde bulunduğu nesnel koşullar itibarıyla kavrayamaz. İşçi sınıfı içinde bulunduğu nesnel koşullar itibarıyla özne-nesne, teori-pratik birliğini oluşturup,

bütünsel bir bakış açısıyla toplumu dönüştürecek devrimci bir bilinci geliştirebilir (Savran, 2013).

Lukâcs'ın geliştirdiği kuramsal çözümlemelerinde yer alan total bakış açısı ve toplumu dönüştürecek devrimci bilinç ifadeleri sınıf bilinci ile bağlantılıdır. Lukâcs'a göre sınıf bilinci bir sınıfı oluşturan bireylerin bilinçlerinin toplamı değil, sınıfın üretimdeki yerine uygun olarak ona atfedilmiş (*imputed*) bilinçtir (Savran, 1993: 204). İşçi sınıfının üretim sürecindeki konumu gerçekliği total/bütünsel olarak kavramasına olanak sağlar. İşçi sınıfı içinde bulunduğu belli bir andaki “psikolojik bilinç” düzeyi ile gerçekliği ifade eden “bütünselliği” kavrayamasa da üretim sürecindeki nesnel konumuna uygun olarak atfedilmiş (*imputed*) bilinç onu, sınırlarını piyasa ilişkilerinin belirlediği burjuva dünya görüşünün bir uzantısı olarak ortaya çıkan meta mübadelesinin bir parçası olmaktan kurtarır. Farklı bir ifadeyle, atfedilmiş bilinç düzeyi işçi sınıfının kapitalist üretim sitemini aşmasına imkân sağlar. Zira, işçi sınıfının kapitalist üretim ilişkilerini aşma potansiyeline sahip olması üretim sürecindeki nesnel konumuyla bağlantılı bir durumdur. Lukâcs'ın işçi sınıfının sınıflı toplumu dönüştürmesine olanak sağlayacak atfedilmiş bilinç düzeyine verdiği önem bu noktada anlam kazanır. Dolayısıyla, atfedilmiş bilinç aynı zamanda “sınıf çıkarına” denk düşer.

Lukâcs'ın düşüncesinde ifade bulan “sınıf çıkarı” esas olarak kapitalist sistemin ortadan kaldırılması anlamına geliyorsa, bu durum “devrimci eylemin” başarısıyla mümkün olacaktır. “Sınıf çıkarı” ve “devrimci eylem” doğrudan “sınıf bilinciyle” bağlantılı kavramlar olduğundan Lukâcs, psikolojik bilinç ile atfedilmiş bilinç arasındaki mesafenin kapatılmasının sosyalist mücadelenin başarısı noktasında temel sorunu olduğunu düşünür. O'na göre, atfedilmiş bilinç sınıf çıkarına uygun olarak, psikolojik bilincin yanlış bilinç uğraklarının ortadan kaldırılmasında yardımcı olur. Sınıf çıkarı temelinde devrimci eylemin harekete geçirilmesi için atfedilmiş bilincin psikolojik bilinçte gerçekleşmesi ve esas olarak bu iki bilincin özdeş hale gelmesidir. Atfedilmiş bilinç, psikolojik bilinçte bir gerçeklik olarak ortaya çıktığında, tarihsel maddecilik (proletaryanın sınıf bilinci) gerçekleşmiş olacaktır -ki zaten bu da devrimin gerçekleştiği anlamına gelir (Savran 1993: 204). Böylece, Lukâcs, (1998), devrimci “*praxis*”in gerçekleşmesinde partinin önemine yaptığı vurgu ölçüsünce Lenin'in devrimci düşüncesine yaklaşır.

Lenin'in devrimci *praxis* düşüncesinde işçi sınıfının devrimci mücadeleye yükselmesi için “kendinde sınıf” aşamasından “kendi için sınıf” aşamasına yükselmesi gerekir (Lukâcs, 1998). “Kendinde sınıf” durumu, kapitalist üretim süreci içinde üretim araçlarından dışlanmış bir konumda bulunan işçi sınıfı refah seviyesini yükseltmek için bir dizi mücadele içinde bulunur. Bu mücadele sendikal faaliyet altında ortaya çıkacağı gibi kendiliğinden bir tepki şeklinde de gerçekleşebilir. Hatta işçi sınıfının bu tür faaliyetleri bir dizi ekonomik kazanımlara da yol açabilir. Ancak, İşçi sınıfının kendinde sınıf durumuna uygun olarak gelişen bu faaliyetleri ister yasal

¹Sınıfın somut varlığı, yani üretim sürecindeki yeri ve üretim araçları karşısındaki konumu “kendinde sınıf” durumuna denk düşerken; kendi sınıf bilincine, yani bir sınıf olarak sömürüldüğünü ve özgürleşmesinin ancak kapitalist üretim biçiminin ortadan kalkmasıyla mümkün olabileceği yönündeki bilinç düzeyine ulaşması “kendi için sınıf” durumuna denk düşer.

zeminde beliren örgütlü eylemler olsun, ister kendiliğinden eylemler şeklinde gerçekleşsin hiçbir zaman toplumu dönüşüme uğratacak bir devrimci durum yaratmaz. İşçi sınıfının mücadelesine bağlı olarak elde ettiği bir dizi kazanımları kapitalist sistemi aşmaya dönük talepler şekilde ortaya çıkmaz. Zira, verili ilişkiler içinde ortaya çıkan bu talepler hâkim söylemler aracılığıyla dile getirilir ve mevcut sistem içinde bir çözüme kavuşur. Kendinde sınıf aşaması kapitalist sistemi dönüşüme uğratacak bir sorgulamayı başlatacak daha ileri bir bilinç düzeyine denk düşmez. İşçi sınıfının mevcut sistem içinde sömürülen bir sınıf olarak özgürleşmesi, yani kurtuluşunun ancak kapitalist sistemin sonlandırılmasıyla mümkün olacağının bilincine varması kendi için sınıf aşamasına ulaşmasıyla mümkün olur. Bu da devrimci bir parti ile gerçekleşir. Lenin'in düşüncesinde “devrimci *praxis*”in özü budur (Lukács, 1998).

Kapitalist sistemi ortadan kaldıracak evrensel bir sınıf olarak işçi sınıfına yüklenen devrimci rol, çeşitli Marksist ekoller içinde de tartışmaya neden olmuştur. Örneğin, R. Miliband ve N. Poulantzas (1990) arasında geçen tartışmalar bu türdendir. Miliband sınıf kavramını incelerken yönetici sınıf üzerinde durur. Miliband'ın yaptığı kuramsal çözümlemelere göre, günümüzde özel mülkiyet ve denetimizmin bölüşümü, ekonomik iktidarın girişimcilerden yöneticilere aktarılması üzerinde yoğunlaşır. Bu sorunu Miliband şöyle ifade ediyor: “Çağımızda özel mülkiyet ve denetimizin bölüşümü, ekonomik iktidarın girişimcilerden yöneticilere aktarılmasına yol açmıştır. Yöneticilerin dar anlamda mülk sahibi olarak hiçbir çıkarları yoktur ve bu nedenle kendi amaçları olarak kar peşinde koşmazlar” (1990). Miliband, kapitalizmin ulaştığı aşama itibarıyla yönetici sınıfı (beyaz yakalılar şeklinde tanımlanacaktır) işçi sınıfının dışında ayrı bir sınıf olarak konumlandırmakta; işçi sınıfının devrimci rolünü önemsizleştirmekte ve etkinlik alanını daraltmaktadır. Başka bir deyişle yönetici sınıfın davranış güdülerini kar değil büyüme ya da gelişmedir. Bu açıklama ne kadar masum görünse de sınıfa ilişkin Marksist düşünce içinde kuramsal açıdan sorun yaratmaktadır. Poulantzas bunun farkındadır; bu nedenle yaptığı açıklamada, yönetici sınıfın ayrı bir sosyal sınıf olamayacağını, bunun, işçi sınıfının bir parçası olduğunu noktasında ısrar eder. Kapitalist sisteme yönelik sınıf temelli, bir diğer eleştiri Wallerstein tarafından dile getirilmiştir.

Wallerstein bilimi modernliğin birinci derecedeki entelektüel ifadesi olarak tanımlar (2000a: 139-141). Ne var ki, bilim önceki dönemlerde de az ya da çok olmakla birlikte modern dünya sisteminde zamanla felsefe ile arasında bir mesafe oluşmuş ve birbirlerinden kopmuşlardır. Wallerstein, bu durumu tarihsel kökleşmesi kapitalizmin gelişmesine koşut olarak bilim ve teknolojinin gelişmesine bağlar. Böylece, doğa bilimleri işlevsel açıdan önem kazandığı ölçüde felsefeden ayrılır. Doğa bilimleri önem kazandığı ölçüde toplum bilimlerinin üstünde yer almaya başlar.

Wallerstein'a göre, dünya sistem analizi esas olarak dünya ölçeğinde bir sistem analizi yapmayı amaçlar. Dünya sistem analizi önceki sistem analizlerinden farklı olarak dünyanın dönüşmesine katkıda bulunmak ve maddi dünyanın keşfedilmesini

engelleyen tüm engellerin ortadan kaldırılmasıdır (2000b: 148). Dünya sistem analizine göre toplumsal çözümlemelerin anlamlı birimi tarihsel sistemdir. Sistemleri tarihsel kılan unsur ise meydana geldikleri andan itibaren sona erecek olmasının bilinmesidir (2000b: 139). Dünya sistem analizi Aydınlanma Devrimi'nin bir olarak ilerleyici (*progressive*) bakışı yadsımamakla birlikte onu bazı noktalarda eleştirir (2000b: 146-7). Her tarihsel sistem süreç içinde bir dizi çelişkilerle karşı karşıya kalır. Bunlar, uzun ve kısa vadeli çelişkiler temelinde şekillenen çelişkilerdir. Bu çelişkiler karmaşık bir şekilde eklemlenip, belli bir yoğunluk düzeyine ulaştığında tarihsel sistem krize girer (Wallerstein, 1998: 143-6). Sistem krizine bağlı olarak yapısal geçişler başlar, eski sistem bir anda ortadan kalkamayacağı için bir süre daha varlığını sürdürür. Zira bu yapısal bunalımı tetikleyen ve şiddetlendiren şeyin bizatihi kendisidir. Wallerstein'a göre, mevcut bir düzenin çökmesinin nedeni alt sınıfların içinde bulundukları kötü yaşam koşullarına bağlı olarak isyan etmiş olmaları eğil, düzenin koruyucularının isteksizliğidir (1998: 70). Düzenin çökmesine bağlı olarak hâkim ideoloji de çöker. Wallerstein, geliştirdiği bu kurumsal çözümlemelerine bağlı olarak içinde bulunduğumuz koşulları dünya sisteminin bir geçiş dönemi yansıttığını savunur.

Wallerstein, üç temel tarihsel sistemden bahseder: Mini sistemler, dünya imparatorlukları, dünya ekonomileri (1998: 71). Son ikisi küresel ölçekte bir etkinliğe sahip olduklarından dünya sistemi başlığı altında yer alırlar. Mini sistemler, tek kültürlü ve siyasal sürecin görüldüğü küçük ölçekli iş bölümüdür. Dünya imparatorlukları, geniş siyasal yapılardır ve hâkim oldukları sınırları içinde farklı çok sayıda kültürü barındırırlar (1998: 295-6). Dünya ekonomileri ise, ortak üretim yapılarının farklı siyasal yapıları barındırdığı tarihsel sistemlerdir. Ortak özellik, pazardaki birçok tekelin beklentilerine cevap verecek bir şekilde “artı değerin” eşitsiz bir dağılımıdır. Artı değerin üretimine ve dağılımına imkân sağlamak kapitalist bir mantıktır (2000b: 139-40).

Wallerstein'a göre kapitalizm 'artı değeri' yaratımının en üste çıkarılmasının, kendiyile ödüllendirildiği tek üretim tarzıdır. Her tarihsel sistemde bir kısım üretimi kullanım için, bir kısım üretim ise mübadele içindir; yalnızca kapitalizmde, tüm üreticilerle birincil olarak ürettikleri mübadele değeri için ödüllendirilir ve buna aldırmadıkları ölçüde cezalandırılır. Burada “ödüllendirme” ve “cezalandırmadan” kastedilen Pazar aracılığıyla yapılandırılıyor olmasıdır (Wallerstein, 2000b: 147-150). Bu bir yapıdır ama bir kurum değildir. Kapitalizm öncesinde yer alan diğer tarihsel sistemlerde üretim, yatırım ve dağıtım piyasa dışı yollarla yürümektedir. Farklı bir ifadeyle üretimi gerçekleştiren yapı henüz bir meta ekonomisini yaratmamıştır (Wallerstein, 2000c: 13-15).

Wallerstein (2000c) kapitalist sisteme şu soruyu yöneltiyor: Kâr nasıl gerçekleşiyor? Asıl üreticilerin emeğinin yaratıldığı artı değere el koymaları için, tek tek şirketlere büyük ölçekli şirketler de dâhil yasal himayeler sağlayarak gerçekleşiyor. Eğer bu artı değerin tümü ya da büyük bir çoğunluğu şirketlere sahip olanlar ya da kontrol edenler tarafından tüketilseydi bu kapitalizm olmazdı, aşağı yukarı kapitalizm öncesinde olan

buydu. Wallerstein, kendilerinin yaratmadığı artı değerın bir bölümünü alan ve bunun bir bölümünü de sermaye birikimi yapmak için kullananları burjuvazi olarak nitelemektedir. O'nun yaptığı bu tanıma dikkat edilecek olursa; burjuvaziyi tanımlayan belirli ve hattâ yasal mülk sahibi statüsü değildir; burjuvazinin ister birey olarak ister ortaklığın birer üyesi olarak, yaratmadığı artı değerin bir kısmına el koyarak ve diğer bir kısmını da üretime katma gerçeğidir.

Wallerstein'ın yapmış olduğu açıklamada ilgilendiren temel husus böyle bir yapıyı mümkün kılan “örgütsel düzenlemenin” ne olduğudur. O'nun bu soruya cevabı: “Klasik teşebbüs sahibi bir modelin bunlardan biri olduğudur. Belli anlarda belli devletlerde hangi örgütsel düzenlemenin hâkim olacağını belirleyen, bir yandan bir bütün olarak dünya ekonomisinin gelişme durumu diğer yandan ise, dünya ekonomisinde sınıf mücadelesinin aldığı biçimdir. Bundan ötürü burjuvazi durağan bir sınıf değildir. Aralıksız yeniden yaratılma ve bundan dolayı biçim ve bileşim olarak sürekli değişme süreci içinde olan bir sınıfın adlandırılışıdır”.

Wallerstein burjuvaziye ilişkin bir açıklama getirdikten sonra, bir birey nasıl burjuvazi olur, nasıl burjuvazi kalır ve nasıl burjuvazi olmaktan çıkar? sorularına verdiği yanıt, burjuvazinin pazarda gösterdiği başarı onun burjuva olarak kalmasını belirleyen temel nitelik olduğu şeklindedir. Bir sınıf olarak Burjuvazi bu konumunu nasıl elde eder sorusuna verilen genel yanıtlar şu şekildedir: (a) Haratio Alger modeli: daha fazla çaba göstererek işçi sınıfından farklılaşmasıdır; (b) Oliver Twist modeli: yetenek sayesinde seçilme; (c) Horace Mann modeli: potansiyelin resmi eğitimdeki başarı yoluyla ispatı Wallerstein bu açıklamaları reddetmemekle birlikte burjuvazinin, veraset yoluyla olduğu yönünde daha çok duracaktır (2000c).

Wallerstein'a göre, burjuvazinin her zaman üç parçası vardır: yeni zenginler, eski başarılarının üstüne yatanlar ve eski başarılarının üstüne pazarda yeni başarı gösterten burjuva çocukları. Bu gruplar arası ilişkiler söz konusu olduğunda her zaman üçüncülerin sayısı fazladır; hattâ diğer ikisinin toplamından da fazladır. Birinci ve İkincilerin sayısının artması, iflasların artmasıyla gerçekleşir. İflasların yoğunlaştığı bu dönemler iktisadi daralma anlarıdır. İktisadi daralma anlarında, burjuva içinde bazı siyasi çatışmanın arttığı anlar görülür. Terminolojik olarak bu çatışmalar “ileri unsurlar” ile “gerici unsurlar” arasındaki çatışma olarak adlandırılır. Siyasal mücadelelerin çözümlenmesini tartışmalı hale getiren burjuvazinin en büyük parçasının (üçüncüsünün) hem sınıf hem statü bakımından ayrıcalık iddia etmesi olgusudur. Farklı bir ifadeyle, hangisi üstün gelirse gelsin (burjuvazinin bu üç grup arasından) birey ve alt grup olarak yenilmezler. Bundan dolayı uzlaşma arayışı halindedirler ve eğer diğer alt grupların ihtirasları yüzünden bu uzlaşmayı sağlayamazlarsa, uygun zamana kadar fırsat kollarlar.

Wallerstein yukarıda izah ettiği açıklamalarında, toplumsal değişimleri ilerici olarak

görmemesinin nedenini, bunu proletaryanın evrilen karakterinin bir sonucu olmamasındandır. Eğer burjuvaziye, kendilerinin yaratmadığı artı değeri alanlar ve bunu sermaye birikiminde kullananlar olarak tanımladıysak bunun sonucu olarak da proletaryayı da, üretmiş olduğu artı değer bir kısmını başkalarına bırakanlar olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla, O'na göre, burjuvazi ve proletarya arasındaki karşıtlık “kapitalizmde yapısalıdır”.

Kapitalizmde temel çelişkilerin olduğunu biliyoruz. Bunlar: kısa vadede kârlı olanın uzun vadede kârlı olmamasıdır. Kapitalist sistemin bir bütün olarak yayılabilmesi bu kâr oranını korumak için gereklidir. Yetersiz talep karşısında sistem ciddi olarak zora girer. Bunu aşmanın yollarından biri üretici süreçlerin ücretsiz emekten ücretli emek süreçlerine toplumsal dönüşümdür. Böylece, üretilen değer ücretli kalan kısmının artırılmasına ve dolayısıyla dünya talebinin artmasıyla sonuçlanacaktır. Wallerstein'a göre, proleterleşme dünya çapında artacaktır. Proleterleşmenin artması, resmi yasal hakların gelişmesi ve proleter bilincin gelişmesine neden olacaktır.

Wallerstein, (2000e) 20. yüzyılın meslek sahibi gruplarının yaşamlarının seyrindeki bu niteliksel değişmeden bahsetmektedir. Bu meslek sahiplerinin aslında proleter olmalarına rağmen kapitalizmin kâr etme ve sermayenin genişlemesi, dolayısıyla da yapılan sürekli üretimin alıcı bulması zorunluluğundan, proletaryanın bir kısmının yaratmış olduğu artı değer diğer bir kısma aktarılarak (meslek sahibi proletarya) bir bütün olan proletaryayı içinden nasıl böldüğünü, kendi sınıfına nasıl yabancılaştırdığı ve artık kendisini (gerçekte olmamasına rağmen) bilinç olarak burjuva hissetmesinin nedenlerini gözler önüne sermektedir.

5. Eşitsiz Gelişme

Şimdi proleter ve burjuva kategorilerine ilişkin yapılan açıklamada ulusal sorunla merkez ve çevre ile ne ilgisinin olduğunu anlamak için kapitalizmde devletin rolünün ne olduğunun belirlenmesi gerekiyor. Kapitalist dünya ekonomisinde devletin rolü, pazardaki bazılarının avantajlarını diğerlerine karşı artırmaktır. Farklı bir ifadeyle pazarın serbestliğini azaltmaktır. Bu durumda kârlı olanlar bunu destekleyecek, bundan zararı olanlar ise karşı olacaktır (Wallerstein, 2000c).

Unutulmamalıdır ki, avantajları artırmanın birçok yolu vardır. Birincisi, devlet gelirlerini birden alıp diğerlerine vermektir; İkincisi, devlet, meta ya da emek dolaşımını sınırlayacaktır; Üçüncüsü, devlet, kişilerin devletin aldığı kararları değiştirmeye yönelik girişimlerini kısıtlayabilir; Dördüncüsü, devlet sınır ötesi etkide de bulunabilir. Özellikle merkez devletler, tarihsel olarak, paranın ve malların üretmekten daha özgür bir biçimde dünya ölçeğinde bazı düzenlemeler yapmıştır. Böylece merkez devletlerin lehine işleyen mekanizmaların yanında eşitsiz müdahalenin avantajlarından yararlanmaktadırlar. Wallerstein'ın “eşitsiz müdahaleden” kastettiği merkez devletlerin uluslararası düzeyde çevre devletlerin

emekçilerinin artı değerine el koymasındır (2000e).

Wallerstein'a göre, “artı değer” aktarım zinciri ulusal sınırları sık sık aşar ve bu gerçekleştiğinde, burjuvalar arasındaki paylaşımı merkez devletlerdeki burjuvalar lehine çevirmek üzere devreye devlet işletmeleri girer. İşte bu eşitsiz müdahaledir. O'nun uluslararası düzeyde merkez devletlerine artı değer aktarımını açıklaması, proletaryayı uluslararası düzeyde de nasıl parçalandığının gösterilmesi açısından son derece öğreticidir. Zira, çevre devletlerinden merkez devletlerine aktarılan artı değerden merkez devletlerin burjuvazisi kadar proletaryası da pay almaktadır. Bu nedenden dolayı merkez devletlerin proletaryası, çevre ülkelerinin proletaryasının bu durumdan şikâyetçi olmak bir yana memnundur.

Wallerstein'ın değerlendirmeleri dikkate alındığında, kapitalist sistemin uluslararası alanda ulaştığı bu karmaşık ilişkiler yumağı hem ulusal ölçekte hem uluslararası alanda sınıf ilişkilerine farklı bir boyut kazandırmıştır. Uluslararası kapitalist üretim süreci o kadar karmaşık bağlantılara bürünmüştür ki, çelişkiler belki de hiç olmadığı kadar iç içedir. Merkez ülkelerdeki proletaryanın hayat standartlarında görece artış onların yaşam tarzlarında kendilerini burjuva olarak hissetmelerine, onlar gibi yaşamalarına yol açmaktadır. Bu kısmi burjuvalar (özünde proleterdir) çevre ülkesinin proletaryasının artı değerinden pay almaktadır. Bu sistemin toplumsal sonuçlarından biri, farklı devletlerde, eşit olmayan bir burjuva ve proletarya oluşmasıdır. Merkez devletler ulusal olarak, çevre devletlerden daha yüksek bir burjuva yüzdesine sahiptir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz kapitalizm, proletaryanın artı değerine burjuvazi tarafından her ne pahasına olursa olsun el koyduğu bir sistemin adıdır. Bu proleter başka ülkelerde daha fazla bulunduğu zaman, el koyma sürecini belirleyen mekanizmalardan biri, devlet sınırlarında oluşan kontrolün yönlendirilmesidir. Wallerstein, bu durumu merkez, çevre ve yarı çevre kavramlarından özetlenen eşitsiz gelişme şekline yol açar. Bu durumun anlaşılması uluslararası kapitalist sistemin içinde sınıflar arası ilişkilerin anlaşılması açısından yararlı olacağı kanısındadır.

6. Halkçılık, Milliyetçilik ve Etnikçilik

Tarihsel olarak “halk” teriminin sınırlı ölçüde kullanıldığı söylenebilir. Yaygın bir şekilde kullanılan bu üç terimin (ırk, ulus ve etnik) konumuz açısından önemli kılan yanı modern dünyada halk kavramının çeşitli görünümelerini tanımlayacak şekilde kullanılmış olmasıdır. Bu kavramlar içinde öne çıkanı “etnik” kavramıdır ve bugün “azınlık” teriminin yerini almış durumdadır (Balibar ve Wallerstein, 2000).

Bir ırkın, görünür fiziksel biçime sahip olan bir genetik kategori olduğu varsayılır. Irkların ayırt edici özelliklerine ilişkin birçok yerde tartışma söz konusu olmuştur. Ulus'un, bir devletin yerli ya da muhtemel sınırlarına her nasılsa bağlı olan toplumsal-

siyasal birer kategori olduğu varsayılır. Bizi burada ilgilendiren bir geçmiş, bir kimlik neden istenir ya da buna neden ihtiyaç duyulur? Wallertein'e göre geçmişlik insanları bugün, aksi takdirde davranmayacakları şekilde davranmaya ikna eden bir kiptir. Geçmişlik bireylerin birbirine karşı kullandıkları bir araçtır. Geçmişlik aynı zamanda kişilerin toplumsallaşmaları, grup dayanışmasının korunması toplumsal meşrutiyeğin oluşturulması ya da ona meydan okunması için merkezi bir öğedir. Bu nedenden ötürü Wallertein geçmişliği, törel bir görüngü olmakla değişken bir kavram olarak ele alır.

Wallerstein'a göre, (Balibar ve Wallerstein, 2000) bu üç kipsel terimin (İrk, Ulus ve Etnik) her biri kapitalist dünya ekonomisinin temel yapısal özelliklerinden birinin etrafında dönmektedir. İrk kavramı dünya ekonomisindeki eksensel iş bölümüyle, merkez çevre zıtlığıyla ilgilidir. Ulus kavramı bu tarihsel sistemin siyasal üst yapısıyla, diğer bir ifadeyle devletlerarası sistemi biçimlendiren ve ondan türeyen egemen devletlerle ilgilidir. Etnik grup kategorisi, sermaye birikiminde ücretsiz emeğin büyük payının korunmasını sağlayan hane yapılarının yaratılmasıyla ilgilidir. Bu üç terimden hiçbirisi sınıf terimiyle ilgili değildir. İşte bu yüzden sınıf ve haklılık kavramları diklemesine tanımlanmıştır. Bu durum daha sonra açıklanacağı gibi tarihsel sistemin çelişkilerinden biri olarak ortaya çıkacaktır. Yapılması gereken, bu çelişkiyi üreten kapitalizmin yapısını kavramak ve neden bu çelişkilerin (ırk, ulus ve etnik) sınıf mücadelesinin önüne geçtiğini kavramak olmalıdır.

Wallerstein'a göre, kapitalist dünya sisteminin kurumsal yapıları olan devletler, merkez-çevre” ve “yarı-çevre olmak üzere üçlü bir hiyerarşik yapı şeklinde ifade edilir. Devletlerarasındaki bu hiyerarşik ayrımı oluşturan temel ölçüt Batılı ve Batılı olmayan devlet mekanizmaları arasındaki güç farklılığıdır. Bu güç farklılığı çevre ülkelerden sağlanan hammadde ve ucuz malların yüksek kararlarla gelir elde eden merkez ülkelerin kurduğu hegemonya temelinde kavranabilir. Dolayısıyla, “artı değer”e el konulması sadece işçinin emeğine burjuvazi tarafından el konulması şeklinde değil, aynı zamanda çevreden de merkez ülkelere aktarılmasıdır (2000b:86). Yarı çevre ise, merkez ile çevre arasında yer alan ara mal üretici durumunda ülkelerdir.

Wallerstein'a göre, dünya ekonomisindeki eksensel iş bölümü (merkez-çevre zıtlığı), mekânsal iş bölümüne yol açar. O'na göre, bu iş bölümü bir merkez-çevre zıtlığını meydana getirir. Biraz daha somut bir biçimde ifade edersek merkez ve çevre, farklılaşmış üretim maliyetleri yapılarıyla ilgili olan bağıntısal kavramlardır. Bu mantıksal üretim süreçleri mekânsal olarak uzak alanlara yerleşmesi bağıntının kaçınılmaz ve değişmez bir özelliği değildir. Çevresel süreçler hammadde üretimiyle ilişkili olduğu ölçüde, çevresel ürün yetiştirme koşulları ya da yataklar bu sürecin yer değiştirmesini kısıtlamaktadır. İkinci olarak, bir dizi merkez çevre ilişkisinin kavranmasında siyasal unsurlar rol oynadığı sürece, ürünlerin siyasal sınırları bir meta zinciri haline geçmeleri olgusu, gerekli siyasal süreçleri kolaylaştırmaktadır. Üçüncüsü, merkezi süreçlerin çevresel süreçlerin oluşturduğu devletlerden farklı devletlerde yoğunlaşması, her birinde birbirinden ayrı siyasal içyapılar yaratma eğilimi taşır (Balibar ve Wallerstein, 2000).

Wallerstein'a göre, modern kapitalist devlet tarihsel olarak insanların sorunlarını çözmenin bir aracı olarak gelişmiş olduğu (2000c:13) kabul edilir. Ne var ki, devletin

işlevine yönelik bu ön kabulün, kapitalist ekonomik sistem içinde bağımlı sınıflar yönünde kullanılacağını varsaymak iyi niyetli bir çabanın ötesine geçmez. Kapitalist dünya ekonomik sisteminde devlet hâkim sınıf adına kapitalist mülkiyet haklarını muhafaza ederek işlevini yerine getirir. Aksi durumunda sermaye birikimi gerçekleşemez. Devlet bunu dağlamak için yasal zor aygıtlarının yanı sıra hukuk sistemini de tüm yönleriyle kullanır. Devlet aynı zamanda yasal düzenlemeler ve alt yapı çalışmalarıyla sermaye birikiminin sağlanması için burjuvazinin önündeki tüm engelleri kaldırmaya çalışır (Wallerstein, 1997).

Kapitalist Devlet ilk başta dış tehlikelere karşı kendini korumak, içeride kendini güçlü kılmak için ulusal duyguyu güçlendirmektedir. Bu durum aynı zamanda bir soyutlama olarak da değerlendirilebilir. Zira burada ulusal duyguları yüceltmeye yönelik girişim yeni direnme odakları yaratmakta böylece idari yönetim altındaki diğer alt gruplar tarafından doğrulanmaktadır. Bu karşılıklı olarak milliyetçiliği geliştiriyor. Bu durum işçi sınıfını içinden bölmekle sınıf mücadelesini aşağıya doğru itmektedir (Balibar ve Wallerstein, 2000). Mesela günümüzden örnekler verirse, Kürt ve Türk emekçileri arasında olması gereken sınıf ittifakı etnik farklılıklardan dolayı bölünmekte ve iki halkın ezilenlerini birbirine düşürülmektedir. Bu durum Türkiye somutunda değerlendirildiğinde, bağımlı sınıfların egemen sınıflara karşı yürüttüğü iktidar mücadelesinin bir bütün olarak yürütülmesinin koşullarını ortadan kaldırmakta, sınıf mücadelesini ikinci plana iterek önemsizleştirmektedir.

7. Akılcılaştırma

Wallerstein dünya işçilerinin etkinleştirilmesi, dünya ekonomisi açısından önem taşıyan belli başlı üç sonuç doğmuştur. Bunlardan birincisi, işçilerin yeniden üretilmesini olanaklı kılmıştır. Değişen iktisadi koşulların baskısı altında işçi dağılımında değiştirmek için gerekli olan tek şey bir takım inisiyatif sahibi bireylerin ve uğraşsal yerleşmede başı çekmesinden ve bunun için ödüllendirilmesinden ibarettir; bu durum, etnik grubun diğer mensupları üstünde, dünya ekonomisi içinde yer değiştirmek konusunda derhal bir doğal 'çekiş gücü' uygulanmaktadır. İkinci olarak, işçiler kendi içinde eğitim mekanizması sayesinde etnik olarak tanımlı hanelere çerçevesinde gerçekleştirmesini sağlamıştır. Üçüncüsü ve belki de en önemlisi, etkinleştirilmenin uğraşsal iktisadi rollerdeki kademeleşmeyi katılaştırarak (işte ırkçılıkta bu aşamada devreye girecektir) genel gelir dağılımı için geleneğin meşrulaştırılmasıyla örtülmüş kolay bir kodlama sağlanmıştır.

Wallerstein, (Balibar ve Wallerstein, 2000) en ince ayrıntılarına kadar geliştirilmiş tarihsel kapitalizm en önemli dayanaklarından birini, kuramsal ırkçılığı oluşturan bu üçüncü sonuçtur. Ancak, tarihsel kapitalizmdeki ırkçılığın yabancılarla ilgisi yoktur. Tam tersine ırkçılık aynı iktisadi yapı içerisindeki çeşitli işçi kesimlerinin birbiriyle ilişki kurmasını kısıtlamanın biçimidir. ırkçılık işçilerin hiyerarşileştirilmesine ve nihayet dağıtımı bakımından aralarındaki yüksek eşitsizliğe ideolojik gerekçe olmuştur. Wallerstein'ın bu tahlilini güncel örneklerle değerlendirirsek, Almanya'da hukuki olarak Alman vatandaşı olan ama gerçekte Alman olmayan (Türk, Kürt veya Arap) işçilerin Alman vatandaşlarına oranla daha az ücret almalarının gerisindeki

ideolojik meşruluk aracı ırkçılık düşüncesinde saklıdır. Böylece aralarında oluşacak sınıf ittifakı bölünmekte, parçalanmaktadır.

Wallerstein'in yaptığı bu kuramsal çözümlemeler güncel siyasi olayların anlaşılmasında da büyük katkı sağlayabilir. Etnik grubun ekonomi içinde tıpkı diğer etnik gruplarla birlikte toplumsallaşması kendi farklılığını (dini dil ve kültür) o toplumsallaşma sürecinde yeniden üretmesi kendi kendine sürekli baskı yapan bir ideoloji halini alır, diğer gruplarla olan bağı kesilir. Bu durum mevcut düzene karşı mücadele yöntemlerini zaafa uğratmaktadır. Ne var ki, toplumun gönenç seviyeleri açısından alt katmanlardaki gruplar yapılmak istenen küresel düzenlemeler karşısında sorun yaratılırsa ya da bu düzenlemelere karşı direnirlerse orta alt gruplar aracılığıyla askeri müdahalelerde bulunarak önlemler alınacaktır. Örneğin Irak, Afganistan, Libya, Suriye'de yaşanan siyasi gelişmeler küresel düzenleme mantığıyla yapılmak istenilenlere karşı çıktığından dolayı, aslında aynı geleceği paylaşan Türkiye'nin askeri desteğini alıp, ABD önderliğinde müdahale edilmek istenmesi global düzenleme çabalarına bir örnek oluşturmaktadır.

Wallerstein'a göre, ırkçılık, eşitsizliği haklı çıkaran bir genel ideoloji işlevi görmüştür. Ama bundan çok daha önemli bir şey daha olmuştur: Grupların, ekonomi içindeki rollerinde toplumsallaştırmasına yaramıştır. Farklı bir ifadeyle aşılana tavırlar (ön yargılar, ayrımcılık taşıyan davranışlar) kişinin kendisinde ve kendi hane halkında ve etnik grubunda yer alan kişilere uygun ve meşru gelen davranış çerçevesini yerleştirmeye yaramıştır. Tıpkı “cinsiyetçilik” gibi ırkçılık da beklentilere biçimlendirip, sınırlayarak kendi kendine baskı yapan bir ideoloji işlevini görürler. ırkçılık sadece kendine baskılayıcı değil aynı zamanda ezicidir. ırkçılık, aşağı katmanlardaki grupları hizaya getirmeye, orta katmanlardaki grupları kullanarak dünya çapında çıkarına uygun hale getirmek, istediği düzenlemelerde dünya polis sistemini gönüllü askeri olarak kullanmaya yaramıştır. Böylece oluşturmak istenilen siyasal yapıların maliyeti önemli ölçüde azaltılmakla kalmamış, ırkçılık yapısal olarak kurbanları birbirinin karşısına diktiğinden, sistem karşıtı grupların geniş kitleleri seferber hareket etmesini güçleştirmiştir.

Etnik grubun ekonomi içinde tıpkı diğer etnik gruplarla birlikte toplumsallaşması kendi farklılığını (dini dil ve kültür) o toplumsallaşma sürecinde yeniden üretmesi kendi kendine sürekli baskı yapan bir ideoloji halini alır, diğer gruplarla bağ kesilir. Bu durum mevcut düzene karşı mücadele yöntemlerini zaafa uğratmaktadır. Ancak aşağı katmanlardaki gruplar yapılmak istenen global düzenlemeler karşısında sorun yaratılırsa ya da bu düzenlemelere direnirlerse orta grupların aracılığıyla askeri müdahalelerle önlemler alınacaktır.

Wallerstein, aydınlanmayla ortaya çıkan evrenselci ideolojinin sistem yanlıları kadar ona karşı olanlar tarafından da desteklendiğini ileri sürdü. Sistem karşıtı hareketler, kendine evrenselci ideolojinin başlıca ürünlerinden olan aydınlanmanın ideolojisine bürünmüştür. Tarihsel kapitalizmi tam da yer bir etmesine çalıştıkları egemen sınıfların fikirlerinden türetilmiş stratejiler kullanarak ve orta vadeli hedefler koyarak sarsmaya çalışmaktadır Wallerstein bu iddialarını somutlaştırmak için Stalin'in tek ülke sosyalizm ideali temelinde tarihsel sermaye birikimini

gerçekleştirmek için böylesine temel bir önem taşıyan metalaştırma sürecini daha da ileri aşamaya taşıdığıdır. Dünyanın birçok yerinde yerli sosyalizm çeşitlemelerini savunanlar da oldu; ama bu girişimlerin verimsiz oldukları ortaya çıktı. Tarihin tüm deneyimi bu türden sosyalizm projelerinin başarısız olduğunu gösterdi. Wallerstein, içe kapalı bu türden girişimleri sosyalist olmayan, geri bir kültürel milliyetçiliğin biçimleri olarak niteliyor. O'nu burada ilgilendiren ana nokta, kültürel milliyetçiliğin sermaye karşısında ne ölçüde bir direnç sergileyebilmede başarılı olduğudur. Kültürel milliyetçiliğin iki büyük ögesi bunun tersi yönde hareket etmiştir. (a) Devlet çerçevesine oturtulmuş bir ulusal kültürün savunulması her seferde, kaçınılmaz olarak, sürekli ilişkilerin savunulması olduğu kadar bastırılmasını da getirmiştir. Ancak, her durumda devlet yapılarını dolayısıyla da devletlerarası sistemi ve bir dünya sistemi olarak tarihsel kapitalizmi güçlendirmiştir. (B) Kültürel sahip çıkmalara karşılaştırmalı olarak bakıldığında içerik olarak özdeş oldukları görülür. Sonuç olarak, kültürel milliyetçilik tıpkı sosyalist kültür gibi modern dünyanın evrenselcilik ideolojisinin destekçisi olmuştur. Ayrıca, küresel ölçekte sistem karşıtı hareketlerin evrenselci bilgi kuramının örtülü biçimde kabul etmeleri neticesiyle bu siyasi hareketler açısından ciddi sonuç doğurmuştur.

8. Sonuç

Bu çalışma kapitalist sistemin işleyişini sınıf mücadelesi temelinde incelemiştir. Bu amacı gerçekleştirirken önemli olduğu düşünülen Marksist düşüncelere başvurulmuştur. Bu düşüncelerin geliştirdiği kuramsal çözümlemeler arasında farklılıklar olmakla birlikte belli oranlarda benzerlikler söz konusudur. Siyasal iktidarın ele geçirilmesi noktasında devletin salt baskı boyutunu değil, toplumsal rızanın sağlanması noktasında hegemonya mücadelesinin de dikkate alınması gerektiği yönündeki itiraz bu düşüncüler arasında genel kabul gören bir değerlendirme olmuştur.

G.E.M.De Ste. Croix'in (2016) Antik Yunan'da Sınıf Mücadelesi ya da Max Beer'in (2017) Sosyalizm ve Sosyal Mücadelenin Genel Tarihi adlı çalışmalarında ayrıntılı bir şekilde gösterildiği üzere "sınıf mücadelesi", tarihin çok eski dönemlerinde de mevcut olan toplumsal bir gerçeklik olarak karşımıza çıkıyor. Marx da sınıf mücadelesinin çok eski dönemlerde var olduğunu kabul etmiş ve bu durumun ütöpik sosyalistler olarak nitelendiği başta Claude Henri de Saint Simon, C. Fourier, ve R. Owen tarafında da dile getirdiğini ifade etmiştir. Marx, kendi özgün katkısının ise "artı değer" olduğunu ileri sürmüştür. Dolayısıyla, Marx, sınıf mücadelesini tarihsel olarak ortaya çıkmış bir toplumsal olgu olmanın ötesinde, hâkim sınıflar tarafından artı değere el koyma biçiminin aldığı görünüm çerçevesinde inceler. Devletin, hâkim sınıflar ve bağımlı sınıflar karşısındaki işlevi de bu noktada anlam kazanır. Zira, hâkim sınıflar tarafından artı değere el koyma biçimine bağlı olarak gelişen sınıf mücadelesinin aldığı durum her toplumsal formasyonda özgün bir görünüme kavuşur.

Marx'a göre, tarihsel koşullar tarafından belirlenmiş verili her toplumsal formasyonda olduğu üzere kapitalizmin rekabetçi aşamasında da emek sermaye çelişkisinin aldığı özgün görünüme bağlı olarak, sınıf mücadelesi ulusal sınırlar içinde

belli bir gelişmişlik düzeyinde varlığını sürdürür. Farklı bir ifadeyle, kapitalist sömürü uluslararası bir nitelik kazanmamıştır. Dolayısıyla, Marx, sosyalist bir devrimin başarıya ulaşmasının ön koşulunu, ulusal sınırlar içinde her proletaryanın kendi ulusal burjuvazisine karşı yürüteceği kararlı bir mücadeleyle aşılabileceğini varsaymıştı. İşçi sınıfının hedeflerinin ortak olduğu düşünüldüğünden aralarında kurulmaya çalışılan enternasyonal dayanışmanın önemine yapılan vurgu da bu noktada anlam kazanıyordu. Ne var ki, iktisadi, siyasi ve sosyal alanlarda yaşanan gelişmeler beklentileri karşılayacak şekilde gerçekleşmedi.

Lenin'in düşüncesine göre, kapitalizmin tekelci aşamasında sınıf mücadelesinin aldığı özgün durum, rekabetçi aşamadan farklı olarak, yerini “ezen” ve “ezilen” halklar arasındaki çelişkiye bırakmıştır. Kapitalizmin ulaştığı gelişmişlik düzeyi ulusal sınırları aşmış, kapitalist sömürü uluslararası bir nitelik kazanmıştır. Yaratılan zenginliğin Doğudan Batıya aktarılması sonucu, gelişmiş Batılı kapitalist ülke proletaryasının refah düzeyinde ortaya çıkan görece iyileşme enternasyonal dayanışmayı sekteye uğratmıştır. Emperyalist aşamada ortaya çıkan bu yeni durum kapitalizmin eşitsiz gelişme yasasının bir sonucudur. O'na göre, kapitalizmin tekelci aşamasında sınıf mücadelesinin aldığı görünüme –ezen ve ezilen halklar arasındaki çelişki- bağlı olarak sosyalist devrimlerin gerçekleşmesi, rekabetçi aşamadan farklı olarak üretim ilişkilerinin belli bir gelişmişlik düzeyine ulaştığı bir kapitalist ülkede değil, emperyalist zincire en zayıf halkalarla bağlı olan ülkelerin kopmasıyla mümkün olacaktır. Artık, sınıf mücadelesi yeni aktörleri içine alacak şekilde daha geniş bir alana yayılmış durumdadır. Bunun anlamı devrimlerin Batıdan Doğuya doğru kaymış olmasıdır.

Gramsci'ye göre, Batı Avrupa'da –Doğu'dan (Rusya) farklı olarak- demokratik ilkelerin kurumsal nitelik kazandığı güçlü bir sivil toplumun varlığından ötürü siyasal iktidarın sürekliliği ve dolayısıyla “kapitalist sistemin” işleyişi “baskı”dan ziyade toplumsal “rıza”ya dayanır. Siyasal erki ele geçirmek isteyen her sosyal sınıf hegemonyayı kırmak ve yerine kendi hegemonyasını geliştirip inşa etmek zorundadır. O'nun siyasal iktidarın ele geçirilmesinin önkoşulu olarak ortaya koyduğu “sivil toplum”un fethi ya da hegemonya için mücadele şeklindeki bu temel hedef, Marx'ın Avrupa'daki burjuva devrimlerine bakarak dile getirdiği “kesintisiz devrim” teorisine karşı “alternatifini” oluşturur. Bu kuram; kapitalizmin tarihsel açıdan belli bir gelişmişlik düzeyini ifade eden tekelci aşamasında daha somut bir nitelik kazanan sınıflar mücadelesinin özgün uğrağında; tarihi dönüştürecek ve sınıfsız topluma ulaştıracak evrensel özne olarak kabul edilen işçi sınıfının sivil toplumda gelişen mevcut “burjuva hegemonyasına alternatif olarak “karşı hegemonya” geliştirerek kapitalizme karşı yeni bir “tarihsel blok” inşa edilebileceği düşüncesini esas alır.

Kapitalist sistemin işleyişinde devletin, hâkim sınıfların doğrudan basit bir aracı olduğu yönündeki araçsal düşünce kabul edilmez. Son tahlilde kapitalist devletin egemen sınıfların bağımlı sınıflar üzerinde yükselen bir baskı aygıtı olduğu düşüncesi Marksist düşünürler arasında genel kabul gören bir eğilim olarak ortaya çıksa da, bu süreç çok farklı toplumsal dolayimlarla gerçekleşir. Farklı bir ifadeyle kapitalist devlet egemen sınıfların çıkarına dönük gerçekleştirdiği müdahalesini tüm sınıflar

karşısındaki tarafsızlık görünümünü altında gerçekleştirir. Bunun anlamı kapitalist sınıf egemenliğinin işleyişinde devletin özerk bir nitelik kazanmış olmasıdır.

Kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesiyle birlikte sömürü, ki bu “artı değer” şeklinde ifade edilmektedir, üretim sürecine içkin hale gelmiştir. Artık, sömürü, toplumsal artığa el konulması yönteminin doğrudan baskı uygulayarak gerçekleştirdiği geleneksel ilişkilerin hâkim olduğu feodal dönemden farklı olarak, çalışanların gönüllü olarak emeğini sermayedara satmasıyla birlikte üretim süreci sonunda gerçekleşir. Diğer önemli nokta ise, değişen üretim tarzına koşut olarak sömürünün gerçekleşmesi için doğrudan baskı uygulamaya gerek kalmadığından, iktisadi alan siyasal alandan ayrılır ve özerk bir nitelik kazanır. Böylece, sivil toplumun içinde yer aldığı iktisadi alan özgür ve eşit bireylerin karşı karşıya geldiği bir alan olarak kabul edilir.

Bu noktada Poulantzas devletin, kapitalist toplumsal formasyonu oluşturan siyasal, ideolojik ve ekonomik düzeylerin birliğini ve tutunumunu sağlayıcı işlevini öne çıkarırken; Althusser ise, devletin ideolojik aygıtlarının özerkliğine vurgu yapar. Dolayısıyla, kapitalist sistemin sonlandırılması bu özerk alanlarda karşı hegemonyanın geliştirilmesi noktasında mücadele serbestliği kazanır.

Kapitalist sistemin işleyişini merkezine devlet aygıtının (baskı ve ideolojik aygıtlar bütünü) işlevini öne çıkararak anlamak yerine, üretim sürecinin bir sonucu olarak gelişen şeyleşme (*reification*) kavramının aşılmasıyla mümkün olabileceği düşüncesi Lukâcs tarafından dile getirilmiştir. Emeğini satmak zorunda olan işçinin kendisi de meta olduğundan kendi nitel özelliklerinin, ki bunu kullanım değeri şeklinde tanımlıyoruz, bilincine varır. İşçi sınıfının bilinçlenme düzeyinde ulaştığı bu ileri aşama onun dolayimsız varlığını, yani kendini bir meta olarak algılamasına neden olan süreci anlamasının ilk evresini oluşturmaktadır. İşçi sınıfının üretim sürecindeki bu nesnel konumu total bir bakış açısına sahip olmasına imkân sağlar. Daha yalın bir ifadeyle, temelinde emek-sermaye çatışmasının (*antonomy*) neden olduğu şeyleşmenin (*reification*) bir sonucu olarak bilinç parçalanmasını burjuvazi içinde bulunduğu nesnel koşullar itibarıyla kavrayamaz. İşçi sınıfı içinde bulunduğu nesnel koşullar itibarıyla özne-nesne, teori-pratik birliğini oluşturup, bütünsel bir bakış açısıyla toplumu dönüştürecek devrimci bir bilinci geliştirebilir.

Wallerstein, kapitalist dünya sisteminin varlığını sürdürebilmesi için artı değer in üretiminin gerekliliğini ulusal sınırlarla sınırlamaz, bunu merkez, çevre ve yarı çevre ülkelerini de içinde alacak şekilde genişletir. Dolayısıyla, artı değer in üretimi uluslararası niteliğe sahip bir kavramdır. O'na göre kapitalizm 'artı değeri' yaratımının en üste çıkarılmasının, kendiy le ödüllendirildiği tek üretim tarzıdır. Kapitalizm, proletaryanın artı değerine burjuvazi tarafından her ne pahasına olursa olsun el koyduğu bir sistemin adıdır. Bu proleter başka ülkelerde daha fazla bulunduğu zaman, el koyma sürecini belirleyen mekanizmalardan biri, devlet sınırlarında oluşan kontrolün yönlendirilmesidir. Wallerstein, bu durumu merkez, çevre ve yarı çevre kavramlarından özetlenen eşitsiz gelişme şekline yol açar.

Wallerstein'a göre, kapitalist dünya sisteminin kurumsal yapıları olan devletler, merkez, yarı çevre olmak üzere üçlü bir hiyerarşik yapı şeklinde ifade edilir.

Devletlerarasındaki bu hiyerarşik ayrımı oluşturan temel ölçüt Batılı ve Batılı olmayan devlet mekanizmaları arasındaki güç farklılığıdır. Bu güç farklılığı çevre ülkelerden sağlanan hammadde ve ucuz malların yüksek kararlarla gelir elde eden merkez ülkelerin kurduğu hegemonya temelinde kavranmalıdır. Dolayısıyla, artı değere el konulması sadece işçinin emeğine burjuvazi tarafından el konulması değil, aynı zamanda çevreden de merkez ülkelere aktarılması şeklinde gerçekleşir. Yarı çevre ise, merkez ile çevre arasında yer alan ara mal üretici durumunda ülkelerdir. Bu ülkeler de merkez ve çevre ülkeler arasında denge durumunu görürler.

Devletin ilk başta dış tehlikelere karşı kendini korumak, içeride kendini güçlü kılmak için ulusal duyguyu güçlendirmektedir. Zira burada ulusal duyguları yüceltmeye yönelik girişim yeni direnme odakları yaratmakta böylece idari yönetim altındaki diğer alt gruplar tarafından doğrulanır. Bu karşılıklı olarak milliyetçi ideolojinin gelişmesine yol açar.

Wallerstein, artı değerın üretiminde devletin üretim araçlarını elinde bulunduran sınıf adına ön açıcı müdahalelerde bulunmak zorunda olduğunu dile getirir. Kapitalist devletin hâkim sınıf adına müdahalelerde bulunması sadece mülkiyet ilişkilerinin muhafaza edilmesine yönelik hukuki düzenlemelerle sınırlı olmayıp, malların üretim ve dağıtımının rasyonel biçimde gerçekleşmesine dönük olarak alt yapı çalışmalarına kadar uzanır.

Toplumu nerdeyse mikro düzeyde parçalara ayıran kimlik politikalarını esas alan çeşitli siyasi hareketler, sınıf temelli politikaların artık önemini yitirdiğini ve mevcut sorunların çözümünde yetersiz kaldığını iddia etseler de, bir toplumsal kategori olarak sınıf ve sınıf mücadelesi önemini hâlâ korumaktadır.

KAYNAKÇA

Althusser, L. (2003). *İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları* (Çev. A. Tümertekin). İstanbul: İthaki Yayınları.

Althusser, L. (2009). *Kriz yazıları, Althusser'den sonra Louis Althusser*. Oliver Corpet, F. Matheron (Ed.), (Çev. A. Tümertekin). İstanbul: İthaki Yayınları.

Beer, M. (2017). *Sosyalizm ve sosyal mücadelenin tarihi* (Çev. Z. Uray). İstanbul: Dorlion Yayınevi.

Balibar, E. ve Wallerstein, I. (2000). *İrk Ulus Sınıf* (Çev. N. Ökten). İstanbul: Metis Yayınları.

Barrett, M. (1996). *Marx'tan Foucault'ya ideoloji* (Çev. A. Fethi). İstanbul: Mavi Ada Yayınları.

Camoy, M. (2001). Gramsci ve Devlet (Çev. M. Yetiş). *Praxis*, 3, 252-278.

Crehan, K. (2002), *Gramsci kültür antropoloji* (Çev. Ü. Aydoğmuş). İstanbul: Kalkedon Yayınlar.

Croix, G.E.M. De Ste. (2016), *Antik Yunan dünyasında sınıf mücadelesi* (Çev. Ç. Sümer). İstanbul: Yordam Yayınları.

Engels, F. (1998). *Fransa'da sınıf savaşimleri 1848-1850* (Çev. S. Belli). Ankara: Sol Yayınları.

Engels, F. (2012). *Ütopik sosyalizm ve bilimsel sosyalizm* (Çev. Ö. Ünalın). Ankara: Sol Yayınları.

Eagleton, T. (2005). *İdeoloji* (Çev. M. Özcan). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Fontana, B. (2011). Hegemonya ve retorik: Gramsci'de siyasal eğitim. In C. Borg, J. Buttigieg ve P. Mayo (Eds.), *Gramsci ve eğitim* (Çev. S. Sezer). İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Gramsci, A. (1971). *Selection from the prison notebooks* (Ed. & Çev. Q. Hoare & G. N. Smith). Londra: Lawrence & Wishart.

Holst, J. D. (2013). Gramsci'nin hapishane öncesi eğitsel, siyasal teori ve pratiğinde devrimci parti. P. Mayo (Ed.), *Gramsci ve eğitsel düşünce* (Çev. O. Gayretli). İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Huberman, L. (2013). *Feodal toplumdun yirminci yüzyıla* (Çev. M. Belge). İstanbul: İletişim Yayınları.

Ives, P. (2011). *Gramsci'de dil ve hegemonya* (Çev. E. Ekici). İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Lukács, G. (2014). *Tarih ve Sınıf Bilinci*, çev. Y. Öner, İstanbul: Belge Yayınları.

Lukács, G. (1998). *Lenin'in düşüncesi devrimin güncelliği* (Çev. R. Zarakolu). İstanbul: Belge Yayınları.

Molyneux, J. (1982). *Marksizm ve parti* (Çev. Y. Alogan). İstanbul: Belge Yayınları.

Milibart, R., Poulantzas, N., & Laclau, E. (1990). *Kapitalist devlet sorunu* (Çev. Y. Berkman). İstanbul Birikim Yayınları.

Marx, K., ve Engels F. (1994). *Komünist manifesto*. Ankara: Sol yayınları.

Mcllellan, D. (1999). *İdeoloji* (Çev. E. Özkaya). Ankara: Doruk Yayınları.

Poulantzas, N. (1978). *Political power and social class* (Çev. T. O'Hagan). London: NLB.

Portelli, H. (1982). *Gramsci ve tarihsel blok* (Çev. K. Somer). Ankara: Savaş Yayınları.

Ransome, P. (2010). *Antonio Gramsci yeni bir giriş* (Çev. A. İ. Başgül). Ankara: Dipnot Yayınları.

Sassoon, A. S. (2012). Hegemonya, mevzi savaşı ve politik müdahale. A. S. Sassoon (Ed.), *Gramsci'ye farklı yaklaşımlar* (Çev. M. K. Coşkun). Ankara: Dipnot Yayınları.

Savran, G. (1993). *"Lukács'ın felsefi mirası", Özne-Yapı Gerilimi*. İstanbul: Kanat Yayınları.

Texier, J. (1982). *Gramsci ve sivil toplum* (Çev. G. P. Mishara). Ankara: Savaş Yayınları.

Texier, J. (1985). *Gramsci ve felsefe* (Çev. K. Somer). Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.

Thomas, P. D. (2010), *Gramsci çağı felsefe hegemonya marksizm* (Çev. İ. Akçay ve E. Ekici). Ankara: Dipnot Yayınları.

Wood, E. M. (2016). *Kapitalizm demokrasiye karşı* (Çev. Ş. Artan). İstanbul: Yordam Yayınları.

Wallerstein, I. (2000a). *Bildiğimiz dünyanın sonu: Yirmi birinci yüzyıl için sosyal bilim* (Çev. T. Birkan). İstanbul: Metis Yayınları.

Wallerstein, I. (2000b). *The essential Wallerstein*. New York: The New Press

Wallerstein, I. (2000c). *Tarihsel kapitalizm*. İstanbul: Metis Yayınları.

Wallerstein, I. (2000d). *Liberalizmden sonra*. İstanbul: Metis Yayınları.

Wallerstein, I. (2000e). *Ütopistik ya da 21. yüzyılda tarihsel seçimleri*. İstanbul: Metis Yayınları.

Wallerstein, I. (1998). *Jeopolitik ve jeokültür: Değişmekte olan dünya sistemi üzerine denemeler* (Çev. M. Özel). İstanbul: İz Yayıncılık.

Wallerstein, I. (1997). States? Sovereignty? The dilemmas of capitalists in an age of transition. In D. A. Smith, D. J. Solinger, & Steven C. Topik (Eds.). *States and sovereignty in the global economy*. London: Routledge.

Yetiş, M. (2009). Devletin iki görünümü. *Mülkiye*, 264, 129-153.

KIBRIS'TA MÜLKİYET KONUSU VE TAŞINMAZ MAL KOMİSYONU FAALİYETLERİ

Halil İbrahim AYÇİÇEK*

ÖZ

Türk Dış Politikasının en önemli unsurlarından biri Kıbrıs sorunudur. 1974 Kıbrıs Barış Harekâtıyla birlikte bu sorunun bir parçası olan mülkiyet meselesi farklı bir boyuta girmiş, Türkiye'nin AİHM'nin bireysel başvuru hakkını tanımasıyla birlikte Türkiye aleyhine açılıp davacılar lehine sonuçlanan Loizidou ve Arestis davalarıyla birlikteyse farklı bir niteliğe bürünmüştür. Türkiye, Kıbrıs Türklerinin uluslararası hukuktan kaynaklanan haklarını savunmak maksadıyla vermiş olduğu mücadeleyi, hukuk karşısında kaybetme gibi bir tehlikeyle karşı karşıya kalmıştır. Özellikle GKRY'nin AB üyeliğiyle birlikte, Kıbrıs'taki mülkiyet sorununun çözüm süreci Kıbrıslı Rumların beklentileri lehine gelişmiştir. Bu çalışma, Kıbrıs'taki mülkiyet davalarının, Kıbrıs sorununun çözüm sürecinde Türkiye'nin Kıbrıs politikasını nasıl etkilediği üzerinde durmaktadır. Türkiye bir taraftan uluslararası hukuk kurallarının, diğer taraftan adadaki soydaşlarının çiğnenen haklarını korumanın arasında büyük bir hukuk mücadelesi vermektedir. Çalışmanın amacı; mülkiyet sorununun çözümünde KKTC'de AİHM'den önce iç-hukuk başvuru mercii olan Taşınmaz Mal Komisyonu'nun işlevini ve bu işlevin sonuçlarını incelemektir.

Anahtar Kelimeler: KKTC, GKRY, Mülkiyet, Sorunu, Taşınmaz Mal, Komisyonu

ABSTRACT

PROPERTY ISSUE AND ACTIVITIES OF IMMOVABLE PROPERTY COMMISSION IN CYPRUS

One of the most important elements of the Turkish Foreign Policy is the Cyprus problem. With the 1974 Cyprus Peace Operation, the property issue gained a different dimension. Furthermore, when Turkey recognized the right of individual application to the European Court of Human Rights, the cases of Loizidou and Arestis resulted in favor of the plaintiffs. Accordingly, the general approaches to the property issue in Cyprus significantly changed. On the other hand, Turkey remained between the international law and its struggle for defending Turkish Cypriot rights that are being violated. Currently, Turkey's this very struggle is in jeopardy due to the legal aspects. Especially with the EU accession of Greek Administration of Southern Cyprus, the developments as regards property issue in Cyprus created advantageous conditions for Greek Cypriots. This study examines the influences of property cases in Cyprus on Turkish foreign policy. The main goal of this study is to shed light on the activities of the Immovable Property Commission in Turkish Republic of Northern Cyprus as a mechanism to be applied prior to the ECHR.

Keywords: TRNC, GASC, Property, Problem, Immovable Property, Commission

*Çalışma "Kıbrıs Sorunu Çözüm Sürecinde Mülkiyet Hakkı Konusu" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

*Avukat, (halil.aycicek6@gmail.com) 0000-0003-0905-9773

YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. XII, No. 2, (Ekim 2019)

Geliş: 23.07.2019

Kabul: 23.09.2019

Bu makaleden alıntı yapmak için: Akçicek, H. İ. (2019, Ekim). Kıbrıs'ta mülkiyet konusu ve Taşınmaz Mal Komisyonu faaliyetleri. YDÜ SOSBİLDER, 12(2), 155-173.

1. Giriş

Mülkiyet hakkı, Türk ve Rum taraflarının en çok görüş ayrılığı yaşadığı ve bir türlü çözümlenemeyen konuların başında yer alır. Bilindiği gibi, nüfus mübadelesiyle Kuzeye Türkler, Güneye Rumlar göç ettirilmiş, bu göç sırasında Kıbrıslı Türk ve Rumların mülkleri eski oturdukları yerde kalmıştır. Mülkiyet konusuna iki taraf farklı uygulamalar ve farklı hukuki düzenlemeler getirmişlerdir. Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY), Kıbrıs Türklerinin güneyde kalan mallarını vakıf denetimine almış ya da “vasilik yasası” çerçevesinde kontrol altında tutmuştur. Denetim ve kontrolün sağlanabilmesi gerekçesiyle Türklere ait mallara el konulmuştur. Bu uygulama Kıbrıslı Türklere ait mal-mülklerin yaklaşık %20'sini kamulaştırıp bedelini bloke etmiş olup, tazmin bedellerini ödemeyi adada sağlanacak kapsamlı çözüme kadar ertelemiştir (Necatigil, 2005). Vasilik yasası uygulamaları, Kıbrıs Türklerine yönelik çeşitli mülkiyet konularında hak ihlalleri oluşturmaktadır. GKRY'nin Vasilik Yasası uyarınca GKRY İçişleri Bakanlığı vesayeti altında kullanılan Kıbrıslı Türklerin taşınmaz mallarının kira bedellerinin ödenmesini adada sağlanacak kalıcı ve nihai bir siyasi çözüm sonrasına bırakma eğiliminin AİHM içtihatlarına uygunluğu son derece tartışmalıdır. Türk tarafı TMK aracılığıyla Kıbrıslı Rumların mülkiyet hakları çerçevesinde işlem yapmaktayken Rum tarafı böyle bir eğilim içerisinde değildir. Çeşitli mülkiyet davalarında AİHM Kıbrıs Rum tarafının bu uygulamasını göz ardı ederek Türkiye'yi Kıbrıs sorununun çözümünü beklemeksizin mahkûm etmektedir. Lozidou davasında AİHM, Türkiye'nin “doctrine of necessity” (zorunluluk doktrini) çerçevesinde mülkiyet-konut hakkı ihlallerinden doğan kira bedellerini Kıbrıs'ta sağlanacak kalıcı ve nihai çözümden sonra ödeme taleplerini reddetmiştir (Aksu, 2007).

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) topraklarında kalan Rum mallarına ilişkin uygulama, GKRY'nin uygulamasından çok farklıdır. KKTC Anayasası'nın 159'uncu maddesi, tapudaki kayda bakmaksızın, terkedilmiş veya sahipsiz görülen taşınmazları KKTC'nin mülkiyetine vermiştir. 1977 tarihinde kabul edilip, gelişen koşul ve ihtiyaçlara göre değişen İTEM yasasına (İskan, Topraklandırma ve Eşdeğer Mal Yasası) göre, Güneyde eşdeğer malı olan ve tapularını devlete bırakarak feragatname imzalayan vatandaşlara KKTC tapusu verilmiştir (Sezer, 2006). İki tarafın adadaki mülkiyet konusuna yasal olarak yaklaşımındaki farktan ötürü, Güney'de mal sahibi olan Kıbrıslı Türklerin, Kuzey'de mal sahibi olan Kıbrıslı Rumlara kıyasla mağdur duruma düştüğü gözden kaçmamıştır. Yukarıda bahsedildiği üzere, Rum tarafı vasilik yasası altında ödenecek bir tazminat bedeli varsa Kıbrıs Sorununun çözümünden sonraya kalacak derken ve bu yaklaşım AİHM tarafından reddedilmezken, Türkiye'nin bu olaya aynı tarzda yaklaşması AİHM tarafından reddedilmiştir. Bu durumda, AİHM'nin Türk tarafına eşitsiz ve adaletsiz yaklaşan bu durumları onayladığını ifade etmek mümkündür.

KKTC'nin bağımsızlığını ilan etmesi uluslararası arenada tepkiyle karşılanıp, muhatap alınmamıştır. 1983 yılında gerçekleşen bağımsızlık ilanı sonrasında BM Güvenlik Konseyi'ndeki oturumda Pakistan KKTC'nin kuruluşunu “yasadışı” ilan edecek tasarının aleyhine oy vermiştir. Ürdün'ün çekimser davrandığı oylamada, 13

olumlu oyla (daimi üyeler ABD, Rusya, Çin, Fransa ve İngiltere'nin hepsinin olumlu oylarıyla) Kıbrıslı Türklerin bağımsızlık ilanını “yasadışı” olarak tanımlayan ve üye devletlere KKTC'yi tanımama çağrısını yapan karar tasarısını onaylandı (Fırat, 2009). Böylelikle, BM Güvenlik Konseyi, Mart 1964'te, 1959 Zürih-Londra anlaşmalarına ve o anlaşmalar çerçevesinde oluşan Kıbrıs anayasasına tamamen aykırı biçimde Kıbrıslı Türkleri izole eden ve tek-yanlı Kıbrıs Rum kontrolüne geçen hükümeti tüm Kıbrıs'ın temsilcisi olarak tanıyarak (Tamçelik, 2013) Kıbrıs Türkleri açısından yarattığı eşitsiz ve adaletsiz durumun devamını sağlamıştır. KKTC de-facto olarak var olan bir devlettir. Kıbrıs Sorunu, Yunanistan'ın çabalarıyla, Türkiye-AB ilişkilerine monte edilmiştir. Diğer taraftan, ABD, içerisindeki Rum ve Yunan lobisinin baskıları ile Kıbrıslı Türklerin ve Türkiye'nin hakları noktasında hassasiyet göstermeyerek adadaki Rumları daha uzlaşmaz bir tutum benimsemesinin önünü açmıştır.

Türkiye AB üyeliğini “ölüm-kalım meselesi” haline getirdiği için, AB içerisinde şekillenen Kıbrıs politikasında net bir tavır takınamamıştır. En basit örneği, gümrük birliğine girmek adına GKRY'nin AB'ye resmen üye olmasına yeterince tepki gösterememiş olmasıdır. Oysaki GKRY'nin AB'ye tek yanlı üye olması hukuk çerçevesinde oldukça tartışmalıydı ve İngiliz sömürge dönemi sonrasında Kıbrıs'ın uluslararası statüsünü belirleyen Zürih-Londra antlaşmalarına bazı açılardan tersti. 1960 anayasasının 185'inci maddesinde Kıbrıs'ın tamamen ya da kısmen her hangi bir devletle birleşmesini engelleyen hüküm vardı ve bu hükmün geniş yorumlanması durumunda GKRY'nin Yunanistan'la arasında doğmuş olan bağ tartışmalı hale gelmekteydi. Aynı anayasanın 50'nci maddesinde, Kıbrıs'ın Türkiye ve Yunanistan'ın her ikisinin birden üye olmadıkları uluslararası örgütlere katılması konusunda Rum Cumhurbaşkanı ile Türk Cumhurbaşkanı yardımcısının veto hakları vardı. Ayrıca, Garanti Antlaşması'nın birinci maddesi uyarınca, Kıbrıs'ın herhangi bir devlet ile kısmen ya da tamamen siyasal ya da ekonomik bir bütünleşmeye gitmesi mümkün değildi. Türk tarafı bu hukuki itirazları dile getirmekteydi (Fırat, 2009: 454). Bu tartışmalı esasları göz ardı eden ve 2000'li yıllarda, Kıbrıs sorununda çözüm arayışlarına hız vermesi için Türkiye'ye yaptığı baskıyı ortaya çıkan çözüm metnini kabul etmesi için Kıbrıs Rum tarafına yapmayan AB'nin tutumu, GKRY'nin tek yanlı olarak AB'ye katılmasını mümkün kılmıştır. Ayrıca, AB, üyelik müzakerelerinde Kıbrıs sorununu Türkiye'nin önünde fiilen bir engel olarak kullanmaya devam etmiştir. Böylelikle BM'nin 1964 ve 1983'te onayladığı, Kıbrıs Türklerinin uluslararası alandaki varlığı açısından adaletsiz olan durumu AB de onaylamış oluyordu (Baykal, 2005: 19-21).

Kıbrıs Sorununda mülkiyet meselesinin ayrı bir öneminin olmasının asıl nedeni şudur: Mülkiyet hakkı, Kıbrıslı Türklerin varlığını destekleyerek, uluslararası arenada devlet olarak kabul görmeseler de adada “biz de varız” diyerek varlıklarını ispatlamalarının yolu olmuştur. Bilindiği gibi devlet olmanın şartlarından bir tanesi de toprak sahibi olmaktır. Adada iki kesimliliğin yok edilip birleşmenin sağlanabilmesi için ilk önce iki toplum arasında güven sağlanmalı ve eski olayların, çatışmaların yaşanmayacağına dair garanti verilmelidir. 1963-1964 döneminde, ortaklaşa Kıbrıs devletindeki haklarının ortadan kaldırılması için silahlı saldırılara maruz kalan Kıbrıs

Türkleri Kıbrıs'ta iki-bölgeliliğe doğal olarak büyük önem atfetmektedirler. Annan Planı ortaya çıktığında asıl amaç adadaki kaos ortamına söz verip iki halkı iki-bölgeli bir federasyonla birleştirerek barış içinde yaşatmaktır. Aslında planın içeriği iyice incelendiğinde bu amaçtan bir ölçüde saptığı gözden kaçmamaktadır. Planın öngördüğü mülkiyet rejimi, toprak ayarlamasına tabi olacak, yani Kıbrıs Rum tarafına iade edilecek bölgelerdeki Rum mallarının şu anki Türk kullanıcılar tarafından boşaltılmasına hükmetmekteydi. Türk tarafına toprak iadesi yapılmayacağı için, güneyde kalan Türk malları “şu anki piyasa değeri” üzerinden işlem görerek tazminata tabi tutulacak ve bu da güneyde malı bulunan Türkler açısından mağduriyetler yaratacak, çünkü Türk mallarının ciddi bir kısmının “şu anki piyasa değeri” GKRY tarafından uygulanan mülkiyet politikalarından ötürü azalmış durumdaydı. Ayrıca, ihtilafli taşınmaz malların akıbetinin otonom bir mülkiyet komisyonunca karara bağlanması hükmü, bu kararların ancak uzun yıllar içerisinde alınabilmesini gerektireceğinden dolayı, kararlar alınıncaya kadar yabancı yatırımcıları Kuzey'e yatırım yapmaktan caydıracaktı ve bu da Kıbrıs Türklerinin ekonomik kalkınmasını baltalayacak nitelikteydi (Efegil, 2003).

2. Loizidou ve Arestis Davaları

İnceleme konumuzu oluşturan mülkiyet konusunda, Loizidou ve Arestis davaları AİHM'de ele alınırken Türkiye'nin bazı konulardaki itirazları kabul edilmemiş, sonunda iki dava hakkında da tazminat kararı çıkmıştır. Hatırlanacağı üzere, Loizidou davasında Türkiye, maddi, manevi ve mahkeme masrafları olarak toplam 1.1 milyon euro tazminata mahkum edilmiş, tutarın ödenmemesi durumunda yıllık %8 faiz işlemesine karar verilmiş ve bu karar üzerine Türkiye dış politikasının zedelenmemesi adına ödeme yapmayı kabul etmiştir. Başlarda Türkiye lehine sonuçlanacakmış gibi görünen Arestis davasında AİHM kararı Loizidou kararı ile aynı doğrultuda olmuştur. Bu iki davanın sonucu, Türkiye tarafından hukuki değil siyasi sonuç olarak nitelendirilmiştir. Bu durumda hukuk siyasete alet edilmiş gibi görünmektedir. Bunun önüne geçilebilmesi için Kıbrıs'taki mülkiyet sorununu hukuki parametrelere geçirmek gerekir (Tiryaki, 2006: 7-8). Loizidou davasının AİHM'de görülme aşamasında Türk hükümetinin hem zamansal hem de ülkesel bağlamda itirazlarda bulunması, tazminat kararına karşı çıkarak konunun muhatabının KKTC olduğunu bildirmesi ve bu konudaki girişimler işe yaramamıştır. AİHM, KKTC'nin değil Türkiye'nin muhatap alınması yönünde tavır sergilemiştir. Davanın sonucuna tepki ve bu gibi davaların mantar gibi çoğalmasını önlemek adına tazminat ödemesinin reddedilmesi üzerine AİHM'den açık tehdit gelerek bu durumun böyle devam etmesi halinde Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesinin gerekli tüm önlemleri almasını isteyecekleri Mahkeme tarafından Türkiye'ye bildirilmiştir. Bunun üzerine Türkiye, haklı sebeplerdeki itirazlarının hiçbir şekilde anlaşılmayacağını, kazançlar yerine daha çok kayıpla karşılaşacağını fark ederek verilen kararı yerine getirmek durumunda kalmıştır (Ayçiçek, 2018).

Mahkemenin, Loizidou davasında Türkiye aleyhine verdiği kararın gerekçelerini şöyle özetleyebiliriz: Mahkeme öncelikle Türkiye'nin adaya müdahalesinin hukuksal

haklılığıyla değil, mülkiyete yapılan müdahale ve doğan zararlarla ilgilenmiştir. Türkiye'nin adaya askeri müdahalesi uluslararası hukuka uygun olsa bile gene de davacının mülkiyet hakkına saygı göstermek gereklidir, zamanında gösterilmeyen saygının telafisi tazminatla ödestirilir. Türkiye Mahkemenin yargı yetkisini kabul ederken bazı çekinceler koymuştur. Fakat Türkiye'nin koyduğu çekinceler, insan haklarının korunmasına ilişkin hükümlere çekince konulamayacağı bildirilerek kabul edilmemiştir. Türkiye, 1990 yılından yani Mahkeme yetkisini tanıdığı tarihten dava tarihine kadar başvuruçunun uğradığı zararı tazmin etmeye yükümlüdür. Bu gerekçelerle Mahkeme verdiği kararın hukuka uygunluğunu uluslararası topluma ilan etmiştir. Çekincelerin reddi meselesi en çok tartışılan konudur. Türkiye bu çekincelerle Mahkemenin yargı yetkisini tanımıştır, eğer ki bu çekincelerin reddedileceği Türkiye tarafından bilinseydi, belki de Mahkemenin yargı yetkisini kabul etmeyi bir daha düşünürdü (Öz, 2007: 940)

Kıbrıs adasında iki toplum arasındaki uyumsuzlukların çözülmesi son derece zor görünmektedir. KKTC'nin nüfusunun azlığı ve bağımsızlığının sadece Türkiye tarafından tanınması Yunan ve Rum baskısıyla karşılaştığında arkasında sadece Garantör devlet statüsüyle Türkiye'nin olması, AB üyesi olamayan Türkiye'nin, sorun çözme bağlamında Yunanistan kadar etkili olamaması gibi durumlardan ötürü mağdur taraf hep Kıbrıslı Türkler olmuştur. İki farklı milli kimlikten ve iki farklı dinden insanların yaşadığı Kıbrıs adasında sorunların bitmek tükenmek bilmemesi şaşılacak bir durum değildir. Adada istikrarın sağlanabilmesi için ön koşul Yunanistan ve Türkiye'nin öncelikle aralarındaki sorunu çözmeleriyle ilgilidir (Kıbrıs meselesi başta olmak üzere Kıta sahanlığı krizi, Kardak Bunalımı, S-300 gerginliği) (Güven, 2003: 21). Türk ve dünya kamuoyunca da bu görüş desteklenmiştir. Kıbrıs sorununun çözümlenmesi Türkiye'nin Yunanistan ve AB ile ilişkilerini istenilen seviyeye çıkartabilmesine imkân sağlayabilecektir (Kibaroglu, 2006: 85-94).

Türk basının Loizidou ve Arestis davalarına yaklaşımı şöyledir: Türk basını, AİHM'nin Loizidou ve Arestis kararının yanlış ve haksız verilen bir karar olduğunu savunmuştur. Türkiye garantörlük hakkını kullanarak gittiği Kıbrıs'ta birden bire Avrupa topraklarında asker bulunduran ülke konumuna getirilmiştir. AİHM, Türkiye'nin garantörlük hakkına sığınarak adaya müdahale etmesini ve orada yeni bir Türk devletinin kurulmasına ön ayak olmasının ne kadar doğru ve meşru olduğunu devamlı sorgulamıştır. Bu durum AİHM'nin Türkiye'ye ön yargılı olduğunun ispatı olabilir. Loizidou davasının Türkiye aleyhine sonuçlanıp maddi ve manevi tazminat ödenmesi ve mülkünün iade edilmesiyle olay kapanmıyor, aslında yeni başlıyordu. En çok korkulan bu davaların, buna benzer davalara emsal oluşturabilmesidir. Ve görünen o ki oluşturmaya da başlamıştır (Hasgüler, 2003: 18). Loizidou davasının Rum tarafına göre olumlu sonucu çok sayıda Kıbrıslı Rum'u harekete geçirmiştir. Loizidou'dan sonra lehine sonuç beklerken aleyhine sonuçlanan Arestis davasında da tazminata ve mülk iadesine mahkûm olan Türkiye, çözüm arayışlarını arttırmıştır.

KKTC hükümetinin AKP'nin desteğiyle çıkardığı ve Rumların AİHM'ye başvurmadan kuzeyde bıraktıkları mülklerini geri alabilmek adına çıkartılan TMK yasası çözüm arayışlarından biridir. Bu yasadaki asıl amaç, Rumların Loizidou

davasının içtihadına dayanarak AİHM'de Türkiye aleyhine daha fazla dava açmalarını ve Türkiye'nin “hak ihlalcisi” durumuna düşürülmesini önlemektir. AİHM, Türkiye aleyhine karar verirken bazı gerçekleri dikkate almamıştır. 1974'de Rumlarla birlikte Türkler de göç edip mallarından olmuştur. Mağduriyet tek taraflı değildir. Oysaki sadece Rumlar mağdur olmuş gibi karar alınarak Türkiye büyük miktarlarda tazminatlara mahkûm edilmiştir. Verilen karar tazminatla sınırlı kalmamış mülk iadesini de içine almıştır. Loizidou ile bitmeyecek gibi görünen mülkiyet davalarında eğer her Kıbrıslı Rum'a hem tazminat hem mülk iadesi verilemesi söz konusu olursa, o zaman KKTC Rumlara ait arazilerden oluşan devlet halini alacaktır. 2005 yılında, AİHM'in Arestis davasına istinaden verdiği hüküm tahtında kurulan Taşınmaz Mal Komisyonu ise mülkiyet meselesinde şartları ciddi biçimde değiştirmiştir.

Türkiye açısından, Arestis ve Loizidou davaları, gelişim aşaması ve sonuç bakımından önemli bir yere sahiptir. Loizidou davasının Türkiye aleyhine sonuçlanmasının ardından açılan Arestis başvurusunun temyiz başvurusu AİHM'ce reddedilmiş ve AİHM'in “Arestis davası” olarak bilinen “Türkiye'ye karşı Xenides-Arestis davasında” verdiği hükümler uyarınca Türk tarafı Kıbrıs'taki mülkiyet sorununun çözümüne ilişkin bir tür iç-hukuk mekanizması oluşturmaya karar vermiştir. AİHM, mülkiyet meselesinde kendisinden önce başvurulacak bir iç-hukuk mercii olması halinde meselenin boyut değiştireceğinin sinyalini vermişti. Bu iç-hukuk mekanizmasının istenen standartlara uyması halinde KKTC'nin iç-hukuku resmen tanınacak ve bundan sonra mülkiyetle ilgili davalar önce TMK'da görülecek, halledilemediği takdirde Mahkemeye başvurulacaktı. AİHM'nin bu kararı, KKTC açısından yeni bir sürecin başlangıcı olarak sayılmıştır. Rum tarafı ise bu karara tepki göstermiştir. Kısa bir süre sonra devreye sokulan süreçte, iç hukuk yolu oluşturulduğuna dair altı aylık sürenin dolmasına bir gün kala ilk karar açıklandı. İki Kıbrıslı Rum'a arazilerinin iadesi, diğerine ise tazminat ödemeyi uygun gören komisyonun kararı AİHM'ce değerlendirilmesi beklendi. Komisyon, AİHM'ye başvuran Arestis'e 220 bini mal karşılığı, 240 bini gelir kaybı olmak üzere 460 bin Kıbrıs lirası tazminat önerdi (İki Rum'a arazi iadesi, 2006). Komisyonun çalışmaları AİHM'ce tatmin edici bulunursa etkin bir iç hukuk yolu olduğuna karar verilecek ve sırada bekleyen davalar Tazmin Komisyonuna yönlendirilecek ya da AİHM, Komisyonun işlerlik kazanamadığına karar verirse tazminat miktarını kendi belirleyecekti. AİHM'nin ilgili dairesinden çıkan ilk karar TMK'nın etkin iç hukuk mekanizmasının yeterliliği yönüyle ikinci kararda, TMK ile Arestis arasında dostane çözüm sağlanamaması nedeniyle Türkiye'yi tazminata mahkûm etmiştir. Türkiye tarafından beklenmedik bir şekilde sonuçlanan ve hayal kırıklığı yaratan davanın diğer önemli yanı, Arestis'in malının üzerinde bulunduğu arazinin vakıf malına ait oluşudur. Bu karar Kıbrıs'ta Rumlar tarafından gasp edilen vakıf mallarının geleceği açısından çok önemlidir. Tapu kayıtları ile bu toprakların vakıf malına ait olduğu ispatlansa da AİHM'yi tatmin edecek belgelere ihtiyaç vardır. İstenilen belgeler zamanında Mahkemeye sunulmayarak, Türkiye tarafından istenilmeyen sonla karşılaşmıştır (Akçiçek, 2018). Arestis isimli Rum kadın Maraş'taki mülkünün Türk askerlerince gasp edildiği gerekçesiyle mahkemeye başvurabilmiştir

(www.hurriyet.com.tr). Altı çizilmelidir ki, Türk tarafı, elindeki kayıtlar doğrultusunda vakıf malı olduğunu savunmaktadır. Örneğin, 2017 yılında Kıbrıs Türk Vakıflar idaresi, ellerinde bulunan tapular çerçevesinde kapalı Maraş'ın Abdullah Paşa Vakfı, Lala Mustafa Paşa Vakfı ve Bilal Ağa Vakfı'na ait olduğu açıklamasında bulunmuştur (Benter, 2017).

Geçmişte Rumlara ait olan şu anda ise KKTC'nin elinde bulunan taşınmazlar için, AİHM kararlarıyla ortaya çıkan sorunlar Türkiye'yi zor durumda bırakmıştır. Bu kararlarda AİHM'nin objektivitesi tartışmalıdır. Şöyle ki; Rumların bu taşınmazlarla ilgili Türkiye aleyhine yaptığı başvurular mülkiyet hakkı kapsamında değerlendirilirken, Türklerin Kıbrıs aleyhindeki başvuruları seyahat özgürlüğü kapsamında değerlendirilmiştir. GKRY, Türklere ait mallarının %20'sini kamulaştırıp bedelinin ödenmesini çözüm sonrasına bırakmıştır. Bu durum AİHM kriterleriyle çelişmektedir, fakat herhangi bir itirazda bulunulmamıştır. Ayrıca kamulaştırmada haklı gerekçelerin olmayışı, mülkiyet hakkının iade edilmemesi ve Türklerin güneydeki mallarından faydalanamamaları da AİHM kriterlerine aykırılık teşkil eden başka bir durumdur. AİHM, Loizidou kararında, KKTC'nin tanınmamasına dair BM Güvenlik Konseyi kararlarına da atıfla, Türkiye'yi Kuzey Kıbrıs'ı işgal edip orada illegal devlet kurmakla suçlayarak ağır ithamlarda bulunmuştur. Ayrıca Türkiye aleyhine verilen kararlarda bu iddiaların arkasına sığınılmıştır (Necatigil, 2005). Kıbrıs konusunda geline son noktaya bakıldığında, Türkiye'nin garantörlük sıfatıyla adaya asker çıkartarak adada yaşayan Türk halkının arkasında durmasıyla gerçekleştirdiği başarıyı, maalesef siyasi, hukuksal ve ekonomik anlamda devam ettirememiştir. Mülkiyet sorunun çözümüne ilişkin olarak bazı girişimlerde bulunulsa da bu girişimlerin ne kadar işe yaradığını ilerleyen zaman gösterecektir. Loizidou ve Arestis davalarında verilen kararlar göz önünde tutularak AİHM'nin hukuk mekanizmasının işleyişi iyi anlaşılmalı ve ona göre bazı düzenlemelerde bulunulmalıdır. Bu iki örnek teşkil eden davaların benzerleri her geçen gün artmaktadır.

3. Taşınmaz Mal Komisyonu

AİHM'ye Türk tarafı aleyhinde, İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına İlişkin Sözleşmenin 8. Maddesi kapsamındaki “konut hakkı” ve 1 Nolu protokolün 1. Maddesi kapsamındaki “mülkiyet hakkı” ihlalleri gerekçesiyle 1400'e yakın mülkiyet davasının açıldığı görmezden gelinmez bir gerçektir. Bu noktada Mahkeme, davalı devlet olan Türkiye'nin, Xenides-Arestis ve benzeri mülkiyet davalarında görülen Sözleşme ihlallerini önleyecek etkili bir iç hukuk yolu oluşturulması gerçeğinin altını çizmiştir (Aksu, 2007). Bu çerçevede KKTC Cumhuriyet Meclisi'nin 19 Aralık 2005 tarihinde kabul ettiği yasayla Taşınmaz Mal Komisyonu (TMK) oluşturulmuş ve Komisyon 2006 Nisan ayından itibaren çalışmalarına etkin bir şekilde başlamıştır. Komisyon, KKTC vatandaşlarının yanında 2 adet yabancı üye de içermektedir.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Türkiye aleyhine açılan Demopoulos ve Diğerleri davasının kabul edilebilirliğine ilişkin almış olduğu 1 Mart 2010 tarihli kararda 67/2005

sayılı Yasanın etkin bir hukuki çare sunduğunu saptamış ve başvuranların şikayetlerini iç hukuk yolunun tüketilmemiş olduğu gerekçesiyle reddetmiştir. Yüksek Adliye Kurulu'nun Cumhurbaşkanı tarafından önerilen kişiler arasından atadığı Başkan, Başkan Yardımcısı ve üyelerinin göreve başlaması ile 17 Mart 2006 tarihinde faaliyete geçen Taşınmaz Mal Komisyonu 67/2005 sayılı yasanın öngördüğü şekilde yeniden oluşturulmuştur. Buna göre Komisyon; Başkan Ayfer Erkmén, Başkan Yardımcısı Romans Mapolar ile üyeler Sümer Erkmén, Hans C. Kruger, Güngör Günkan, Daniel Tarschys ve Saskia Yorucu'dan oluşmaktadır. Taşınmaz Mal Komisyonu, 67/2005 sayılı Yasa hükümlerine uygun olarak, iade, tazminat ve takas ile ilgili yapılan talepleri inceler. Yapılan değerlendirmelerde, 1977-1979 Doruk Antlaşmaları ve Birleşmiş Milletler'in Kıbrıs Sorununun çözümüne ilişkin hazırlamış olduğu bütün planların ana unsurunu teşkil eden iki kesimlilik ve iki toplumluluk ilkeleri gözetilmektedir. Komisyon, Kıbrıs Türk Toplumunun haklarına hâlel getirmeyecek bir biçimde, mülk sahiplerinin taleplerini yerine getirmek için çalışmaktadır. 30 Nisan 2018 itibarıyla, Komisyona toplam 6,429 adet başvuru yapılmış ve bunlardan 898 tanesi dostane çözüm yoluyla ve 27 tanesi de duruşma yoluyla sonuçlandırılmıştır. Komisyon, şu ana kadar başvuranlara mallarının bedeli olarak 271,833,996 Sterlin (STG) tazminat ödemiştir. Ayrıca, üç başvuru için iade, iki başvuru için takas ve tazminat, altı başvuru için de iade ve tazminat kararı verilmiştir. Bir başvuru için çözümünden sonra iade ve bir başvuruda da kısmi iade doğrultusunda karar verilmiştir. Taşınmaz Mal Komisyonu, mülkiyet talepleri için adil, hızlı ve etkin bir çare bulabilmek için faaliyetlerine devam etmektedir. Böylece Komisyon, Kıbrıs Sorununa kapsamlı bir çözüm bulunmasına katkıda bulunmayı hedeflemektedir ([Taşınmaz Mal Komisyonu](#), 2018).

KKTC, Xenides-Arestis davasında verilen “reçeteye” uyum sağlamak amacıyla 67/2005 sayılı yasa ile mülkiyet hukukunu yeniden yapılandırmıştır. Yasa KKTC Meclisinden çok az bir çoğunlukla ve ana muhalefet partisi UBP'nin (Ulusal Birlik) çok güçlü protestolarına rağmen geçmiş ve UBP o dönem yasayı Anayasa Mahkemesine götüreceğine dair ortaya atmış olduğu tehdidi de yerine getirerek yasayı 1985 Anayasasına aykırı olduğu gerekçesiyle Anayasa Mahkemesine götürmüştür. Dönemin Kıbrıs Türk hükümeti Türkiye hükümetiyle işbirliği içinde, bu yasayı geçirmek ve Xenides-Arestis ile ilgili kabul edilebilirlik kararındaki gerekliliklere uyan bir Taşınmaz Mal Komisyonu oluşturarak AİHM'e giden çok sayıda dava olmasından kaynaklanan baskıyı kısmen azaltmayı şart görmüştür.

UBP, KKTC anayasasının 159. Maddesinin, ifade biçiminden dolayı Kıbrıslı Rumlar için sadece maddi tazminat öngördüğü ve geri iade öngörmediğini iddia etmekteydi. Geri iadeye izin vermenin, Kıbrıslı Rum davacıların kuzeydeki mallarına geri dönmelerini sağlayarak Kıbrıs sorununun çözümüyle ilgili kabul edilen önemli bir parametreye, yani iki bölgeliliğe, ters düşeceği iddia ediliyordu. UBP böyle bir gelişmenin, geçmişte iki toplumun bir arada yaşadığı ve yaşam hakkının tehlikede olduğu dönemde olduğu gibi kan dökülmesine neden olabileceğini iddia etmekteydi ve iddialarına göre bu, mülkiyet haklarından daha temel bir insan hakkıydı. Bu tip tazminatlar vermenin, Türk tarafının Kıbrıs'ta bu zararlara yol açan silahlı çatışmanın “suçu ve hatasını” kabul etmesi anlamına geleceği iddia edilerek maddi olmayan

tazminata karşı çıkmak amacıyla net hukuki argümanlar yerine siyasi argümanlar da kullanılmıştı. Bunun 1974 dâhil, o zamana kadar yaşanan olaylardan Yunanistan'ın ve Kıbrıslı Rumların suçlanması gerektiği “tarihi gerçeğe” açıkça ters düştüğü söylenmekteydi. UBP'nin KKTC Anayasa Mahkemesinde açmış olduğu 3/2006 sayılı dava, 1985 Anayasasının 159. Maddesinin Kıbrıslı Rumlar için sadece tazminat öngördüğü ve geri iade öngörmediğini iddia etmekteydi (Erhürman, 2015). Sonrasında, Anayasa mahkemesi bu başvuruyu reddetti. Yasayı destekleyen Meclis ve Taşınmaz Mal Komisyonu, AİHM'nin Loizidou ve daha yakın zamanda Xenides-Arestis gibi davalarda ortaya koymuş olduğu içtihatların KKTC'nin iç hukukunun bir parçası olduğu ve dolayısıyla Anayasa mahkemesi için bağlayıcı olduğunu iddia etmekteydi. Anayasanın 159. Maddesindeki ifadenin tazminatın yanında geri iadeye ve takasa olanak tanıdığı ve manevi tazminat ödenmesinin anayasadaki herhangi bir maddeye aykırı olmadığı şeklinde yorumlamaya açık olduğu da iddia edilmekteydi. Mahkeme, yasanın KKTC anayasasına aykırı olmadığına karar vermiş ve başvuruyu reddetmiştir. Bu, hem Kuzey Kıbrıs'taki mülkiyet hakları açısından hem de iç hukuk sisteminde Avrupa İnsan Hakları Konvansiyonu ve AİHM içtihatlarının doğrudan uygulanabilirliğini yeniden teyit eden, Kıbrıs Türk insan hakları hukuku temelinde çığır açan bir gelişme olmuştur.

67/05 sayılı, Anayasanın 159. Maddesinin 1. Paragrafının (b) bendi kapsamına giren Taşınmaz Malların Tazmini, Takası ve İadesi Yasası'nın amacı şuydu:

3. Bu Yasanın amacı, bu Yasa kapsamına giren taşınır ve taşınmaz mallar üzerinde hak iddiasında bulunanların haklarının isbatı için gerekli usul ve koşulları ve bu kişilerin mallarının iadesine, takasa ve alacakları tazminata ilişkin esasları, 1977-1979 Doruk Anlaşmalarının ve Birleşmiş Milletlerin Kıbrıs Sorununun çözümü konusunda bugüne kadar hazırlamış olduğu tüm planların ana unsurunu teşkil eden iki kesimlilik esası ve bunun korunması için öngörülen düzenlemeler gözetilerek, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti mevzuatına göre mülkiyet hakkına ya da kullanım hakkına sahip olanların haklarını da koruyarak ve Kıbrıs Sorununa bulunacak kapsamlı bir çözümün Kıbrıs Türk Halkına sağlayacağı haklara halel getirmeyecek bir biçimde düzenlemektir (www.mahkemeler.net).

Var olan çözüm yollarının her biri için öngörülen kriterlerin detayları, büyük oranda Annan Planı'ndaki mülkiyetle ilgili hükümlerin altında yatan mantığı yansıtmaktadır. Bir kişinin takas veya tazminata uygun olup olmadığı veya çözümünden önce mi sonra mı geri iade alabileceği, bir dizi faktöre bağlı olacak, bunlardan en önemlisi şu andaki kullanıcının statüsü ve mal üzerinde herhangi önemli bir değişiklik yapıp yapılmadığıdır (madde 6 ve 8). 9. Madde komisyonun herhangi bir kararına itiraz veya gözden geçirme talebinin Yüksek İdare Mahkemesi tarafından görüşüleceği prosedürünü ortaya koymaktadır. Bu da davacıların AİHM'e başvurmadan önce mekanizma içerisinde tüketmeleri gereken bir kısımdır.

Komisyonun oluşumu (madde 11 ve 12) yabancı uluslararası uzmanların komisyona üye olmaları ve üyelerin KKTC anayasasının 159. Maddesi uyarınca Kıbrıslı Rumların “bırakmış olduğu” mallardan doğrudan veya dolaylı olarak

yararlanmayan kişiler olması önerisini dikkate almaktadır. Taşınmaz Mal Komisyonu (TMK) 2'si yabancı insan hakları uzmanı olmak üzere 7 üyeden oluşan bir kuruldur. TMK, olası başvuru yapacak olanlar için erişilebilir olma koşuluna uygun bir şekilde Yeşil Hat üzerindeki iki geçiş noktasına, Ledra Palace ve Lokmacı geçişlerine 10 dakika yürüme mesafesinde, Lefkoşa (Kuzey Lefkoşa) “Saray Önü'nde” yer almaktadır. Başvuru sahipleri kimliklerinin halka açık bilgi olarak kullanılmaması tercihinde bulunabilirler. TMK yasası, tüzükleri, prosedürleri ve istatistiklerine Türkçe ve İngilizce (www.tamk.gov.ct.tr) olarak internet üzerinden erişime açıktır.

Başvuru sahiplerinin sayısı arttıkça, prosedürün yavaşladığına ve dostane çözümlerin ardından bile ödemelerde gecikmeler olduğuna dair şikâyetler bulunmaktadır. Buna rağmen, bu konuda işbirliği içinde olan hem Türkiye hem de Kıbrıs Türk hükümetlerinde, Kıbrıs sorununa bir çözüm bulununcaya kadar Kıbrıslı Rumların mal talepleri için geçici bir çözüm sağlama önlemi olarak TMK'nun çalışmalarına devam etmesi konusunda bir siyasi irade ve kararlılık söz konusudur. Bu Aralık 2011 olan son başvuru tarihinin Aralık 2013'e kadar uzatılmasıyla da yeniden teyit edilmiştir. Bugüne kadar AİHM tarafından verilen tazminat kararları ve dostane çözümle sonuçlanan başvuruların çoğunun sonucu arasındaki fark, AİHM kararlarında verilen tazminatın, mal sahibinin ihlal ediliyor olan mülkiyet hakları için bir tazminat olan “kullanım kaybı” için olmasıdır (Renda, 2013). Diğer yandan TMK'nun verdiği tazminatlar, dostane çözüme ulaşılan Kıbrıslı Rumlara verilen tazminatlar tüm mülkiyet haklarından ve iddialarından Kıbrıs Türk devleti lehinde feragat edilmesi karşılığındadır.

3.1. Taşınmaz Mal Komisyonuna 2006-2018 Yılları arası Başvuru ve Sonuçları

Tablo 3.1. Dosyalanan Başvuru Sayısı

AYLAR	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	TOPLAM
OCAK	-	9	8	2	2	59	120	153	50	13	7	4	9	436
ŞUBAT	-	7	4	7	5	71	123	148	45	21	6	3	12	452
MART	2	13	3	4	26	81	118	85	36	16	4	1	7	396
NİSAN	3	25	2	4	28	93	75	100	27	26	6	2	5	396
MAYIS	7	24	14	5	36	95	111	131	24	24	2	3	-	476
HAZİRAN	14	29	12	6	31	144	116	97	22	16	5	3	-	495
TEMMUZ	9	25	6	7	56	141	94	102	22	7	1	3	-	473
AĞUSTOS	11	13	7	5	31	169	131	67	12	6	4	7	-	463
EYLÜL	9	12	6	8	34	267	131	105	36	11	5	11	-	635
EKİM	12	19	4	9	41	273	147	101	29	10	5	14	-	664
KASIM	12	16	9	7	40	220	225	131	38	13	2	14	-	727
ARALIK	21	5	1	6	67	313	210	117	34	19	3	16	-	812
TOPLAM	100	197	76	70	397	1.926	1.601	1.337	375	182	50	81	33	6.425

Kaynak: www.tamk.gov.ct.tr

Tablo 3.2. Sonuçlanan Başvuru Sayısı (Sulh)

KARAR	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	TOPLAM
TAZMİNAT	8	18	18	33	51	57	105	174	142	104	63	75	27	877
İADE	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	1	-	3
ÇÖZÜMDEN SONRA İADE	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
TAZMİNAT VE İADE	3	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	1	-	6
TAKAS VE TAZMİNAT	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
13/2008 SAYILI YASA	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	3	-	-	5
GERİ ÇEKİLDİ	2	5	12	30	11	27	24	12	12	2	24	5	4	176
TOPLAM	13	26	30	64	64	84	130	187	154	107	90	82	31	1071

Kaynak: www.tamk.gov.ct.tr

Tablo 3.3. Sonuçlanan Başvuru Sayısı (Duruşma)

KARAR	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	TOPLAM
TAZMİNAT	-	-	-	1	-	3	2	2	4	5	4	2	-	23
RET	-	-	-	2	-	-	-	-	-	1	-	-	-	3
KİSMİ İADE	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
TOPLAM	-	-	-	4	-	3	2	2	4	6	4	2	-	27

Kaynak: www.tamk.gov.ct.tr

Tablo 3.4. Sonuçlanan Başvuru Sayısı (Toplam)

KARAR	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	TOPLAM
TAZMİNAT	8	18	18	34	51	60	107	176	146	109	67	77	27	898
İADE	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	1	-	3
ÇÖZÜMDEN SONRA İADE	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
TAZMİNAT VE İADE	3	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	1	-	6
TAKAS VE TAZMİNAT	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
RET	-	-	-	2	-	-	-	-	-	1	-	-	-	3
KİSMİ İADE	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
13/2008 SAYILI YASA	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	3	-	-	5
GERİ ÇEKİLDİ	2	5	12	30	11	27	24	12	12	8	24	5	4	176
TOPLAM	13	26	30	68	64	87	132	189	158	119	94	84	31	1095

Kaynak: www.tamk.gov.ct.tr

Tablo 3.5. Sonuçlanan Başvuru Alanı (Sulh)(m³)

KARAR (SULH)	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	TOPLAM
TAZMİNAT	264.045	117.545	221.544	2.713.642	1.195.801	902.034	1.866.636	3.006.958	2.657.153	3.425.963	1.816.425	3.156.383	535.202	21.905.788
İADE	41.627	-	-	313.715	79.951	-	-	15.46	-	-	-	706	-	451.459
ÇÖZÜMDEN SONRA İADE	-	6.151	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6.151
TAKAS VE TAZMİNAT	-	1.196.739	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1.196.739
13/2008 SAYILI YASA	-	-	-	-	-	-	47.474	-	-	1.352	19.693	-	-	68.519
GERİ ÇEKİLDİ	8.79	128.391	52.518	803.729	131.216	1.115.659	665.674	141.502	237.296	288.446	1.037.677	74.411	74.426	4.759.735
İSPAT EDİLMEYEN	40.388	-	1.75	16.76	94.343	115.889	204.796	693.634	642.09	726.069	265.968	504.053	185.255	3.486.184
TOPLAM	354.85	1.448.826	275.812	3.847.846	1.501.311	2.133.582	2.784.580	3.857.554	3.536.539	4.424.737	3.130.455	3.735.553	794.883	31.879.086

Kaynak: www.tamk.gov.ct.tr

Tablo 3.6. Sonuçlanan Başvuru Alanı (Duruşma)(m³)

KARAR (DURUŞMA)	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	TOPLAM
TAZMİNAT	-	-	-	14.716	-	55.750	63.870	80.071	31.648	43.484	61.170	108.012	-	458.721
RET	-	-	-	216.354	-	-	-	-	-	805	-	-	-	217.159
KİSMİ İADE	-	-	-	4.064	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4.064
İSPAT EDİLMEYEN	-	-	-	-	-	1.103	-	-	-	-	-	-	-	1.103
TOPLAM	-	-	-	235.134	-	56.853	63.870	80.071	31.648	44.289	61.170	108.012	-	681.047

Kaynak: www.tamk.gov.ct.tr

Tablo 3.7. Sonuçlanan Başvuru Alanı (Toplam)(m³)

KARAR (TOPLAM)	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	TOPLAM
TAZMİNAT	264.045	117.545	221.544	2.728.358	1.195.801	957.784	1.930.506	3.087.029	2.688.801	3.469.447	1.903.752	3.264.395	535.202	22.364.509
İADE	41.627	-	-	313.715	79.951	-	-	15.46	-	-	-	706	-	451.459
ÇÖZÜMDEN SONRA İADE	-	6.151	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6.151
TAKAS VE TAZMİNAT	-	1.196.739	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1.196.739
RET	-	-	-	216.354	-	-	-	-	-	805	-	-	-	217.159
KİSMİ İADE	-	-	-	4.064	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4.064
13/2008 SAYILI YASA	-	-	-	-	-	-	47.474	-	-	1.352	19.693	-	-	68.519
GERİ ÇEKİLDİ	8.79	128.391	52.518	803.729	131.216	1.115.659	665.674	141.502	237.296	288.446	1.037.677	74.411	74.426	4.759.735
İSPAT EDİLMEYEN	40.388	-	1.75	16.76	94.343	116.992	204.796	693.634	642.09	726.069	265.968	504.053	185.255	3.487.287
TOPLAM	354.85	1.448.826	275.812	4.082.980	1.501.311	2.190.435	2.848.450	3.937.625	3.568.187	4.469.026	3.221.658	3.843.565	794.883	32.560.133

Kaynak: www.tamk.gov.ct.tr

Tablo 3.8. Sonuçlanan Tazminat Miktarı (STG)

2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	TOPLAM
2.221.000	3.147.000	1.646.600	31.047.000	12.724.900	12.980.440	33.952.775	46.277.406	49.049.112	22.347.555	13.368.446	37.500.782	4.343.175	271.166.096

Kaynak: www.tamk.gov.ct.tr

3.1 Taşınmaz Mal Komisyonu

Taşınmaz Mal Komisyonu'na başvurular 2006 yılında toplam 100 başvuru yapılmış, bu başvurulardan sonuçlananlar (sulh ile); 8 başvuru tazminat (toplam 264.045 m²) kararıyla, 3 başvuru tazminat ve taşınmazın (41.627 m²) iadesiyle, 2 başvuru (8.790 m²) ise başvuru sahibinin başvurusunu geri çekmesiyle sonuçlanmıştır. 40.388 m² ispat edilememiştir. Sonuç olarak Taşınmaz mal Komisyonu'nca 2006 yılı sonunda başvuru sahiplerini haklı görüp de ödediği toplam tazminat miktarı 2.221.000 STG'dir. 2007 yılında toplam 197 başvuru yapılmış, bu başvurulardan sonuçlananlar (sulh ile); 18 başvuru tazminat (toplam 117.545 m²) kararıyla, 1 başvuru çözümünden sonra taşınmazın (6.151 m²) iadesiyle, 2 başvuru takas ve tazminat ile (1.196.739 m²) 5 başvuru (128.391 m²) ise başvuru sahibinin başvurusunu geri çekmesiyle sonuçlanmıştır. Sonuç olarak Taşınmaz Mal Komisyonu'nca 2007 yılı sonunda başvuru sahiplerini haklı görüp de ödediği toplam tazminat miktarı 3.1147.600 STG'dir. 2008 yılında toplam 76 başvuru yapılmış, bu başvurulardan sonuçlananlar (sulh ile); 18 başvuru tazminat (toplam 221.544 m²) 12 başvuru (52.518 m²) ise başvuru sahibinin başvurusunu geri çekmesiyle sonuçlanmıştır. Sonuç olarak Taşınmaz mal Komisyonu'nca 2008 yılı sonunda başvuru sahiplerini haklı görüp de ödediği toplam tazminat miktarı 1.646.600 STG'dir.

2009 yılında toplam 70 başvuru yapılmış, bu başvurulardan sonuçlananlar (sulh ile); 33 başvuru tazminat (toplam 2.713.642 m²) kararıyla, 1 başvuru tazminat ve taşınmazın (313.715 m²) iadesiyle, 30 başvuru (803.729 m²) ise başvuru sahibinin başvurusunu geri çekmesiyle sonuçlanmıştır. 16.760 m² ispat edilememiştir. Sonuç olarak Taşınmaz mal Komisyonu'nca 2009 yılı sonunda başvuru sahiplerini haklı görüp de ödediği toplam tazminat miktarı 31.047.000 STG'dir. 2010 yılında toplam 397 başvuru yapılmış, bu başvurulardan sonuçlananlar (sulh ile); 51 başvuru tazminat (toplam 1.195.801 m²), 11 başvuru (131.216 m²) ise başvuru sahibinin başvurusunu geri çekmesiyle sonuçlanmıştır. Sonuç olarak Taşınmaz mal Komisyonu'nca 2010 yılı sonunda başvuru sahiplerini haklı görüp de ödediği toplam tazminat miktarı 12.724.900 STG'dir. 2011 yılında toplam 1.926 başvuru yapılmış, bu başvurulardan sonuçlananlar (sulh ile); 57 başvuru tazminat (toplam 902.034 m²), 27 başvuru (1.115.659 m²) ise başvuru sahibinin başvurusunu geri çekmesiyle sonuçlanmıştır. Sonuç olarak Taşınmaz mal Komisyonu'nca 2011 yılı sonunda başvuru sahiplerini haklı görüp de ödediği toplam tazminat miktarı 12.980.440 STG'dir. Başvuru sayısının en yüksek olduğu senedir.

2012 yılında toplam 1.601 başvuru yapılmış, bu başvurulardan sonuçlananlar (sulh ile); 105 başvuru tazminat (toplam 1.866.636 m²), 24 başvuru (655.674 m²) ise başvuru sahibinin başvurusunu geri çekmesiyle sonuçlanmıştır. Sonuç olarak Taşınmaz mal Komisyonu'nca 2012 yılı sonunda başvuru sahiplerini haklı görüp de ödediği toplam tazminat miktarı 33.952.775 STG'dir. 2013 yılında toplam 1.337 başvuru yapılmış, bu başvurulardan sonuçlananlar (sulh ile); 174 başvuru tazminat (toplam 3.006.958 m²), 12 başvuru (141.502 m²) ise başvuru sahibinin başvurusunu geri çekmesiyle sonuçlanmıştır. Sonuç olarak Taşınmaz mal Komisyonu'nca 2013 yılı sonunda başvuru sahiplerini haklı görüp de ödediği toplam tazminat miktarı 46.277.406 STG'dir.

2014 yılında toplam 375 başvuru yapılmış, bu başvurulardan sonuçlananlar (sulh ile); 142 başvuru tazminat (toplam 2.657.153 m²), 12 başvuru (237.296 m²) ise başvuru sahibinin başvurusunu geri çekmesiyle sonuçlanmıştır. Sonuç olarak Taşınmaz mal Komisyonu'nca 2014 yılı sonunda başvuru sahiplerini haklı görüp de ödediği toplam tazminat miktarı 49.049.112 STG'dir. En yüksek tazminatın ödendiği senedir. 2015 yılında toplam 182 başvuru yapılmış, bu başvurulardan sonuçlananlar (sulh ile); 104 başvuru tazminat (toplam 3.425.963 m²), 2 başvuru (288.446 m²) ise başvuru sahibinin başvurusunu geri çekmesiyle sonuçlanmıştır. Sonuç olarak Taşınmaz mal Komisyonu'nca 2015 yılı sonunda başvuru sahiplerini haklı görüp de ödediği toplam tazminat miktarı 22.347.555 STG'dir.

2016 yılında toplam 50 başvuru yapılmış, bu başvurulardan sonuçlananlar (sulh ile); 63 başvuru tazminat (toplam 1.816.425 m²), 24 başvuru (1.037.677 m²) ise başvuru sahibinin başvurusunu geri çekmesiyle sonuçlanmıştır. Sonuç olarak Taşınmaz mal Komisyonu'nca 2016 yılı sonunda başvuru sahiplerini haklı görüp de ödediği toplam tazminat miktarı 13.368.446 STG'dir. 2017 yılında toplam 81 başvuru yapılmış, bu başvurulardan sonuçlananlar (sulh ile); 75 başvuru tazminat (toplam 3.156.383 m²), 5 başvuru (74.411 m²) ise başvuru sahibinin başvurusunu geri çekmesiyle sonuçlanmıştır. Sonuç olarak Taşınmaz mal Komisyonu'nca 2017 yılı sonunda başvuru sahiplerini haklı görüp de ödediği toplam tazminat miktarı 37.500.782 STG'dir.

2018 yılının ilk dört ayında toplam 33 başvuru yapılmış, bu başvurulardan sonuçlananlar (sulh ile); 27 başvuru tazminat (toplam 535.202 m²), 4 başvuru (74.426 m²) ise başvuru sahibinin başvurusunu geri çekmesiyle sonuçlanmıştır. Sonuç olarak Taşınmaz mal Komisyonu'nca 2018 yılı sonunda başvuru sahiplerini haklı görüp de ödediği toplam tazminat miktarı 4.343.175 STG'dir. Sonuç olarak Taşınmaz mal Komisyonu 2018 yılı ilk dört ayına kadar toplam 271.166.096 STG tazminat ödemiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

Mülkiyet hakkı bazı anayasalarda sosyal haklar arasında bazı anayasalarda ise, medeni haklar arasında yer almaktadır. Mülkiyet hakkının bugün itibarıyla, sosyal ve ekonomik hak olarak nitelendirilmesi daha yaygınlaşmıştır. Bu hakkın, AİHS'ye sonradan dahil edilmesinin sebebi, II.Dünya Savaşı sonucunda Avrupa'da meydana gelen ekonomik, sosyal ve siyasal çöküntünün durdurulup, savaş sonrası ekonomik hayatın gereklerini en hızlı şekilde yerine getirebilmektir.

Protokolün mülkiyet hakkı olarak nitelendirilen 1. maddesi şöyledir:

Her gerçek ve tüzel kişinin, mal ve mülk dokunulmazlığına riayet edilmesini isteme hakkı vardır. Herhangi bir kimse, ancak kamu yararı sebebiyle ve yasada öngörülen koşullara ve uluslararası hukukun genel ilkelerine uygun olarak mal ve mülkünden yoksun bırakılabilir.”

“Yukarıdaki hükümler, devletlerin, mülkiyetin genel menfaate uygun olarak kullanılmasını düzenlemek veya vergilerin ya da başka katkıların veya para cezalarının

ödenmesini sağlamak için gerekli gördükleri yasaları uygulama konusunda sahip oldukları hakka helal getirmez.”

Bu maddeye göre, kişi malını barışçıl amaçla kullanabilir. Aksi takdirde devlet müdahalesiyle karşılaşabilir. Kişi malını barışçıl yollarla kullandığı halde devlet müdahalesiyle karşılaşılıyorsa, bu istisnai bir durumdur. Bu durum, kamu yararı amacıyla, mülkiyeti denetim altına alma ve vergi ödemesini sağlama amacıyla yapılabilir. Bu müdahaleler uluslararası hukuka uyduğu müddetçe yapılabilir.

1. Protokolün 1. Maddesinin geçerli olabilmesi için, söz konusu mülkün hak iddiasının olması gerekir, yani mevcut olan mülkiyet korunabilir. Miras yoluyla gelecekte kalması planlanan mülk korunmaya alınamaz çünkü ortada netleşen bir durum yoktur. Maddenin içeriği incelendiğinde mülkiyet hakkına yönelik müdahaleler üç başlıkta toplanır. Birincisi, mal ve mülk dokunulmazlığı (1. paragrafın 1.cümlesinde), ikincisi, belirli koşullar altında devletin kişileri, mal ve mülkten yoksun bırakabilmesi (1. paragrafın 2. cümlesinde), üçüncüsü ise, devletin, çıkarları doğrultusunda gerekirse mülklerin kullanımını kontrol etmesi ve kısıtlayabilmesidir (bu da ikinci paragrafta yer almaktadır). Mülkiyet hakkına müdahaleyle ilgili bu sınıflandırma ilk defa Sporrang ve Lönnroth/İsveç davasında ortaya konmuştur. Bu madde mülkiyet hakkını güvence altına almakta ve mal varlığı kavramı geniş yorumlanmaktadır. Menkul, gayrimenkul mallar, hisseler, patent hakkı, tahkim kararları, ev sahibinin kira alma hakkı, emeklilik maaşı mülkiyet hakkı kapsamına girmektedir.

1.maddenin 1.fıkrasından anlaşılan kişinin mülkiyetine el konulabileceğidir. Bu müdahale ya kamulaştırma ya da devletleştirme yöntemiyle yapılır. Bu tür müdahale kamu yararı düşüncesiyle ve ölçülü şekilde yapıldığı takdirde, yasaldir. Bu müdahalenin haklı ve sözleşmeye uygunluğu, denetim organınca denetlenmektedir. Sözleşmeye göre özel müdahaleler dışında mülkiyet hakkına müdahale yasaklanmıştır. Mülkiyet hakkı ancak kamu yararı amacıyla kısıtlanabilir. Mülkiyete müdahale, haktan yoksun bırakma durumunda kamu yararı, hakkın kullanımının düzenlenmesi halinde de genel menfaat amacıyla yapılabilir.

Protokolün 1. Maddesine göre, herhangi bir şeyin mülk sayılabilmesi için, her şeyden önce ekonomik değere sahip olması ve sahip olunan değer de somut olarak tespit edilmesi gerekmektedir. Kamulaştırma amacıyla mülküne el konulan bir kişinin, o günün şartlarına göre belirlenen mülkünün bedeli, zaman aşımı nedeniyle uğradığı değer kaybı sonucunda önceki hüküm ihlale uğramış olur. Bununla ilgili Türkiye'ye birçok dava açılmıştır. Bu konuyla ilgili Anayasamızın, 35, 46 ve 47. maddelerinde, mülkiyet hakkı, kamulaştırma ve devletleştirme başlığı altında düzenlemeler getirilmiştir. Anayasamızın Kişinin Hak ve Ödevleri başlıklı 2.bölümünün, 35. maddesine göre “Herkes mülkiyet ve miras haklarına sahiptir. Bu haklar, ancak kamu yararı amacıyla kanunla sınırlanabilir. Mülkiyet hakkının kullanılması toplum yararına aykırı olamaz.” Bu maddeden de anlaşılacağı gibi liberal düşüncenin sinyalleri verilerek, ekonomik düzenin yapı taşı mülkiyet sayılmıştır. Hukuk sistemimizde mülkiyete yönelik herhangi bir kişi müdahalesinde ya da ihlalinde özel hukuk ve ceza hukuku devreye girerek ihlali veya müdahaleyi önleyebilmek adına

tazmin etme veya cezalandırma yoluna gidebilir, mülkiyet koruma ve güvence altına alınır.

Bütün hak ve hürriyetlerde olduğu gibi mülkiyet hakkın da sınırsız bir hak değildir. Bu sınırlandırmalar hukuk kuralları çerçevesinde yapılmaktadır. Kamu yararı amacıyla yapılan sınırlandırmalar, zaman zaman bireyi ve devleti karşı karşıya getirmiştir. Bu konuyla ilgili AİHM'ye birçok dava açılmıştır. Kamu yararı ile yapılan sınırlandırmalar bireye herhangi bir zarar vermeyip mağdur etmemelidir, tersi bir durumda bireye malın tazmini yapılır. Mülkiyet hakkına yönelik kamulaştırma otoritesinin kullanılması sonucunda mağdur olduğunu düşünen birey kendi iç hukukunda halledemediği bu sorunu uluslararası platforma ve yargı yerlerine taşıyarak, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine başvurmuştur. Bu konuyla ilgili birçok dava AİHM'de hala görüşülmektedir.

AİHM mülkiyetle ilgili bir davayı incelerken, öncelikle o davanın 1.maddede geçen “mal” terimine uyup uymadığına, daha sonra, malların barışçıl biçimde kullanma hakkına müdahale edilip edilmediğine bakar. Bundan yola çıkarak Mahkeme incelemeleri sonucunda karar verir. Sonuçlanan ya da hala görüşülen mülkiyet hakkına yapılan bir müdahalenin haklı gösterilmesini yani meşruluğunu içeren davaları kamu yararı, orantısallık ve vergilendirme olarak ayrı ayrı incelemek mümkündür. Ayrıca mülkiyet hakkına yapılan müdahaleler ancak kanuna ya da uluslararası hukukun genel ilkelerine uygun olarak yapılabilir ve kanun aracılığıyla mülkiyet hakkı düzenlenebilir. Mülkiyete yapılan müdahalelerde çoğu zaman sürenin aşırı uzunluğu dikkate alınmadan bedelin belirlenmesi adil dengeyi bozar, dengenin bozulmasıyla birlikte AİHM mağduriyet durumuna göre mağdur olan tarafa tazminat ödenmesine karar verir.

Türkiye 1960 yılından itibaren Rumlar tarafından uygulanan baskılarla topraklarını terk etmek zorunda kalan soydaşlarının haklarını koruma ve dünyaya duyurmak için her türlü hukuki yola başvurmaya rağmen sonuç alamamıştır. 1974'te soydaşlarının can ve mallarını korumaya yönelik haklı müdahalesi bile günümüzde “işgal” mantığıyla ele alınarak uluslararası alanda suçlanmıştır. Sadece Rum halkının mülkiyet kaygılarını gideren davaların açılması ve davalarda Türkiye aleyhine karar çıkması bunun bir sonucudur. Loizidou ve Arestis davaları ile yüklü tazminatlara çarptırılan Türkiye, KKTC'nin bağımsız, anayasal ve demokratik bir devlet olduğunu, bundan dolayı Kıbrıs'ta meydana gelen olaylardan sorumlu tutulamayacağını birçok kez Mahkemeye belirtmiştir. Türkiye tarafından davaların sonuçlarıyla ilgili yapılan itirazların hepsi reddedilerek dikkate bile alınmamıştır. Ayrıca iki davada da tazminata mahkûm edilmiş olması, Türkiye aleyhine dava açmayı düşünen Kıbrıslı Rumları cesaretlendirerek, gerçek değeri bile tazminatın yarısı etmeyen taşınmazlarına yüklü meblağlar alabilmek adına sıraya girmelerine neden olmuştur. AİHM'ye 1400'e yakın mülkiyet ihlali başvurusunda bulunulmuştur. Loizidou davasında Türkiye'nin itirazlarını hiçbir şekilde dikkate almayıp uluslararası hukuka uygun olarak yapılan Türkiye'nin Kıbrıs müdahalesinden kaynaklanan Kıbrıslı Rumların mağduriyetleri üzerinde duran ve bu doğrultuda Türkiye aleyhinde iki davayı sonuçlandıran AİHM, mülkiyet meselesinin bazı boyutlarının Türk tarafının Kıbrıslı Türklerin haklarını

savunmak için verdiği, 1959 antlaşmalarına dayanan meşru mücadelenin sonuçları olduğunu dikkate almaksızın Rum tarafı lehine kararlar üretmiştir. Uluslararası arenada mağdur Kıbrıslı Rumlar, işgalci olarak ta Kıbrıslı Türkler gösterilerek bu konunun çözümünde herhangi bir güçlü devletten Türklere yönelik destek gelmemiştir. İki kesimin barış içinde yaşaması amaçlanarak düzenlenen Annan Planı buna en güzel örnektir. Plan Kıbrıslı Rumların çıkarlarına öncelik vererek Kıbrıslı Türkleri ikinci planda bırakmıştır.

2006'da Taşınmaz Mal Komisyonu'nca başlatılan süreç adadaki Türk ve Rum halkının mülkiyet haklarını korunması yönünde yaptığı çalışmalar, gelecekte birlikte ortak bir yaşamı barış içinde sürdürebilecek eşit haklara sahip Türk ve Rumlar için doğru bir adımdır. Komisyon çalışmaları adadaki barışın kısa sürede sağlanması ve barış görüşmelerinin sonuca ulaşmasında en önemli kurum olarak görmek yanlış olmaz. Zira barış görüşmelerinde tartışılan başlıkların başında mülkiyet hakkı gelmektedir.

KAYNAKÇA

Ayçiçek, H. İ. (2018). Kıbrıs' taki Mülkiyet Davaları (Loizidou ve Xenides-Arestis Davası). *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(9), 87-108.

Baykal, F. H. (2005). *Kıbrıs'ın yarımı*. Panel, Başkent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara.

Efegil, E. (2003). *Temel konular ışığında Annan belgeseli analizi*. İstanbul: Gündoğan Yayınları.

Fırat, M. (2009). Yunanistan'la İlişkiler. Oran, B (der.). *Türk dış politikası: Kurtuluş savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar cilt II: 1980-2001*. İstanbul: İletişim yayınları.

Güven, E. (2003). *Helsinki'den Kopenhag'a Kıbrıs*. İstanbul: Om Yayınevi.

Hasgüler, M. (2003, Aralık 1). Türkiye'nin Loizidou Açmazı. *Zaman Gazetesi*.

Kıbaroğlu, M. (2006). Ege-Doğu Akdeniz Denkleminde Kıbrıs'ın Stratejik Konumu ve Annan Planı. *Mülkiyet*, 242(28), 85-94.

Necatigil, Z. M. (2005). *Kıbrıs uyuşmazlığı ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kısıracında Türkiye: Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ve Mahkemesi'nde Kıbrıs Rum yönetimi ve Kıbrıslı Rumlar tarafından Türkiye aleyhine getirilen davalar (cilt 3)*. Ankara: Turhan Kitabevi.

Renda, Y. (2013). Loizidou kararından bugüne Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin kararları ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararlarının Kıbrıs'taki mülkiyet sorununa etkisi. *Ankara Barosu Dergisi* 1, 387-397.

Sezer, S. (2006). Kıbrıs'ta Saatli Bomba: Mülkiyet Sorunu. *Stratejik Analiz*, 70, 33-43.

Öz, T. (2007), AIHM kararı ışığında insan hakları ve temel özgürlüklerin korunması hakkında uluslararası anlaşma uyarınca mülkiyet hakkının ve diğer bazı malvarlığı haklarının korunması. *Çetingil ve Kender'e 50. yıl birlikte çalışma yılı armağanı*. İstanbul: Çizgi Basın Yayın.

Tamçelik, S. (2013). BM Güvenlik Konseyi'nin Kıbrıs'la ilgili aldığı bazı kararların özellikleri ve analitik değerlendirmesi (1964-1992). *Electronic Turkish Studies*, 8(12), 1229-1268.

Tiryaki, S. (2006). Mülkiyet, komisyon ve Kıbrıs. *TESEV AB Bülteni*, 1.

Mülakatlar

Aslı Aksu ile Arestis Davası Konusunda Yapılan Özel Görüşme, Ankara, 24.5.2007.

Dışişleri Bankalığı ile Kıbrıs'ın mülkiyet davaları hakkında yapılan görüşme, 14.05.2007.

Çevrimiçi kaynaklar

Anayasanın 159'uncu maddesinin (1)'inci fıkrasının (b) bendi kapsamına giren taşınmaz malların tazmini, takası ve iadesi yasası. 59/2006; 85/2007; 74/2009; 56/2011, 30/2013, 1/2016 ve 67/2017 sayılı değişiklik yasasıyla değiştirilmiş ve birleştirilmiş şekliyle, 67/2005. (2005, Aralık 19).

www.mahkemeler.net/birlestirilmis/67-2005.doc (Erişim tarihi: 01.07.2018)

Benter, İ. (2017, Ağustos 8). Maraş açılırsa, hakiki sahiplerine geri verilmelidir. Kıbrıs Vakıflar Dairesi. <http://www.evkaif.org/site/sayfa.aspx?pkey=324> (Erişim tarihi: 25.07.2018).

Erhürman, T. (2015, Eylül 3). Demopoulos ve diğerleri kararı. Yenidüzen <http://www.yeniduzen.com/demopoulos-ve-digerleri-karari-55519h.htm> (Erişim tarihi: 23.07.2018).

İki Rum'a arazi iadesi. (2006, Haziran 21).

BBC Turkish.com http://www.bbc.co.uk/turkish/europe/story/2006/06/printable/060621_cyprus_property.shtml (Erişim tarihi: 25.07.2018).

Sezer, S. (2007, Mart 1). Belgeleriyle Arestis davası ve Kıbrıs'ta gaspedilen Türk vakıf malları. Hürriyet. <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/belgeleriyle-arestis-davasi-ve-kibris-ta-gaspedilen-turk-vakif-mallari-6358201> (Erişim tarihi: 31.07.2018).

Taşınmaz Mal Komisyonu. www.tamk.gov.ct.tr (Erişim tarihi: 27.07.2018).

TÜRKİYE KIRGIZİSTAN TİCARİ İLİŞKİLERİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Meltem KESKİN KÖYLÜ*

ÖZ

Kırgızistan, Orta Asya coğrafyasında yer alan, denize kıyısı bulunmayan Türk devletlerinden biridir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin dağılmasından sonra 1991 yılında Kırgızistan bağımsızlığını ilan etmiştir. Türkiye ise Kırgızistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülkedir. Türkiye ile Kırgızistan iş birliği temelleri kültürel bağlara kadar uzanmakla birlikte iki ülke arasındaki ticari ilişkiler özellikle 1992 yılından başlayarak gelişmiştir. Bu çalışma da 2010 yılından başlayarak günümüze kadar iki ülkenin ticari ilişkileri ikincil veriler ışığında ampirik olarak incelenmiştir. İki ülke arası ithalat ve ihracatın geliştirilebilmesi çabaları da değerlendirilmektedir. Bununla birlikte, özellikle Türk iş insanlarının Kırgızistan'a yaptıkları doğrudan yatırımlar incelenerek yeni yatırım yapılabilecek potansiyeli olan alanlar belirlenerek bu ilişkilerin gelişimini sağlayacak unsurlar tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dış Ticaret, Türkiye, Kırgızistan, Ticari İlişkiler, İthalat ve İhracat
Jel Sınıflaması: F30, H00, N70, O10, P33

ABSTRACT EVALUATION OF TRADE RELATIONS BETWEEN TURKEY AND KIRGIZSTAN

Kirgizstan is a Turkic state that is found in the Middle Asia, and has no shores. After the dissolution of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR), it has declared independence in 1991. Turkey is the first country to recognize their independence. While the cooperation between the two countries are based on cultural ties, the trade relations improved especially after 1992. This study examines the trade relations between these countries from 2010 until today, empirically in light of secondary data. Moreover, the efforts to improve import and export between these countries are evaluated in this study. Lastly, the areas that Turkish investors can directly invest are determined by analyzing the past, in order to improve the trade relations.

Keywords: Foreign Trade, Turkey, Kyrgyzstan, Business Connection, Imports and Exports
Jel Classification: F30, H00, N70, O10, P33.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, ŞUBF, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Yönetimi, (mkeskinkoylu@ybu.edu.tr) 0000-0002-8536-4940

YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi C. XII, No. 2, (Ekim 2019)

Geliş: 27.07.2019

Kabul: 23.09.2019

Bu makaleden alıntı yapmak için: Köylü, M. K. (2019, Ekim). Türkiye Kırgızistan Ticari İlişkileri ve Değerlendirilmesi YDÜ SOSBİLDER, 12(2), 174-192.

1.Giriş

Ülkeler ekonomilerini genişletebilmek için üretimde fazlalıklarını dış memleketlere satmak isterler. İhracat artışı ülke içi üretimin artmasını tetikleyen unsurları içerisinde barındırır. Bu durum sürdürülebilir ekonomik için önemlidir.

Dünya artan finansal ilişkiler ve ticari ortaklıklar ülkeleri birbirlerine daha da yakınlaştırmakta ve etkileşimde olmalarını gerekli kılmaktadır. Ekonomik bağlamda yakınlaşmalar da; kimi zaman coğrafya etkin rol oynarken bazen benzer ekonomik gelişmişlik düzeyleri kimi zaman ise benzer kültür, dil, tarih özellikleri öne çıkmaktadır. Kırgızistan beş bağımsız Türk Cumhuriyetlerinden bir olması ise Türkiye için önemli bir ticari ortak olarak değerlendirilmesinin ana unsurlarından biridir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin geçmişten beri biriktirerek getirdiği, sosyal, siyasal ve ekonomik gibi alanları da içinde barındıran devlet deneyimi ile Kırgızistan'ın gelişerek dönüşme çalışmalarına katkıda bulunmakta. Türkiye, her alanda olduğu gibi finansal ve dış ticaret alanlarında da gelişmekte olan Kırgızistan'a desteklerini sürdürmektedir.

Bu çalışmada, Kırgızistan ve Türkiye ticari ilişkileri 2010-2018 yılları arası ve 2019 yılı ilk yarısını kapsayan dönemlerin değerlendirmesi yapılmıştır. Çalışma verileri Türkiye İstatistik (TÜİK) başta olmak üzere, Kırgız Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Komitesi, Dünya Ticaret Örgütü (World Trade Organization-WTO), uluslararası iş geliştirme için ticaret istatistiklerinin yayınlandığı Trade Map (ITC)'den sağlanmıştır. Bu kurumlardan sağlanan ikincil verilerin ışığında ampirik çalışma yapılarak iki ülke arası ticaret ilişkileri değerlendirilmiştir.

Çalışma ile Türkiye ve Kırgızistan arasında gerçekleşen ticaretin ve yatırımların geliştirilmesi için gerekli planlamaların içinde değerlendirilmesi gereken konular ortaya çıkarılmıştır. Yine bu çalışmada, Kırgızistan ve Türkiye arasında ticaretle yaşanan veya yaşanması muhtemel problemlerin bertaraf edilmesi için gerekli önlemler tartışılmıştır.

2. Kırgızistan

Ülke, %72,6 Kırgız, %14,4 Özbek, %6,4 Rus, %6,6 Dungan, Ukraynalı, Tatar, Uygur gibi etnik gruplardan oluşan ve Orta Asya coğrafyasının merkezinde yer alan Türk Cumhuriyetleri'nden biridir (MFA, 2018). Kırgızistan ülkenin %93'lük bölümünün deniz seviyesinden 1500 metre yüksekte olması ülkenin % 90'lık bölümünün sarp dağlarla kaplı olması halkın çetin iklim ve çevre koşullarıyla mücadele edebilme özelliğini geliştirmesine olanak sağlamıştır. Zaten serbest piyasa ekonomisine geçmeden önce ülke insanının büyük bir çoğunluğu hayvancılık ve tarımla uğraşmaktaydılar. Günümüze geldiğimizde ise sanayi sektöründe özellikle de dış kaynaklı yatırımların artması ile birlikte sanayi sektörü de canlanmaktadır. Pek çok gelişen memleket ekonomilerinin temel unsurlarını oluşturan küçük ve orta büyüklükteki işletmeler Kırgızistan finansal sisteminin iskeletini oluşturmaktadır.

Tarım ve hayvancılığın gelişimine olanak veren ülke toprakları doğal kaynaklar açısından da zengindir. Ülke sanayi ekonomisinde söz sahibi olan alanlar madencilik ve metalürjidir. Kırgızistan doğal kaynaklarının başta altın olmak üzere kömür, mermer,

civa, bakır, uranyum, molibden, gümüş, antimon yataklarının yanı sıra seramik yapımında kullanılan çeşitli minerallere de yer almaktadır.

Kırgızistan güney doğusunda yer alan Çin'e 858 km'lik uzun bir sınırının olması nedeni ile Kırgızistan Çin'den doğrudan sermaye yatırımı almaktadır. Ayrıca ülkenin Kazakistan ve Özbekistan'a da sınırı bulunmaktadır.

Kırgızistan Orta Asya'nın en küçük ülkesi olup denize kıyısı olmadığı için öncelikli ticari bağlantısı kara yoluyla olmaktadır. Ülke ekonomisinde, hizmet sektörü %53.2'lik payı ile ilk sırada yer alırken % 32.5 ile sanayi ve % 14.3 ile tarım sektörü yer almaktadır (Central Asian Geoportal, 2019). Ülkenin başlıca ihrac kalemleri, kıymetli madenler ve tarım ürünleridir. Başlıca ithal ürünleri ise enerjidir. Kırgızistan coğrafi konumu nedeni ile gelişmekte olan memleketlere yakınlığı ihracatta büyük potansiyele sahip olmasına neden olmaktadır (Moment, 2019). Kırgızistan'ın Çin'e olan yakınlığı bu ülkeden gelen yatırımlar açısından avantajlı olmakla birlikte Çin'e ticaret açığı vermesine de neden olmaktadır.

Gelişmesine devam eden Kırgızistan, finansal piyasalarını güçlendirme girişimleri ve ekonomik reformları ile Orta Asya ülkeleri arasında dikkat çeken bir ülkeler arasında yer almaktadır.

2.1. Kırgızistan Ekonomik Parametreleri

Kırgızistan 1991 yılı ile birlikte bağımsızlığı kavuşmuş ve serbest ekonomi kurallarının kullanılma geçmesi sürecinde sancılı dönemleri deneyimlemek zorunda kalmıştır. Sovyet Birliğinden çıkmasının ardından tarım üretimini artırmayı başaramamıştır. Oysa birliğin parçalanmasından sonra birlikten ayrılan pek çok ülke bunu başaramamıştır.

Finansal piyasaları ve bankacılık sistemini geliştirmek için Kırgızistan hükümet önlemler almaya devam etmektedir. Bu önlemler arasında finansal aracılığın yayılması önemli bir yer tutmaktadır. Hali hazırda ülke tamamıyla derinlemesine gelişmiş bir finansal sisteme sahip değildir. Kırgızistan Cumhuriyeti az gelişmiş ülke kategorisinde yer almaktadır (Saginbaeva, 2016: 144-188). Böyle olmasına rağmen hızlı para dolaşımını teşvik eden, ulusal ve uluslararası finansal piyasalarda istikrarlı çalışmakta olan etkin bankacılık sistemi mevcuttur (The National Bank of The Kyrgyz Republic, 2019: 18-26).

Ülke sadece tarımda değil hizmet, sanayi, ulaştırma, enerji ve madencilik alanlarında kendini geliştirmiştir. Bulunduğu coğrafyada dikkat çekmeye başlamıştır. 1980 yıllardan başlayarak teknolojik gelişmelerden uzak kalan ülke, bağımsızlığını kazandıktan sonra sanayide kullanılan tesislerin atıl kalması sonucunda sanayi kaynaklı üretimde düşmeler olmuştur. Günümüzde ise sanayi payı ülke gelirinin yaklaşık 2/4'üne yaklaşmıştır (Moment, 2019).

1991 yılı itibari ile serbest piyasa kurallarına geçerken genel yoksulluk ve fonsal yetersizlikle mücadele etmek zorunda kalmıştır (Şkolik, (2014)'den aktaran, Saginbaeva, 2016: 142). Bu zorluklar ülkenin finansal piyasalarla ilgili yasal düzenlemeler yapılmasına vesile olmuştur.

Kırgızistan'ın finansal sisteminin sorumluluğunun büyük bölümü bankalar almıştır. Bankalar yatırımcıların ihtiyaçları doğrultusunda yaptıkları finansal ürün çeşitlendirmeleri ise ülkede karşılığını bulmaktadır (Sainbaeva, 2016: 143-144).

Yirminci yüzyılın son çeyreğine kadar Sovyetler Birliği Merkez Bankası (Gosudarstvenny bankası SSSR) tüm birliğin tek bankasıydı. Rusya birliğinin dağılmasından sonra bağımsızlığını alan Kırgızistan 1991 yılında Kırgızistan Ulusal Bankası'nı (ülke merkez bankası) kurmuştur. Ülke, bu dönemde bir müddet para birimi olarak Rus Rublesi'ni kullandı. Ancak ekonomik istikrarsızlıklar nedeni ile Kırgızistan 10 Mayıs 1993 tarihinde ilk seri Som (Kırgızistan para birimi) tedavüle sürmüştür. Kırgızistan Ulusal Bankası'nın en başat amaçları içerisinde fiyat istikrarını sağlamak gelmektedir. Ayrıca ulusal bankanın sorumluk alanlarında; ülkede işlem yapan bankaların faaliyetlerini düzenleme ve denetimi vardır. Ülke para politikasını belirler. Ödeme sistemine etkinlik getirecek tedbirleri alır. Bunun yanı sıra, ulusal banka, bankacılık sisteminde kullanılan raporlama ve muhasebeleştirme sisteminden de sorumludur (Kırgızistan Ulusal Bankası, 2019). Bankanın varlıkları ise aşağıda Tablo 1'de verilmektedir.

**TABLO 1: 04.30.2019 tarihli Kırgız Cumhuriyeti'nin
Ulusal Bankası FİNANSAL RAPORU (Bin Som)**

Varlıklar	
Değerli metaller	35 985 721
Eldeki nakit, bankalar ve diğer finansal kurumlar	80 243 021
Verilen krediler	8 671 756
Diğer kapsamlı gelir yoluyla gerçeğe uygun değerde yatırımlar	36 037 589
İtfa edilmiş maliyetteki yatırımlar	190 246
Bağlı ortaklık ve iştiraklere yapılan yatırımlar	979 653
Sabit varlıklar	1 683 698
Maddi olmayan varlıklar	117 715
Diğer varlıklar	4 469 283
Toplam varlık	168 378 682
Borçlar ve Özkaynak:	
Yükümlülükler:	
Banknotlar ve dolaşımdaki madeni paralar	92 672 079
Bankalar ve diğer finansal kuruluşlar nedeniyle	19 394 551
Kırgız Cumhuriyeti Hükümeti Fonları	16 054 843
Borçlanma senetleri ihraç edildi	9 728 645
Alınan krediler	160 569
IMR'den alınan HBR borçları dağıtım	8 194 492
Diğer borçlar	135 676
Toplam borç	146 340 855
Sermayesi:	
Sermaye paylaş	2 000 000
Gerekli rezervler	7 476 561
Değerli metallerin ve döviz değerinin yeniden değerlendirilmesi için rezerv	11 643 987
Gerçeğe uygun değeri ile tutulan yatırımlar için diğer kapsamlı gelir üzerinden yeniden değerlendirme karşılığı	5 863
Raporlama dönemi karı	911 416
Toplam eşitlik	22 037 827
Toplam borçlar ve Özkaynak	168 378 682

Kaynak: Kırgızistan Ulusal Bankası, 2019

2.1.1. Kırgızistan Menkul Kıymetler Borsası Kırgız Borsa (KSE)

Kırgızistan piyasalarını canlandırmak ve etkinliğini sağlamak amacı ile 1994 yılında devlet kuruluşu bünyesinde kar amacı gütmeyen bir kuruluş olarak kurulmuştur. Kırgız Menkul Kıymetler Borsası; Anonim Şirketler, ticari bankalar, alım satım işlemlerine aracılık eden şirketlerin ortak çabaları ile kurulmuştur. Kırgız Menkul Kıymetler Borsası, Menkul Kıymetler Piyasası'ndaki mevcut durumu karakterize eden (Kyrgyz Stock Exchange) KSE-100 Endeksini kullanır. Endeks hesaplanmasında uluslararası standartlara uygun analog kullanmaktadır. 22 Nisan 1996'da KSE, özelleşme programı başlatılmıştır. 14 Haziran 1996'da Osh şehrinde KSE temsilcilik açmıştır. 1997 yılında, KSE'de 180 günlük uygulanan programla birlikte borsadaki şirket sayısı otuz yediye ulaşmış oldu. Ayrıca 1997 yılında Kırgız Menkul Kıymetler Borsası'nın internet sayfası olan www.kse.kg kullanmaya başlandı. 1998 yılında KSE'ye uluslararası muhasebenin uygun şekilde yürütülmesi, menkul kıymetler piyasasının profesyonel katılımcılarının etik kurallarına uygunluğu, sermaye yeterliliği, ödeme dengesi, yeterlilik yönetimi uzmanları gibi üyelerin gereksinimlerini içeren programa dâhil olmuştur. 1998 yılına gelindiğinde borsanın %58'i inşaat firmaları, %16 finansal kuruluşlar ve hizmet sektöründe çalışan şirketler, geri kalanı ise diğer sektör şirketlerini kapsamıştır. Borsada işlem gören şirketler sırasıyla Bişkek, Chui, Osh ve Celal Abad şehirlerinde faaliyetlerini sürdürmektedirler. 1999 ve 2000 yıllarında borsa ile ilgili düzenlemeler devam etmiştir. Bu düzenlemelerin içerisinde KKE-100 de işlem görebilmek için yeni şirket girişlerine belirli koşullar getiren yönetmelik tasarlanmıştır (KSE, 2019).

Kırgızistan Menkul Kıymetler Borsası ise, üç kurumsal yapının birleşiminden oluşmaktadır. Bunlar Kırgız Menkul Kıymetler Borsası, Central Asian Stock Exchange ve Menkul Kıymetler Ticaret Sistemidir. Borsa İstanbul (BİS) Kırgız Menkul Kıymetler Borsasının %24,51'ne sahiptir ve ortaklığını 2000 yılında almıştır (BİS, 2016: 33). 21. Yüzyıl ile birlikte KSE Bağımsız Devletler Topluluğu Uluslararası Borsalar Birliği'ne üye oldu. 2008 yılında yaşanan küresel kriz Kırgız Menkul Kıymetler Borsası'nda da etkisini göstermiştir. 2009 yılında KSE endekslerinin desteklenmesi amacı ile Alman şirketi Structured Solution AG ile anlaşma yapıldı. 2010 yılında, Kırgızistan'da, Menkul Kıymetler Piyasası Hakkında Kanun'un kabulü ile borsa faaliyetleri ile ilgili yetkilerini artırmıştır. 2012 yılında borsada ev sertifika ihracı gibi farklı finansal araçlarda kullanılmaya başlanmıştır. 2012'den günümüze kadarda KSE borsası menkul kıymet alım satım hacimlerini geliştirecek çabalarına devam hız kazandırmıştır. 2019 yılı sonu ve 2020 yılları için borsanın hacmi genişlemeye devam edeceği tahmin edilmektedir. 28 Haziran 2019 tarihi itibarı ile borsa hacmi 126,72 milyon Som'a ulaşmıştır (KSE, 2019).

2.1.2. Kırgızistan'da Bankacılık

Bankalar, finansal sistem vazgeçilmez temel taşlarından biridir. Bankalar, finansal piyasalarda etkin rol oynarlar. Ülkelerin, sürdürülebilir kalkınmayı başarmaları için finansal kurumların başında gelen bankacılık modelinden verimli şekilde

yararlanmaları gerekmektedir.

Kırgızistan'da; Aiyl Bank 33 şubesi, Bakai Bank 9 şube, Bank of Asia 9 şube, Capital Bank 5 şube, Commercial bank Kyrgyzstan 36 şube, DKIB 14 şube, Dos-Kredobank 9 şube, EcoIslamic Bank 9 şube, Eurasian Savings Bank 3 şube, Finance Credit Bank 6 şube, Kyrgyzkommertsbank 3 şube, Kyrgyz Investment and Credit Bank 17 şube, Rosinbank 13 şube, RSK Bank 51 şube ve Tolubay Bank hizmet vermektedir. Kırgızistan'da işlem yapan yabancı bankalar ise; İsviçre kökenli, Bai-Tushum Bank ve Kyrgyz-Swiss Bank'dır. Pakistan kökenli National Bank of Pakistan, Kazakistan kökenli BTA Bank, Optima Bank ve Halyk Bank Kyrgyzstan'dır. Çin kökenli, Chang An Bank, ABD kökenli Finca Bank ve Kompanion Bank, Birleşmiş Milletler Topluluğundan Representative office of Interstate Bank in the Kyrgyz Republic ve ayrıca Rusya'dan RK Amanbank hizmet vermektedir. Geçmişte Türk kökenli Ak Bank ülkede hizmet verirken günümüzde hiçbir Türk bankasının Kırgızistan'da şubesi bulunmamaktadır (Revolv, 2019).

2019 yılı itibari ile Kırgızistan'da 25 ticari banka finans sektöründe işlem görmektedir. Bu bankaların on sekizi yabancı sermayelidir. Ancak 2017 yılı ile kıyaslandığında Yabancı sermayeli banka payı 2,5 puan azalarak yüzde 47,3 oranına gerilemiştir. Yine bir önceki yıla göre bankaların kredi verme oranları yüzde 2,9 puan yükselmiştir (The National Bank of the Kyrgyz Republic, 2019: 30). Aşağıda Grafik 1'de Kırgızistan'da bankaların kredi portföyü ve varlıkları görülebilmektedir.

Grafik 1: Kırgızistan'da Bankaların Kredi Portföyü ve Mevcutları (Milyar Som)

2.1.3. Kırgızistan'da Faaliyette Bulunan Finansal Kurumlar

Kırgızistan'da 2018 sonu itibariyle, 664 bankacılık dışı finansal kredi kuruluş faaliyette bulunmaktadır. Bu kuruluşlar arasında mikro finansman kuruluşları, kredi birlikleri, döviz büroları, sigorta şirketleri gibi kuruluşlar sistem içerisinde işlevlerini sürdürmektedirler. Yine bu bankacılık dışında faaliyette bulunan finansal kurumların varlıklarının toplamı 20,1 milyar Kırgız Som'u dur.

2.1.4. Kırgızistan'da Faaliyet Gösteren Sektörler

Kırgızistan 2018-2019 dönemi içerisinde Gayri Safi Yurt İçi Hasılatı (GSYİH) incelendiğinde; %11,6'lık kısmını tarım ve hayvancılık almaktadır. 16.8'i sanayi,

%8,8'i inşaat, %28,6'sı hizmet sektörü, %13,1 vergi gelirleri ve %18,2 toptan ve perakende satışlar ekonomik faaliyetleri oluşturmuştur.

Tarım ve hayvancılık sektörü: Ülke dağlık olduğu için hayvancılık tarım sektöründen daha gelişmiştir. Kırgızistan'da tarım üretiminin, %40'ını özel sektör işletmeleri, %5'ini kamu işletmeleri ve %55'i bireysel olarak hane halkınca yapılmaktadır. Diğer sektörler gibi tarım sektörü de finansman sorunu yaşamaktadır. Ülke bankacılık sektörün finansman ihtiyacını karşılayamamaktadır. Tüm bu sıkıntılara rağmen ülkenin en önemli ihraç ürünleri arasında canlı hayvan, ceviz, meyve ve sebze gelmektedir (DEİK, 2018: 4).

Sanayi sektörü; 2018 yılı itibariyle Kırgızistan GSYİH'da ki payı %18,6 olmuştur. Bir önceki yıla göre sanayi sektörü %5,5 büyümüştür. Bu artışa neden olan sadece altın madeni işletmeciliğinden gelmemiş aksine diğer fiziki üretim alanlarından büyüme gelmiştir. Bu üretime katkısı olan ürünler arasında; temel metaller ve bitmiş metal eşyaların imalatı, gıda ürünleri ve tütün üretimi, rafine edilmiş lastik ve plastik eşyaların, diğer metalik olmayan ürünlerin imalatı, petrol ürünleri, tekstil üretimi, giyim eşyası ve ayakkabı üretimi, deri ve diğer deri ürünleri, madencilik ve taş ocakçılığının yanı sıra enerji, gaz, buhar ve klima tedariki yer almaktadır (The National Bank of the Kyrgyz Republic, 2019: 9).

Hizmet sektörü; GSYİH'da en büyük payı alan sektör hizmet sektörüdür. 2018 yılı itibari ile 28,6 seviyesindedir. Enerji sektörü; Miktarı kısıtlı olsa Kırgızistan petrol ve doğal gaz ve kömür rezervlerine sahiptir. Bu rezervler ülke içi ihtiyacın %12'lik kısmını karşıladığı için %88'lik enerji açığı ithalatla karşılanmaktadır. Kırgızistanda hidroelektrik santralleri ülke elektrik ihtiyacını karşılamaktadır (DEİK, 2018: 5).

İnşaat sektörü; ülke yenileşme ve gelişmeye devam ederken inşaat sektöründe her geçen yıl gelişmeler devam etmektedir. 2018 yılında inşaat sektöründe toplam brüt üretim hacmindeki artış bir önceki yıla göre 0,7 puandır (The National Bank of the Kyrgyz Republic, 2019: 11).

Madencilik sektörü; Kırgızistan özellikle altın madenleri açısından zengin olmakla birlikte kömür ve uranyum madenleri de bulunmaktadır. Altın madeni üretimi sanayide %40'lık bir pay almaktadır. Kömür madenciliğinde ise ülke problemler yaşamaktadır. Bu alanda yatırımların yetersiz kalması ve çıkarılan kömürün lojistiğinin sağlanmasında sıkıntılar bulunmaktadır. Örneğin; Kara-Keçe kömür yatağından çıkan kömürün taşınabilmesi için 60 km'lik demiryolu gerekmektedir (DEİK, 2018: 5).

2.1.5. Doğrudan Yatırımlar

Coğrafi ve ekonomik yakınlık nedeni ile Çin Kırgızistan'a en büyük doğrudan yatırım yaparken Türkiye coğrafi olarak uzak olmasına rağmen ülkeye en çok yatırım yapan ülkelerin başında yer almaktadır.

Tablo 2'de Kırgızistan'a doğrudan en büyük yatırım yapan ülkeler, komşu ülkeleri ve Türk Cumhuriyetlerinden seçilen ülkelerle bir karma hazırlanmıştır. Kırgızistan'a 2000 yılından başlayarak çeşitli dönemlerde doğrudan yatırım yapan 98 ülke bulunmaktadır.

Bu ülkelerin hepsini birden tablo 2'de yer almasına gerek görülmemiştir. Kırgızistan'a Doğrudan Yatırım Yapan Seçili Ülkeler Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: Kırgızistan'a Doğrudan Yatırım Yapan Seçili Ülkeler (Bin ABD \$)							
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
İngiltere	73.725,3	51.362,1	70.653,1	81.707,5	53.386,9	189.508,8	722,6
Türkiye	8.109,4	5.380,3	22.347,1	23.763,7	29.210,6	111.112,3	33.235,6
Almanya	11.957,8	42.732,7	32.642,9	6.542,4	18.222,3	6.957,9	715,9
USA	11.861,1	12.104,8	5.527,0	8.243,9	14.899,1	12.034,1	3.190,0
Kıbrıs	2.330,8	425,0	1.297,9	34.543,9	31.652,4	27.989,2	15.767,1
Çin	70.752,1	149.602,2	141.171,6	468.336,6	221.646,2	474.412,2	301.303,1
İsviçre	101,8	26.397,6	21.243,1	17.596,2	3.707,3	5.280,8	3.560,8
Azerbaycan	-	-	124,9	17,1	-	-	-
Kazakistan	41.319,9	24.094,3	34.083,1	52.313,7	30.533,5	20.796,3	23.109,2
Özbekistan	40,0	-	25,3	89,8	26,8	74,9	16,5
Türkmenistan	-	-	-	-	-	-	-
Afganistan	43,1	1,1	99,2	294,8	508,6	334,6	690,8

Kaynak: International Trade Centre, 2018.

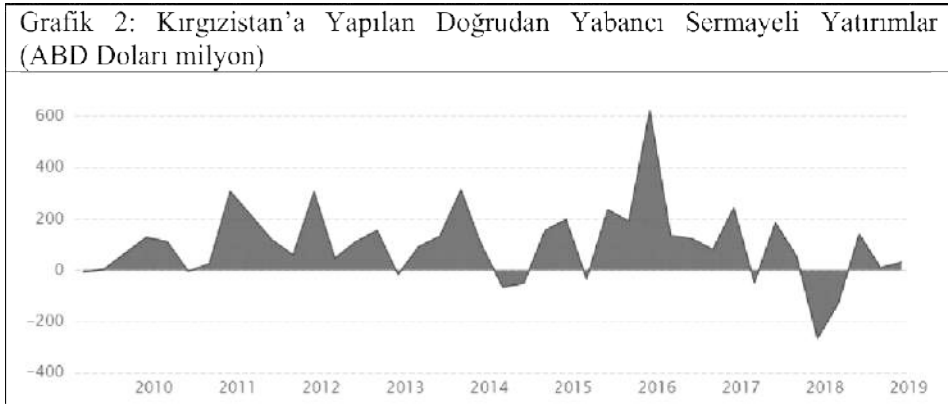
Tablo 2'de görüleceği gibi Kırgızistan'a en büyük doğrudan yatırımı Türkiye, Çin ve Kazakistan yapmıştır. Kırgızistan'ın coğrafi konumu, ülkenin dış ticaretine uluslararası ilişkilerine yansımaktadır. Bu bağlamda Rusya, Çin ve Afganistan'a yönelik belirlenen dış ticaret ilişkileri önemlidir.

Kırgızistan, maden arama ve madencilik sektörlerinde en çok yabancı yatırım çekmektedir (Pashalieva ve Kahrman, 2016: 183). Kırgızistan, Orta Asya'daki komşu ülkelere nazaran yabancı yatırımlarda cazibe merkezi olmaya devam etmektedir. Bunun başlıca sebebi serbest piyasa koşullarını tam olarak uygulamasıdır (Aslund, 2004). Ayrıca, Kırgızistan Cumhuriyeti, hükümetine bağlı Yatırım Destek ve Koruma Dairesine sahiptir. Kırgızistan Cumhuriyeti'ndeki iç ve dıştan gelen yatırımları teşvik etmek için kamu ve özel ortaklıkları da dâhil olmak üzere, devlet kurumları, yerel belediyeler, ticari kurum ve kuruluşlar ile devlet dışı aktörlerle uyumlu çalışmasını Yatırım Destek ve Koruma Dairesi sağlar. Ek olarak bu daire yatırımcılara kayıt sürecinde rehberlik eder ve destek programları hizmeti de sunar. Verilen hizmetler ile

dış yatırıma elverişli bir ortam yaratmak amaçlanmaktadır. Dairenin işlevlerinden bir diğeri ise uluslararası bağış kuruluşları ile koordine olmaktadır (US. Department of State, 2019).

Kırgızistan 1993 yılında Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile yatırımın karşılıklı olarak korunmasını teşvik eden ikili yatırım anlaşması imzaladılar. Bu anlaşma hali hazırda yürürlüktedir. 15 Nisan 1994 tarihinde Kırgızistan; Azerbaycan, Ermenistan, Belarus, Kazakistan, Kırgız Cumhuriyeti, Moldova, Rusya, Tacikistan, Türkmenistan, Ukrayna ve Özbekistan'ı içine alan Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) serbest ticaret bölgesi anlaşması da imzalamıştır. Bu anlaşmanın hükümlerine göre BDT sertifikası taşıyor ise (alkol ve elektronik cihazlar hariç) malların ithalatında, Kırgızistan Cumhuriyeti hükümetince herhangi bir gümrük veya katma değer vergisi uygulamaz. 2004 yılında Kırgızistan Cumhuriyeti ABD ile Kazakistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan ile birlikte Ticaret ve Yatırım Çerçevesi Anlaşması imzaladı. Bu anlaşma kapsamında; ABD ve Orta Asya ülkeleri arasında ticaret yatırımı artırmanın yanı sıra Küçük ve Orta Boyutlu İşletmelerin (KOBİ) de gelişimine katkıda bulunacak maddelerin yer aldı. 2015 yılında Kırgızistan, Avrasya Ekonomik Birliği'ne katıldı. Ancak, vergiler, tarifeler, teftişler ve standartlar dahil olmak üzere teknik düzenlemelerin çoğu, yıllar boyunca tam olarak uygulanamamıştır (Export, 2019).

Ülkeye giren doğrudan yabancı yatırımların yıllara göre ABD doları para birimi cinsinden toplamı Grafik 2'de verilmiştir.

Kaynak: Ceicdata, 2019.

2.2. Kırgızistan Dış Ticareti

Kırgızistan; 8 Aralık 1991 tarihinde Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya arasında anlaşma ile kurulan devletler topluluğunun bir üyesidir. Ülke bağımsızlık sonrasında dış ticaretinin büyük bir kısmını Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri arasında yaparken dış ticarete topluluğa bağımlık serbestleşmenin derinleşmeye başlaması ile tüm dünyaya açılmıştır.

Kırgızistan gelişmekte olan ve ithalata bağımlılığı yüksek olan bir ülkedir. Bunun

nedenlerinden bire Çin'e sınır komşusu olması ve ülkenin deniz bağlantısının olmamasıdır. Tüm bu olumsuz etkilere rağmen ülke 1997 yılından itibaren özellikle altın ihracatı ile dünya pazarlarında yer edinmiştir. Üstelik 1988 yılında Dünya Ticaret Örgütü üyesi olmuştur. Ayrıca bu üyeliği Orta Asya ülkeleri arasında ilk olmuştur. Ülke Avrasya Ekonomik Topluluğunun da üyesidir (KTO, 2018: 5). Kırgızistan ithalat ihracat dengesi ise Tabla 3'de verilmiştir.

Aşağıda Tablo 3'da Kırgızistan'ın yıllara göre toplam dış ticareti görülebilmektedir.

Tablo 3: 2011-2018 Yılları Arası Kırgızistan Dış Ticareti

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
İhracat	1.978	1.683	1.773	1.884	1.441	1.423	1.757	1,690
İthalat	4.260	5.373	5.983	5.735	4.068	3.844	4.487	4,829
Hacim	6.238	7.056	7.756	7.619	5.509	5.267	6.244	6.519
Denge	-2.282	-3.690	-4.210	-3.851	-2.627	-2.421	-2.730	-3.139

Kaynak: Trade Map, 2019.

Kırgızistan 2018 yılı itibarı ile yaptığı ihracatın toplamı tablo 3'de de görülebileceği gibi 1.69 milyar ABD Doları (\$) olarak gerçekleşmiştir. Bu ihracatın en büyük bölümü Birleşik Krallığa yapılmış olup toplam ihracatın %39'una denk gelmektedir. Kırgızistan Cumhuriyeti bu ihracattan 669 milyon ABD Doları getiri elde etmiştir. Ayrıca aynı dönemde ülkenin yaptığı toplam ticaret; Rusya'ya toplam ihracatın % 16,1 ki bu oran 272 milyon ABD Dolar, Kazakistan 220 milyon dolarlık (% 13), Özbekistan'a % 9.37'lik ihracat payı ile (158 milyon), Türkiye'ye % 6.15 ihracat payı ile (104 milyon) ve Çin'e % 3,62 (61 milyon), Tacikistan'a % 2,78 payla (47 milyon), Litvanya'ya % 2,73'lik ihraç payı ile (46 milyon), Belçika'ya % 0.833'lük payla (14 milyon), İran'a % 0.821 payla (13.8 milyon) dolarlık mal satmıştır (Trade Map, 2019). Ülke ihracatının büyük bir kısmını komşu ülkelere yapmakta olduğu yüzdelik verilerden de görülmektedir.

Kırgızistan Cumhuriyetinden 2018 yılının yapılan ihracata konu olan ilk sıralarda yer alan ürünler şöyledir (Kyrgyz Export, 2019):

- İhracatın %39'luk payını alan Altın (platin ile kaplanmış altın dahil) işlenmemiş veya yarı mamul formlarda veya toz formunda. Bu ihracatın bedeli 664 milyon ABD Dolarıdır.
- İhracatın %7,36'lık payını değerli metal cevherleri ve konsantreleri oluştururken ülkeye getirdiği döviz 124 milyon ABD Dolarıdır.
- İhracatın %5,01 oluşturan ve 2018 yılında ülkeye 84 milyon ABD Doları girdi sağlayan petrol yağları ve bitümlü minerallerden elde edilen yağlar.

- İhracatın %3,25 oluşturan tarım ürünlerinden kuru baklagiller ülke ekonomisine 54 milyon ABD Doları kazandırmıştır.
- İhracatın %1,73 oluşturan ve ülkeye 29 milyon ABD Doları girdi sağlayan, tabaka halinde cam ve yüzeyi cilalanmış cam.
- %1,66 ihracat payı ile motorlu kara taşıtları parça ve aksesuarları ülkeye 28 milyon ABD Doları girdi sağlamaktadır.

Yukarıda Tablo 3'da izlenebileceği gibi Kırgızistan'ın yaptığı toplam ithalatın değeri 2018'de 4,82 milyar ABD Doları ulaşmıştır. 2018 rakamları değerlendirildiğinde Kırgızistan 2017 yılına göre ithalatını %7,62 arttırmıştır. 2018 yılındaki %7,62 ithalat artışı bedeli, 342 milyon ABD Doları'dır.

Kırgızistan Cumhuriyeti 2018 yılı ithalat yaptığı ülkeler; 1,94 milyar ABD Doları ve %40 pay ithalat payı ile Çin ilk sırada yer almaktadır. Çin'in Kırgızistan'a komşu olması da en büyük ticari ortak olma avantajını sağlamaktadır. %9,74 pay ile Kazakistan ticari partner olarak ikinci sırada yer alırken bu ülkeden 470 milyon ABD Dolarlık ithalat yapılmıştır. Türkiye ile sınırı olmaması ve aradaki coğrafi uzaklığa rağmen Türkiye'den yaptıkları ithalat toplam %6 pay ile 290 milyon ABD Doları'dır. %3,68'lik ithalat payıyla yine Kırgızistan'ın sınır komşusu olan Özbekistan ile 177 milyon ABD Dolarlık bir işlem hacmi gerçekleşmiştir. ABD'leri ise %2,65'lük bir paya sahip olup 2018 yılında ithal işlem hacmi 128 milyon ABD Doları'dır. %1,54'lük payı Almanya 74 milyon ABD Doları ile gerçekleştirirken Japonya 48 milyon ABD Dolar, Litvanya 35 milyon ABD Dolar ve Hindistan 31 milyon ABD Dolarlık pazara sahip olmuştur (ITC, 2019). Ülke ihracatının büyük bir kısmını komşu ülkelere yapmakta olduğu yüzdelik verilerden de görülmektedir.

Kırgızistan Cumhuriyeti'ne 2018 yılında yaptığı ithalatın ana emtia gruplarını şöyledir (Trade Map, 2019):

- İthal edilen malların %12,8'ine kısmını oluşturan ve 621 milyon ABD Dolarına karşılık gelen; Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler
- İthalatın %9,64 payına denk gelen 465 milyon ABD Dolarlık kısmını oluşturan nükleer reaktörler, kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar, aletler ve bunların parçalarından oluşur
- %7,69 payı 371 milyon ABD Doları ayakkabı, spor ve giyim eşyaları
- İthalatın, %6 payına karşılık gelen 289 milyon ABD Dolarlık kapasite ile elektrikli makine ve ekipman, bunların parçaları; ses kayıt cihazları ve çoğaltıcılar, televizyon görüntüsü ve ses kayıt cihazları, çoğaltıcılar ve bu tür elektronik eşyaların parçaları ve aksesuarları

- %4,86'lük ithalat payı olan ve 235 milyon ABD Dolarına karşılık gelen Örne veya tığ işi giyim eşyası ve aksesuarı
- İthalatın %3,72'nü oluşturan ve 179 milyon ABD Dolarlık değeri olan demir ve çelik
- İthalatın %3,67'liğine karşılık gelen ve değeri 177 milyon ABD Doları olan suni ve sentetik elyaf
- %3,42'lük ithalat oranı ve 165 milyon ABD Dolarlık pazar payı olan plastikler ve bunlardan elde edilen ürünler
- %3,24 oranı ve 156 milyon ABD Dolarlık ithalat payı ile eczacılık ürünleri
- %3,2 payı ve 154 milyon ABD Dolarlık değeri ile demiryolu veya tramvay vagonları dışındaki araçlar ve bunların aksam ve parçalarından oluşmaktadır.

Ülkenin dış ticaret verileri incelendiğinde, ithalatının büyük kısmını enerji ihtiyacını karşılamaya yönelik olduğu görülmektedir. Yurt dışından aldıkları malların Amerikan doları cinsinden büyüklüklerine göre sıralanışı şöyledir; petrol ürünleri, ayakkabı, kumaş, tıbbi ilaçlar, helikopter, uçak, uzay araçları, iletişim donanım ve cihazları, tomruk, buğday, tütün ve tütün ürünleri, araba parçaları, buğday, şeker, madencilikte kullanılan makineler, çikolata, giyim ve çanta gibi aksesuarlar. Kırgızistan'ın ihracatını da yine dolar cinsinden büyüktür başlayarak sıraladığımızda Kıymetli metaller (altın), pamuk, baklagiller, konserve sebzeler, hayvan sakatatı, kurşun, alüminyum, kabuklu meyveler, hayvan post ve derileri ve özellikle kaju fıstığı gibi kuruyemişlerdir.

Ayrıca 2019 Haziran ayı ticaret dengesi verilerine göre yılın ilk yarısında ülke-284,8 milyon ABD Dolarlık dış ticaret bozulması yaşamıştır (Trading Economics, 2019). Tablo 3'de görüleceği gibi ülke sürekli dış açık vermektedir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi enerji ihtiyacını ithalattan sağlanmasıdır. Yine de bu durum bir problemi yansıtmaktadır. Dış ticaret dengesini sıfıra yaklaştıracak önlemlerin alınabilmesi önemlidir.

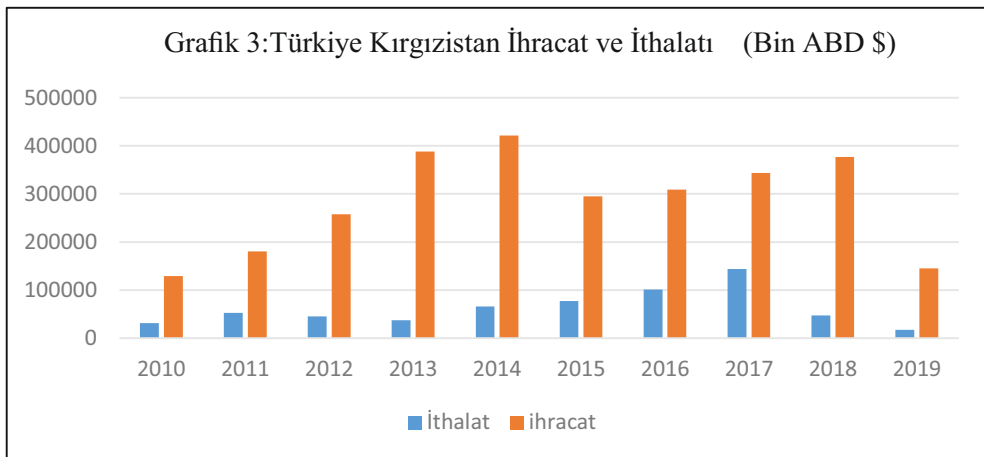
3. Kırgızistan Türkiye Ekonomik İlişkileri

Kırgızistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke Türkiye'dir. 1992 yılından başlayarak iki ülke arasında sadece diplomatik yaklaşma değil aynı zamanda iş dünyası alanlarında yaklaşma hızlanmış ve derinleşmiştir.

Türkiye ile Kırgızistan arasında günümüze kadar yirmi iki adet düzenlenmiş anlaşma ve protokol mevcuttur. Ticareti ve ekonomiyi geliştirmeyi amaçlayan bu anlaşmalar iki ülke arasındaki dış ticaretin temellerini oluştururlar. İki ülke arasında ilk imzalanan ticari anlaşmalar; 23 Aralık 1991 tarihinde imzalanan Ekonomik ve Ticari

İşbirliğine Dair Anlaşmasıdır. Bu anlaşmanın ardından, 28 Nisan 1992 yılında “Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması”, “Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Anlaşması”, Hava Hizmetleri Hakkında Protokol ve (Eximbank Çerçeve Anlaşması) imzalanmıştır. 29 Nisan 1992 tarihinde ise; Türk Eximbank'ın Kırgızistan ile İş birliği Hakkında Mutabakat Muhtırası ve Küçük ve Orta Ölçekli Sanayii Geliştirme Alanında Teknik İş birliği Protokolü imzalanmıştır. Ayrıca 2 Aralık 1992 Haberleşme Alanında İş birliği Protokollüde imzalanmıştır. 24 Ekim, 1997'de Ticaret ve Ekonomik İş birliği Anlaşması, 2 Temmuz 1999 tarihinde Gelir Üzerinden Alınan Vergilerde Çifte Vergilendirmeyi Önleme ve Vergi Kaçakçılığına Engel Olma Anlaşması yürürlüğe girmiştir. 1995, 1997, 2001, 2003, 2006, 2008, 2012, 2013 ve 2014 yıllarında sırasıyla I., II., III., IV., V., VI, VII. ve VIII. Karma Ekonomik Komisyonu (KEK) gerçekleştirmiştir. Yine iki ülke arasında dönem protokolleri imzalanmıştır. 14 Mayıs 2003 ve 31 Ekim 2008 tarihlerinde iki ülke “Uzun Vadeli Ticari ve Ekonomik İş birliği Programı İcra Planı” da yapmışlardır (Ekonomi Bakanlığı, 2018).

Tablo 2'de de görülebileceği gibi Türkiye ülkeye doğrudan yatırım yapan ülkelerin Çin'den sonra ikinci sırayı almaktadır. Türk iş insanları her yıl artarak yatırım yapmaya devam etmektedir. 2015 yılı Türk iş insanlarının Amerikan Doları bazında en çok yatırım yaptıkları yıl olmuştur. Türkiye, Kırgızistan'a özellikle giyim, ayakkabı, aksesuarlar, ilaç, temizlik ürünleri, kumaş, kâğıt ve ürünleri, soba dahil olmak üzere çeşitli ısıtıcılar, tekstil ürünleri, halı, buzdolabı ve türevleri ihraç etmektedir. Türkiye'nin aldığı başlıca ürünler; sebze, altın, Pamuk lifi ve ipliği, ceviz ve hayvansal ürünler almaktadır. İki ülke arasında ithalat ve ihracat bin ABD Doları olarak verilmiştir Grafik 3'de verilmiştir. 2019 yılı verileri yılın ilk yarısını kapsamaktadır.

Kaynak: TÜİK, 2019

Grafik 3'de görüldüğü gibi Türkiye ticaret dengesinde her dönem fazla vermektedir. İki ülke arasında ticaret hacmi göreceli olarak düşüktür. Bunun başlıca nedeni taşıma maliyetleridir. Türkiye Kırgızistan'a başlıca tekstil, mücevher, ilaç ve elektrikli ev gereçleri ihraç ederken Kırgızistan'dan pamuk, bakliyat, altın ve bakır gibi kıymetli elementleri ithal etmektedir.

4. Ülkeler Arasındaki Ticarete Yaşanan Sorunlar

Kırgızistan piyasasında iş insanlarının karşılaştıkları sorunların başında yolsuzluk yer almaktadır. İdarece yolsuzluğu önleyecek sert ve kesin kararların alınarak bu durumun önüne geçilmesi önemlidir. Yabancı yatırımcıların karşılaştıkları temel bir diğer sorun ise idari uygulamaların şeffaf olmayışı sorunları da birlikte getirmektedir (DEİK, 2012: 22-23).

Ekonomide yapısal sorunlar ağırdır. Ülke nüfusunun %43'lük kısmı yoksuldur. Alım gücü düşük olan ülkede dış ticaretin gelişmeye engel olan faktörlerden bir tanesidir. Kırgızistan'da vergi kontrolü birimleri sayısının fazla olması denetleme sayısını artırdığı için hem zaman kaybına hem de maliyet artışına neden olmaktadır. Ülke riskinin yüksek olması faiz oranlarını da artırmaktadır. Ülkeden finans temin etmek zor olmamaktadır. Leasing sistemi ülke mevzuat eksikliği nedeni ile işlememektedir. Ayrıca akreditif uygulaması da sınırlıdır. Bu durumda işlemler nakit para ile yapılmak durumundadır. Özellikle Türk firmalarının karşılaştığı önemli bir sorunda, ticaretin yoğun yaşandığı Dordoy pazarında Türk konfeksiyon ürünleri tüccarlarca Çine götürülüp ucuz taklitleri yapılmakta ve satılmaktadır. Sonuç olarak bu pazarlarda Türk mallarının kalma süresi bir ay ile sınırlandırılmıştır. Türkiye'den bu bölgeye gelen malların büyük bölümü karayolu ile taşınmaktadır. Lojistik ve geçiş ücretlerinin yüksekliği, gümrük prosedürleri ve harçları maliyeti artırmaktadır (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2018).

5. Sonuç

Bu çalışmada, Kırgızistan'ın 2010-2019 tarihleri arasında dış ticaretini ve yabancı yatırımların hangi sektörlerde yoğunlaştığı tespiti yapılarak Türkiye ile ticaretinin boyutları belirlenmiştir. Bu doğrultuda Türkiye ve Kırgızistan Cumhuriyeti arasında ticari iş birliğinin gelişmesi için alınacak tedbirler değerlendirilmiştir.

Türkiye Kırgızistan arasındaki ilişkiler köklü kültür ve tarihsel bağlantısı olması nedeni ile iki ülke birbirlerine her alanda olduğu gibi ticaret alanında da pozitif ayrımcılık yapmaktadırlar. Ülkeler arası ticaretin ve yatırımların gelişmesini sağlamak için gerekli tedbirler alınarak karşılıklı anlaşmalar yapılmaktadır. İki ülke arasında ticarete yaşanabilecek sorunların bertaraf edilebilmesi ve bu ilişkinin geliştirilerek devam etmesini sağlamak önemlidir.

Kırgızistan sadece Türkiye'ye değil, toplam dış ticaretinde de açık veren bir ülke durumundadır. Ülkenin yurt içinde olduğu gibi dünyaya bağlantısı anlamında ulaşım ile ilgili yaşadığı problemleri bulunmasına rağmen üretim potansiyeli göreceli büyük ve

tüm ülke içi dezavantajlarını ülke yararına dönüştürebilecek kapasitesi de bulunmaktadır.

Kırgızistan altın madeni çıkarmada ve altın üretiminde dünyada onuncu sırayı almıştır. Türkiye'de ise altın geleneksel olarak kullanım, hediye ve yatırım aracı olarak değerlendirilmektedir. Türkiye ithalatının en büyük payını oluşturan altın Kırgızistan'dan temin edebilir ve işlenerek tekrar dünyaya satılabilir. Kırgızistan altınının Türkiye'nin altın işlemeciliği tecrübesiyle birleştirilmesi ile dünya markası ürünlerle fark yaratmak mümkündür. Bu alanda iki ülke birikimini karşılıklı olarak değerlendirmelidir.

Kırgızistan'ın derin sorunların başında konut gelmektedir. Türkiye'nin inşaat konusunda ki potansiyelini bu ülkede de artarak değerlendirmesi gerekmektedir. Ayrıca ülkede bulunan Türk malları algısı kalite ile eş görülmektedir bu algının yaratılması uzun ve emek isteyen çalışmaların sonucudur. Ülkede oluşan bu algıyı devam ettirecek pazar çalışmaları geliştirmeli ve bu malların cazibesinin artırılması sağlanmalıdır. Ayrıca iki ülke arasında insan hareketliliğini artıracak karşılıklı çalışmaların yapılması da önemli bir unsurdur.

Yine iki ülke dış ticaret hacimlerinin artırılmamasının temel sorunu maliyetleri yukarı çeken ulaşım sorunudur. İki ülke arasındaki coğrafi mesafe ve ticaretin karayoluna dayalı devam etmesi taşıma maliyetini artırmaktadır. Bu maliyetin azaltılabilmesi için alternatif ulaşım türleri ve yöntemleri kullanılması gerekmektedir.

Kırgızistan'da gelişme potansiyeli olan turizm, inşaat gibi sektörlere Türk yatırımcısının gelebilmesi için iki ülkenin karşılıklı teşvikleri içeren anlaşmaları da ajandalarına almaları gerekmektedir.

Kırgızistan halkının öncelikleri dikkate alınarak Türk sermayeli firmalar bu doğrultuda üretimlerini Kırgızistan ülke sınırları içinde üretmeleri önemlidir.

Kırgızistan'ın finansal sisteminin temelini oluşturan bankalar gelişmelerine devam etmelerine rağmen sektörleri fonlama konusunda yetersiz kalmaktadırlar. Bu piyasalarda Türk Bankalarının da bulunabilmesi önemlidir. Bunun için gerekli çalışmalar yapılmalıdır.

Sürekli dış ticaret açığı veren Kırgızistan, sanayi üretiminin % 50'sine yakını altın madenciliğinden gelmektedir. Bu üretimin zaman içinde azalabileceği hatta yok olabileceği dikkate alındığında ülkenin ürün çeşitlendirmesine gitmesi zorunludur. Bunu yapabilmeleri için cazip koşullarla ülkeye daha fazla yatırım getirebilecek önlemlerin alınması zorunludur. Bu bağlama Türkiye yüzyıllardan gelen devlet ve bilgi birikimi ile Kırgızistan için bir potansiyeldir.

KAYNAKÇA

Aslund, A. (2004). The Kyrgyz Republic: Reinforce economic growth through lower taxes and better governance. *The Carnegie Endowment for International Peace*. <http://carnegieendowment.org/2004/06/17/kyrgyz-republic-reinforceeconomic-growth-through-lower-taxes-and-better-governance/hrqq>, adresinden erişilmiştir. (Erişim Tarihi: 26.09.2019).

Ceicdata, (2019). *View Kyrgyzstan's foreign direct investment in the chart*. <https://www.ceicdata.com/en/indicator/kyrgyzstan/foreign-direct-investment> adresinden erişilmiştir. (Erişim Tarihi: 27.06.2019).

Central Asian Geoportal. (2019). *Geology of Kyrgyzstan*, <http://www.geoportal-kg.org>, adresinden erişildi. (Erişim Tarihi: 26.09.2019).

DEİK. (2012). *Kırgızistan ülke bülteni*. Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Yayını. İstanbul.

DEİK (2018). *Kırgızistan bilgi notu. Türkiye-Kırgızistan iş konseyi, ağustos 2018*. <https://www.deik.org.tr/uploads/bilgi-notu-kir-agustos-2018.pdf>, adresinden erişildi. (Erişim Tarihi: 07.07.2019).

Ekonomi Bakanlığı. (2017). *Türkiye-Kırgızistan dış ticareti*. <https://www.ekonomi.gov.tr/>, adresinden erişilmiştir. Erişim tarihi: 21.01.2018.

Export (2019). *Kyrgyz Republic country commercial guide*. <https://www.export.gov/article?id=Kyrgyz-Republic-Trade-Agreements>, adresinden erişildi. (Erişim Tarihi: 27.06.2019).

International Trade Centre. (2018). *Investment Map – International Trade Statistics of Kyrgyzstan*. <https://www.investmentmap.org/competitorCountry.aspx?selCtry=KGZ&selInds=TT&selOpt=&selYear=> adresinden erişildi. (Erişim Tarihi: 27.06.2019).

ITC (2019). *Trade map, Kyrgyzstan trade indicators*. https://www.trademap.org/Product_SelProductCountry.aspx?nvpm=1%7c417%7c%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c%7c1%7c1%7c, adresinden erişildi. (Erişim Tarihi: 06.06.2019).

Kırgızistan Ulusal Bankası (2019). *The National Bank of the Kyrgyz Republic* (Кыргыз Республикасынын Улуттук Банкы). Goals, objectives and functions

of the national bank. <https://www.nbkr.kg/index1.jsp?item=2&lang=ENG>. adresinden erişildi. (Erişim Tarihi: 27.06.2019).

KSE (2019). *Kyrgyz Stock Exchange, General Information*. .a adresinden erişildi. (Erişim Tarihi: 27.06.2019).

KTO (2018). *Konya Ticaret Odası Kırgızistan ülke raporu*. Konya.

Kyrgyz Export, (2019). *Kyrgyz Republic - standards for trade*. www.nism.gov.kg, adresinden erişildi. (Erişim Tarihi: 27.06.2019).

Moment, (2019). *Orta Asyanın Dikkat Çeken Ekonomisi Kırgızistan*. 130. Sayı. Mart 2019. <http://www.moment-expo.com/orta-asyanin-dikkat-ceken-ekonomisi-kirgizistan>, adresinden erişildi. (Erişim Tarihi: 06.06.2019).

National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic. (2018). *Investments and dynamic tables*. <http://stat.kg/en/statistics/investicii/>, adresinden erişildi. (Erişim Tarihi: 27.02.2018).

Özey, R. (1997). *Dünya ve ülkeler coğrafyası*. İstanbul: Öz Eğitim Yayınları.

Pashalieva, M., & Kahrman, H. (2016). Bir geçiş ekonomisi olarak Kırgızistan'da doğrudan yabancı yatırımlar ve Orta Asya ülkeleri ile kıyaslanması. *Journal of Management & Economics*, 23(1), 163-188.

Revolvy, (2019). *List of banks in Kyrgyzstan*. <https://www.revolvy.com/page/List-of-banks-in-Kyrgyzstan?cr=1>, adresinden erişildi. (Erişim Tarihi: 27.06.2019).

Saginbaeva, A. (2016). *Kırgızistan banka sisteminin yapısı, finansal piyasalarının gelişimi ve değerlendirilmesi*. Marmara Üniversitesi Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü Bankacılık Anabilim Dalı, İstanbul (Yüksek Lisans Tezi).

The National Bank of the Kyrgyz Republic. (2019). *Annual report 2018*. Bishkek. <https://www.nbkr.kg/index.jsp?lang=ENG> adresinden erişildi. (Erişim tarihi: 27.09.2019).

The National Bank of the Kyrgyz Republic. (2019). *Kyrgyzstan balance of trade*. adresinden erişildi. (Erişim Tarihi: 17.06.2019).

The National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic. (2019). *Trade statistics*. <http://www.stat.kg/en/>, (Erişim Tarihi: 06.06.2019).

TRADEMAP. (2019). *Kırgızistan dış ticareti*. <https://trendeconomy.com/>

data/h2/KyrgyzRepublic?time_period=2018,2017,2016,2015,2014,2013,2012,2011,2010,2009,2008,2007, adresinden erişildi. (Erişim tarihi: 05.07.2019).

Trading economics, (2019). *Kyrgyzstan balance of trade*.

<https://tradingeconomics.com/kyrgyzstan/balance-of-trade>, (Erişim Tarihi: 27.06.2019).

TÜİK. (2019). *İstatistik göstergeler*. <http://www.tuik.gov.tr/>

UstMenu.do?metod=istgosterge, (Erişim tarihi: 06.02.2018).

US.Department of State, (2019). 2018 Investment climate statements: Kyrgyz

Republic. <https://www.state.gov/reports/2018-investment-climate-statements/kyrgyz-republic/>, (Erişim Tarihi: 27.06.2019).

YERLİ HALKLARIN ULUSLARARASI HUKUKTAKİ STATÜSÜ VE KUZEY KUTBU'NDAKİ İŞ BİRLİĞİNDEKİ ROLÜ

Nabi BERKUT*

ÖZ

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, geleneksel görüşün aksine, devlet dışı aktörlerin de uluslararası hukukta yer almasıyla, uluslararası hukuk ve uluslararası toplum değişime uğramıştır. Günümüzde uluslararası hukuk, Dördüncü Dünya Toplulukları olarak adlandırılan yerli halklara da, insan hakları ve kendilerine özgü statülerine ilişkin diğer hakları tanımaktadır. Bu haklar, modern uluslararası hukuk oluşumunun başlattığı bir sürecin ürünüdürler. Yerli halklar, küresel ısınmanın etkisinin en fazla hissedildiği alanlardan biri olan Kuzey Kutbu da dahil olmak üzere Dünya'nın hemen hemen tüm bölgelerinde yaşamaktadırlar. Binlerce yıldır Kuzey Kutbu'nda yaşantılarını sürdüren yerli halklar, bölgedeki ekolojik değişimlerden dolayı zorluklarla karşı karşıya kalmışlardır. Kuzey Kutbu çevresinin korunması ve ekolojik dengenin sağlanması için çaba gösteren bölge devletleri, bu iş birliğine yerli halkları da dahil etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Kutbu, Kendi kaderini tayin etme hakkı, Küresel ısınma, İnsan hakları, Uluslararası hukuk, Yerli halklar

ABSTRACT

STATUS OF INDIGENOUS PEOPLES IN INTERNATIONAL LAW AND THEIR ROLE IN ARCTIC COOPERATION

After the Second World War, contrary to the traditional approach, the structure of international law and international community has been changed by the participation of non-state actors. Today, international law also provides human rights and other rights originated from their status to the indigenous peoples. These rights are one of the many consequences of the modern international law. Indigenous peoples live around the whole world including the North Pole, which is the most affected place from the global warming. They have faced very serious problems regarding the ecological changes in the area. Thus, the regional States include in them as well, to the regional cooperation for the protection of Arctic environment and restoration of the ecological balance.

* Ar. Gör., Yakın Doğu Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, (nabi.berkut@neu.edu.tr) 0000-0002-6370-7519

YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi C. XII, No. 2, (Ekim 2019)

Geliş: 17.07.2019

Kabul: 23.09.2019

Bu makaleden alıntı yapmak için: Berkut, N. (2019, Ekim). Yerli halkların uluslararası hukuktaki statüsü ve Kuzey Kutbu'ndaki iş birliğindeki rolü. YDÜ SOSBİLDİR, 12(2), 193-220.

1. Giriş

İnsanlık, tarih boyunca dil, din, ırk ve bulundukları coğrafik alan içerisindeki toplumsal yapılar gibi farklı etkenler çerçevesinde sınıflandırılmıştır. Ancak, Dünya'da herhangi bir modern toplum olgusu içerisinde bulunmayan insan toplulukları da vardır. Yerli halklar (*indigenous peoples*) olarak adlandırılan söz konusu insan toplulukları, modern devletler ve sınırlar oluşturulmadan önce de belirli coğrafi alanlarda bulunan, kendilerine özgü kültürel ve geleneksel yaşantılarını sürdüren topluluklardır (World Health Organization). Nitekim, yerli halklar kendilerini, devletlerden bağımsız bir tarihsel var oluş ve kimlik sahibi olarak görmektedirler (Arctic Centre, University of Lapland). Günümüzde, farklı sosyal, kültürel, ekonomik ve politik özelliklere sahip, Dünya'nın 70 farklı ülkesinde yaşamını sürdüren 370 milyondan fazla yerli halk olarak kabul edilen topluluklara mensup insan olduğu tahmin edilmektedir (United Nations, Permanent Forum on Indigenous Issues).

Dünya'nın farklı coğrafik alanlarında yaşamını sürdüren yerli halklar, çok zor yaşam koşullarına sahip Kuzey Kutbu'nda dahi yaşamaktadırlar. Arktik, bilinen adıyla Kuzey Kutbu, Dünya'nın en kuzeyinde konumlanmış ve 90° enlemde bulunmaktadır. Arktik, donmuş deniz suyundan oluştuğundan, herhangi bir kara alanına sahip değildir. Ancak, Amerika Birleşik Devletleri, Grönland'dan dolayı Danimarka, Finlandiya, İsveç, İzlanda, Norveç, Kanada ve Rusya'nın, Kuzey Kutbu Dairesi olarak adlandırılan Arktik sınırlarının içerisinde alanları bulunmaktadır. Bu sınırlar içerisinde yaşayan 4 milyon insanın, yaklaşık 500 bini yerli halklardan oluşmaktadır (Koivurova, Gremesberger ve Niemi, 2014). Arktik'te yaşayan ve başlıca örnek olarak verebileceğimiz, Saami, Nenets, Khanty, Evenk ve Chukchi, Aleut, Yupik ve Inuit olmak üzere 40'a yakın farklı yerli halk bulunmaktadır (Arctic Centre, University of Lapland). Söz konusu yerli halklar, binlerce yıldır bu bölgede yaşamaktadır. Yerli halkların, yaşadığı toprakla özel bir bağı vardır. Kendilerine özgün dilleri, kültürleri, balıkçılık ve avcılık teknikleri Arktik'teki yerli halkların eşsiz özelliklerindendir. Sanayileşme, gelişmiş devletlerin Arktik'e gidişi ve küresel ısınmanın bölgeye etkisi, yerli halkların kendine özgü kültürlerini tehdit etmektedir.

Diğer bölgelerde olduğu gibi, Arktik'teki yaşantıları tehdit altında olan yerli halkların, uluslararası toplum içerisindeki statüsü bir tartışma konusudur. Geleneksel yaklaşımda, uluslararası hukuk iki tür normatif sistem içeriyordu; devletlerin kendi iç ilişkileri ve devletlerin kendi aralarındaki ilişkiler (Berman, 2005: 487). Yirminci yüzyılda, uluslararası hukuk büyük değişime uğramıştır. Değişim, Birleşmiş Milletlerin başını çektiği uluslararası örgütler, sivil toplum kuruluşları ve bireylerin uluslararası hukuk sisteminde yer edinmesiyle başlamıştır (Berman, 2005: 488-489). Özellikle, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra değişime uğrayan uluslararası hukuk, yerli halkların haklarını ve çıkarlarını koruyan bazı metinleri kapsamaktadır. Birleşmiş Milletler tarafından kabul edilen bu metinler her ne kadar bağlayıcı niteliğe sahip olmasalar da uluslararası teamül hukuku ve/veya genel hukuk ilkeleri olarak kabul edilmektedirler (Anaya, 2009: 124). Uluslararası antlaşmaların yanı sıra, bağlayıcı niteliği olmayan metinler (*soft-law*), yerli halkların fiziksel ve kültürel açıdan hayatta kalma mücadelesinde destek sağlamaktadır (Anaya, 2009: 128-129).

Bu çalışma, İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan modern uluslararası hukukun yapısını, uluslararası toplumun tanım sorununu, yerli halkların kültürel ve geleneksel yapılarını, genelde yerli halkların uluslararası toplumdaki yerini ve özelde ise Arktik'te yaşayan yerli halkların bölgedeki hükümetlerarası politik forumlar içerisindeki statüsünü inceleyecektir.

2. Modern Uluslararası Hukuk ve Uluslararası Toplum

2.1. Modern Uluslararası Hukukun Oluşumu

Yukarıda belirtildiği üzere insanlık, tarih boyunca din, dil, ırk, toprak, doğal kaynaklar ve politik uyumsuzluklar gibi başlıca sebeplerden sınıflandırılmış ve doğaya kısmen hakim olduğundan itibaren kendi türüyle hep bir savaş halinde olmuştur (Tarakçı, 2011). Savaşlar boyutlarıyla aynı orantıda değişimlere de sebebiyet vermiştir. Nitekim, Birinci Dünya Savaşı ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında da uluslararası toplum bir tepki göstermiş ve bu doğrultuda uluslararası hukukun yapısında büyük dönüşümler gerçekleşmiştir.

Eski Dünya düzeninde, savaş, yanlışlıkların düzeltilmesinde uygulanan meşru bir yöntem olarak görülmekteydi (Hathway ve Shapiro, 2019: 47). Nitekim, Clausewitz'e göre savaş, siyasetin başka bir yolla sürdürülmesidir (Clausewitz, 1976: 87). Ancak, bu görüş Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra değişim göstermiş ve bu savaşın bitişiyle birlikte bazı devletler, birliktelik sağlamak amacıyla Milletler Cemiyeti'ni kurmuşlardır (League of Nations, Covenant of the League of Nations, 28 April 1919).

İkinci Dünya Savaşı, Milletler Cemiyeti'nin başarısızlığının bir göstergesidir. İkinci Dünya Savaşı sonrası uluslararası toplumun hemfikir olduğu bir nokta vardı; Dünya ve insan ırkı böylesi geniş çaplı ve yıkıcı bir savaşın yaralarını daha saramayabilirdi. Kaldı ki İkinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında, bu savaşın sebep olduğu felaketin tarihte yinelenmemesi amacıyla Birleşmiş Milletler kurulmuştur (United Nations, Charter of the United Nations, 24 Ekim 1945). Birleşmiş Milletler uluslararası barışı, güvenliği sağlamayı ve uluslararası uyumsuzlukları barışçıl yollarla çözmeyi hedeflemiştir (Birleşmiş Milletler Şartı 1945, 1. Bölüm).

Birleşmiş Milletler'in kurulmasıyla, uluslararası hukuk sisteminde de değişim başlamıştır. Uluslararası hukuk, değişim göstermiş veya küreselleşmiş olarak da nitelendirebileceğimiz haliyle devletlerin yanı sıra, uluslararası örgütleri, ticari kuruluşları ve hatta bireyleri bile kapsayan bir hukuk düzeni olmuştur (Berman, 2007:312). Nitekim, tarihçesinde milletler hukuku, devletler umumi hukuku, uluslar hukuku olarak da ifade edilen uluslararası hukuk sisteminde yeni aktörlerin rol oynaması, önceden kabul edilen uluslararası topluluk veya uluslararası toplum kavramını karmaşık bir hale dönüştürmüştür. Bu değişimle, uluslararası hukukta insan hakları daha geniş kapsamlı ve önemli bir yer edinmeye başlamıştır. İnsan hakları kapsamında, yerli halkların hakları da genişletilmiştir. Ayrıca, Yerli halkların, değişim gösteren uluslararası toplum kavramı içerisindeki konumu da tartışılmalıdır.

2.2. Uluslararası Hukukta Uluslararası Toplumun Tanımı Sorunu

Uluslararası toplum '*international society*' veya uluslararası topluluk '*international community*', uluslararası hukukun kişileri olan devletleri, uluslararası örgütleri ve bireyleri kapsamaktadır. Fakat, bazı doktrinlerde uluslararası toplum terimi kullanılırken bazı doktrinlerde ise neden uluslararası topluluk teriminin kullanıldığı halen de tartışmalıdır.

Uluslararası hukuku, geleneksel görüş perspektifinde inceleyen Oppenheim, devletler hukukunun (*Law of Nations*), devletler arasındaki ilişkilerin hukuku olduğundan dolayı bireyleri etkilemediğini belirtmiştir (Oppenheim, 1905: 5). Ayrıca, Oppenheim şu ifadeyi kullanmıştır:

Devletler, egemen ve birbirinden bağımsız olmasına ve devletlerin üstünde devletlerarası bir hükümetin veya merkezi politik bir otoritenin bulunmamasına rağmen, bütün güç ayırıcı faktörlerden daha güçlü bir şey vardır; ortak çıkarlar. Bu ortak çıkarlar ve bu çıkarların gerçekleştirilmesi için gerekli ilişkiler, farklı devletleri ayrılmaz bir toplulukta birleştirmektedir (Oppenheim, 1905: 11-12).

Yüzyıllarca bu topluluğa, Ulusların Ailesi (*Family of Nations*) veya Uluslar Toplumu (*Society of Nations*) denmiştir (Ibid).

Oppenheim'in görüşü her ne kadar o dönem için doğru olsa da İkinci Dünya Savaşı sonrasında değişim gösteren uluslararası hukuk için eksiktir. Modern uluslararası hukukta, devletlerin yanı sıra uluslararası örgütler ve hatta bireyler uluslararası hukukun kişileri olarak kabul edilmektedir. Bu noktada, dar bir anlamda uluslararası toplum, uluslararası hukuka göre karşılıklı ilişkileri koruyan egemen devletler bütünüdür. Geniş anlamda ise uluslararası toplum, devletlere ek olarak egemen olmayan, uluslararası hukukta hak ve yükümlülüklerle sahip devlet dışı aktörlerin bütünüdür (Widlak, 2012: 23). Devletler her ne kadar birbirleri arasında doğaları gereği yönetim biçimleri, politik ve ekonomik farklılıklar gösterebilirler de uluslararası hukukun kişileri olarak eşittirler. Bu durum, eşit egemenlik ilkesinin bir sonucudur.

Bu noktada Hüseyin Pazarcı, uluslararası hukuk tanımı tartışması içerisinde, uluslararası hukukun devletlerin sınırlarını aşarak bireylerden oluşan insan topluluklarını etkileyip etkilemediği konusunun bir soru işareti olduğuna değinmiştir (Pazarcı, 2017: 4). Aksar ise, birçok alanda gerçekleşen gelişimlerin uluslararası hukuku etkilediğini, bireylerin artık uluslararası hukukun birer öznesi haline geldiğini ve devletlerin hukuki sınırlarının bir anlamda ortadan kalktığını belirtmiştir (Aksar, 2017: 26).

Bir toplumun temel taşı olan bireyin, uluslararası hukuk sisteminin içerisinde yer alması, değişimin kendisidir. Uluslararası hukuk terimi ilk görüşte '*prima facie*' küresel bir ifade belirtse de devletler, alacakları kararlarda kendi ekonomik ve politik çıkarlarını korumaktan yanadır. Ancak, bireylerin de uluslararası hukuk sisteminin içerisinde yer almasıyla, devletlerin ortak çıkarları ve değerleri güçlenerek ortak bir kurallar bütünüyle bağlı oldukları anlamında bir toplum oluşmaktadır (Bull, 2012: 13).

Kanaatimce, uluslararası topluluk terimi sadece devletlerin rol oynadığı

uluslararası hukuk sistemi için kullanılmakla birlikte, değişim gösteren uluslararası hukuka yeni aktörlerin dahil olmasıyla ve bu aktörlerin uluslararası hukuk sisteminin içerisinde birebir rol oynamasıyla uluslararası topluluk evrim geçirerek uluslararası toplum haline gelmiştir. Ayrıca, devletler ve uluslararası örgütlerin yanı sıra bireylere de uluslararası hukuk kurallarınca haklar tanınması, uluslararası toplum kavramının ayrılmaz bir parçasını oluşturmuştur.

3. Yerli Halkların Uluslararası Hukuktaki Statüsü

3.1. Yerli Halkların Tanımı

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerli halklar, uluslararası toplum tarafından önemsenen bir konu haline gelmiştir. Bu sebepten dolayı Birleşmiş Milletler, yerli halkları, diğer azınlık olarak nitelendirilen toplumlardan ayrı bir özel konu olarak ele almıştır (Sanders, 1999: 5). Ancak, bu özel durum ve koşullardan yararlanmak adına, bazı azınlıklar, yerli halk statüsünden yararlanmak istemektedir. Kaldı ki, yerli halklar teriminin evrensel olarak kabul edilmiş bir tanımı yoktur. Bu nedenle, yerli halkların uluslararası toplumdaki yerini tartışmadan önce, yerli halkların tanımının yapılması ve azınlık olarak kabul edilen diğer topluluklardan farkının belirtilmesi önem arz etmektedir.

Yerli halkların tanımı konusu incelenirken, kabul görmüş uluslararası öğretiler ve özel raportörlerin tanımları önemli bir rol oynamaktadır. Kaldı ki, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün hazırladığı Yerli ve Kabile Halkları Sözleşmesi, Önerilen Yerli Halkların Haklarına İlişkin Amerikan Deklarasyonu, BM Yerli Halkların Hakları Deklarasyonu gibi uluslararası metinler yerli halklar tanımını yapmamıştır (Hossain, 2008: 13-14).

Günümüzde yerli halkların birçoğunun kendilerine özgü kimlikleri ve kültürleri büyük tehlike altındadır. Kaldı ki, Dünyanın her yerinde yerli halklar fiziksel ve kültürel yaşamları için mücadele etmek durumundadırlar. Yerli halklar genellikle dünyadaki en fakir ve diğer toplumlara nazaran farklı olan gruplardır. Genellikle bir toplumda en düşük gelir, eğitim, sağlık ve yaşam beklentisi ile en yüksek bebek ölüm oranı, alkolizm ve suç oranına sahiptirler (Göcke, 2013: 20). Nitekim, yerli halklar yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı, Dördüncü Dünya (*the Fourth World*) toplulukları olarak nitelendirilmektedirler (Manuel ve Posluns, 1974).

Özel Raportör Francesco Capotorti, yerli halkları, bir devletin nüfusundan sayı olarak daha az olan, o nüfustan dil, din ve etnik özellikler bakımından farklı olan ve bu farklı özelliklerini korumaya çalışan bir grup olarak nitelendirmektedir (E/CN.4/Sub.2/384/Rev.1, para.568). İnsan Hakları Özel Raportörü Jules Deschenes'a göre, yerli halklar, bir devletin dil, din, etnik farklılıklarından dolayı azınlık olarak nitelendirilen vatandaşlarından oluşan bir gruptur (Resolution 1984/62). Kanaatimce bu yorum bir genellemedir ve yerli halkları diğer azınlıklardan ayırmak için yeterli vurgulara sahip değildir.

Yukarıda belirtilen yerli halk tanımlarının yanı sıra, doktrinde en sık kabul gören tanım, Martinez Cobo tarafından yapılmıştır. BM Azınlıklara ve Yerli Halklara Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Alt Komisyonu Raportörü, Martinez Cobo, yaptığı Yerli

Halklara Karşı Ayrımcılık Sorunu Çalışması'nda, yerli halkları şu şekilde tanımlamıştır:

“Yerli halklar, kendi bölgelerinde gelişen istila öncesi veya sömürge öncesi toplumlarla tarihsel bir devamlılığa sahip olan, kendilerini şu anda bu bölgelerde hüküm süren toplumların diğer kesimlerinden veya bir kısmından farklı olarak kabul eden topluluklardır. Toplumun şu an egemen olmadığı kesimlerinde yaşayan ve gelecek nesiller için atalarının topraklarını, halk olarak devam eden varoluşlarını, etnik kimliklerini ve kendi kültürel yapılarını, sosyal olarak korumaya, geliştirmeye ve iletmeye kararlı topluluklardır.” (Martínez Cobo, 1983: para.379).

Bu tarihsel süreklilik, günümüze ulaşan uzun bir süre boyunca aşağıdaki faktörlerden bir veya daha fazlasının sürekliliğinden oluşabilir:

(a) Atalara ait toprakların veya en azından bir kısmının işgali; (b) Bu toprakların asıl sakinleri ile ortak soya sahip olma; (c) Genel olarak veya belirli tezahürlerde kültür (din, aşiret sistemi altında yaşamak, yerli bir topluluğa üye olmak, kıyafet, geçim kaynağı, yaşam biçimi vb.); (d) Dil (tek dil olarak, ana dil olarak, evde veya ailede alışılmış iletişim aracı olarak veya tercih edilen, alışılmış genel veya normal dil olarak kullanılması); (e) Dünya'nın veya bir ülkenin belirli bölgelerinde yaşamak; (f) Diğer ilgili faktörler.” (Ibid: para.380).

Ayrıca, “*bireysel olarak, yerli bir kişi, bu yerli topluluklara, yerli olarak kendini tanıma yoluyla (grup bilinci) ait olan ve bu topluluklar tarafından, üyelerinden biri olarak kabul edilen (grubun kabul ettiği) kişidir*” (Ibid: para.381). Öte yandan, Kingsbury'e göre, yerli halklar gibi göreceli tanımlanmış olan kavramları tanımlamada iki kapsamlı yaklaşım kullanılabilir. Birinci yaklaşım olan pozitif yaklaşımda, yerli halklar, mutlak bir tanıma ihtiyaç duyan bir yasal kategoridir (Kingsbury, 1998: 414). Ancak, pratikte bu yaklaşımı yerli halklar üzerinde uygulamak pek de mümkün değildir. Dünya'nın farklı yerlerinde konumlanmış yerli halklar, birbirlerinden farklılıklar göstermektedir.

İkinci yaklaşım olan yapıcı (konstrüktivist) yaklaşım ise yerli halklar kavramını, evrensel olarak geçerli kriterler tarafından açıkça tanımlanmış bir kavram yerine, çok sayıda belirli vakadaki iddia ve uygulamaların uluslararası kuruluşlarda soyutlandığı sürekli bir süreç olarak kabul etmektedir (Ibid, 1998: 415).

Ayrıca, Birleşmiş Milletler Yerli Halklar Daimi Forumu, Dünya'daki yerli halkların çeşitliliğine vurgu yaparak ve “yerli” tanımının yapılmasının zorluklarına değinerek, belirli kriterler ortaya koymuştur. Bunlar:

- Bireysel düzeyde yerli halklar olarak özdeşleşmek ve topluluk tarafından üye olarak kabul edilmek,
- Sömürge öncesi ve/veya yerleşimci toplumlar öncesinde tarihsel süreklilik,
- Bölgelere ve çevresindeki doğal kaynaklara güçlü bağlılık,
- Farklı sosyal, ekonomik veya politik sistemler,
- Farklı dil, kültür ve inançlar,

- Baskın olmayan toplum grupları oluşturmak,
- Atalarının çevrelerini ve sistemlerini kendine özgü insanlar ve topluluklar olarak sürdürmek ve çoğaltmak (United Nations Permanent Forum on Indigenous peoples).

Kanaatimce, tüm yerli halkların tek bir tanım altında toplanmasından çok, temel haklarının ve çıkarlarının, uluslararası arenada tek bir çatı altında toplanması önemli bir gelişme olarak nitelendirilmelidir. Nitekim, yukarıda belirtildiği üzere yerli halklara karşı olan yaklaşım değişmiş, yerli halkların haklarını ve çıkarlarını koruyan bazı uluslararası düzenlemeler getirilmiştir. Dekolonizasyon, insan hakları kavramının uluslararası hukukta yer edinmesi, eğitilmiş yeni yerli halk jenerasyonunun yetişmesi, farklı ülkelerde yerli halk organizasyonlarının kurulması, bu değişimde etkin rol oynamıştır (Thornberry, 2002: 21).

3.2. Yerli Halklar ve Azınlıklar Karşılaştırması

Yerli halkların tanımının yapılmasının yanı sıra, yukarıda belirtildiği üzere azınlık gruplardan neden farklı olarak incelenmekte oldukları da yerli halkların kendine özgü statüsünün ortaya konmasında önemlidir. Öncelikle, yerli halklar ve azınlıklar arasında ayırım yapılırken tanımsal zorluk bulunmaktadır. Nitekim, uluslararası hukukta yerli halkların belirlenmiş tanımı olmadığı gibi Birleşmiş Milletler ve uzman kuruluşlar, azınlığın kapsamlı bir tanımını sunmak için çok sayıda girişimde bulunmuş olmasına rağmen, uzmanların ve uluslararası kurumların hemfikir olduğu tek bir azınlık tanımı bulunmamaktadır (Mihandoost ve Babajanian, 2016: 15). Kymlicka, yerli halkların bir devletin kuruluşunda yer almayan, kendi topraklarında dışarıdan gelen kişiler tarafından kurulan devletlerin içerisinde bulunan gruplar olarak nitelendirmiştir. Öte yandan, azınlıkları ise modern devlet kuruluşu sırasında yer almış ancak kendi devletini kuramamış gruplar olarak özetlemiştir (Kymlicka, 2008: 11-12).

Yerli halkların ve azınlıkların kabul edilmiş tek bir tanımının bulunmamasından dolayı, aralarındaki farklılıklar uluslararası hukukun bu topluluklara karşı yaklaşımları ve onlara tanıdıkları hakların incelenmesiyle ortaya konabilir. Azınlık hakları konusunda temel nokta insan hakları kapsamında ayrımcılığın yapılmamasıdır. Azınlıkların, insan hakları kapsamında korunmasına ilişkin en önemli kural, 1966 tarihli Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Sözleşme'nin 27. maddesidir. Azınlıkların korunması başlıklı madde belirtmiştir: “*Etnik, dinsel veya dilsel azınlıkların bulunduğu bir Devlette, böyle bir azınlığa mensup bulunan kişiler grubun diğer üyeleri ile birlikte toplu olarak kendi kültürel haklarını kullanma, kendi dinlerinin gereği ibadet etme ve uygulama veya kendi dillerini kullanma hakları engellenmez*” (Dışişleri Komisyonu Raporu (1/589), 2003, md. 27). Nitekim, Azınlık haklarına ilişkin yapılan gerek uluslararası gerekse ulusal diğer tüm kurallar, ayrımcılığın önlenmesi amacıyla bu kural temelinde hazırlanmıştır.

Öte yandan, yerli halklara ilişkin haklar uluslararası hukukta daha yeni bir hukuki konudur (Dörr ve Cole, 1999: 47). Yerli halklar, azınlıklardan ayrı olarak ele alınmıştır, çünkü azınlık korunmasına ilişkin kurallardan yararlanamazlar. Bunun sebebi, yerli

halkların bir devlet içerisinde azınlığı temsil edebileceği gibi çoğunluğu da temsil edebilir olmalarıdır (Wiessner, 2005:155). Diğer bir sebep ise azınlık haklarının bireysel olmasına rağmen, yerli halkların hakları bir toplum hakkı olarak kabul edilmesidir (Commentary to the UN Declaration on Minorities, Para. 15). Bu anlamda, yerli halkların asli gayesi ayrımcılığın kaldırılması değil toplum olarak bir varoluş mücadelesidir.

Bu nedenden dolayı, uluslararası hukukta yerli halklar özel bir hukuki rejim olarak ele alınmıştır (Kugelman, 2007: 236). Yerli halklar tarihsel, kültürel ve toplum karakteristiği olarak kendine özgü özellikler barındırırlar ve azınlıklardan bu anlamda farklıdırlar. Ayrıca yerli halklar, bir devlet içerisinde azınlık olabileceği gibi çoğunluğu da oluşturabileceği için, azınlık haklarından ancak bulundukları toplum içerisinde azınlık olarak kabul edilirlerse yararlanabilirler (Ibid: 239).

3.3. Uluslararası Hukukta Yerli Halklara Tanınan Haklar

Çalışmanın önceki kısmında belirtildiği üzere, yerli halkların uluslararası hukukta kendine yer bulması, son 40 yıllık bir süre içerisinde gerçekleşen, pek çok yeni ve belirleyici gelişme ile birlikte ilerleyen bir konudur. Kaldı ki, BM Her Türlü Irk Ayrımcılığının Kaldırılması Uluslararası Sözleşmesi, Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi, Afrika İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesi, Din veya Inanca Dayanan Her Türlü Hoşgörüsüzlüğün ve Ayrımcılığın Tasfiye Edilmesine Dair Bildiri, Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi gibi birçok metin, eşitlik ve ayrımcılık yapmama ilkelerini vurgulamaktadır (Anaya, 2004: 16-17).

Nitekim, uluslararası toplumun yerli halklara ilişkin düşünce yapısının değişimiyle gerçekleşen gelişmeler arasında öne çıkanlardan biri, yerli halkların “halklar” olarak tanınması ve sonuç olarak kendi kaderini tayin etme (*self-determination*) haklarının tanınmasıdır (Kingsbury, 1998: 414).

Kendi kaderini tayin etme hakkı, sadece toplum olma değil toprak hakkını da beraberinde getirmektedir (International Covenant on Civil and Political Rights, Art.1(2)). Sömürge dönemlerinde devletler, yerli halkların egemenlik sahibi olamayacak kadar ilkel olduklarını ve aynı sebepten ötürü, uluslararası hukuk kurallarına tabi olmadıkları yönünde bir düşünceye sahipti (Gilbert, 2006: 47-48). Buna ek olarak, uluslararası içtihat da bu görüş benimsenmişti. Uluslararası Sürekli Adalet Divanı, 5 Nisan 1933 tarihli Norveç ve Danimarka arasındaki Doğu Grönland uyuşmazlıklarına ilişkin kararında da Grönland'ın sömürgeleştirilmemiş kısmındaki bölgede yerli halkın yaşamasına rağmen, kimseye ait olmayan toprak (*terra nullius*) olarak nitelendirilmiştir (P.C.I.J. (Ser. A/B) No.53: 22).

Söz konusu yaklaşım, 1970'li yıllarda değişime uğramıştır. 1975'te, Uluslararası Adalet Divanı, Batı Sahra'ya ilişkin kararında, sömürgecilik döneminde göçebe halkın yaşadığı Batı Sahra bölgesinin hiç kimseye ait olmayan toprak olarak kabul edilemeyeceğine ve Doğu Grönland Davası'ndaki kararın hatalı olduğuna karar vermiştir (I.C.J. Reports 1975 12: paras 80-82). Bu kararın verilmesinin belki de en önemli nedeni, göçebe yaşam tarzlarına rağmen, yerli halkların ve kabilelerin, sosyal ve politik olarak örgütlenmiş ve toprakları üzerinde egemenlik sağlamış olmasıdır.

Uluslararası içtihatla gerçekleşen değişim, ulusal mahkemelerde de uygulanmıştır. Avustralya Yüksek Mahkemesi, 1992 yılındaki Mabo Davasında, sömürgeleştirme dönemindeki kimseye ait olmayan toprak ve istilaya açık alan fikrini reddetmiş, bu fikri yanlış ve kabul edilemez olarak nitelendirmiştir. (175 C.L.R. 1:para.39). Ayrıca, uluslararası toplumda ve mahkeme kararlarında kabul edilen bu görüş, Birleşmiş Milletler Yerli Halkların Hakları Deklarasyonu'nun 3. maddesinde de belirtilmiştir (A/61/L.67 and Add.1, 61/295).

Kendi kaderini tayin etme hakkı olan yerli halkların vatandaşlığının, mensubu oldukları kabilelere mi, yoksa sınırları içerisinde yaşadıkları devlete mi tabi olduğu tartışılmalıdır. Devlet sınırları, nehirler, göller ve dağların olduğu gibi doğal sınırlar değildir; onlar belirli nüfusların bölgelerini ayırmak için oluşturulan insan yapımı siyasal yapılardır (Lantto, 2010). Yerli halkların vatandaşlığına ilişkin çağdaş ifadelerde, pek çok yerlinin günümüzde çifte vatandaşlığı olduğu görülmektedir. Bu, devletler ile yerli halk yönetimleri arasındaki yargı ilişkisinin bir ürünüdür. Yasal olarak birçok yerli insan kabilelerin üyeleri değildir. Öte yandan, kabile vatandaşları dahil bazı yerli halklar da kabile topraklarını kapsayan devletlerin vatandaşları değildir. Aynı şekilde, bazı kabile vatandaşları yasal olarak yerli değildir (Gover, 2017). Ancak, ulusal vatandaşlığı ve kabile vatandaşlığında aranan kriterler farklılıklar göstermektedir. Kabile üyeliği için öncelikli olarak biyolojik akraba ilişkisi aranmakta iken, ulusal vatandaşlık için çoğu devlet, kan esaslı ilkesinin (*jus sanguinis*) yanı sıra, kendi topraklarında doğan insanlara doğuştan vatandaşlık (*jus soli*) hakkı tanımaktadır (Gover, 2017).

Yerli insanların vatandaşlıkları konusunda önemli diğer bir nokta ise, kabilelerin kendi kaderlerini tayin etme ve öz-yönetim (*self-governance*) hakları doğrultusunda vatandaşlık sağlaması ve kendi vatandaşlarını kontrol etme hakkıdır (Gover, 2017). İskandinav Sami Konseyi'nin 1971 yılında yaptığı açıklama, yerli halkların, tarihlerine, kültürlerine ve kendi kaderlerini tayin etme hakkına verdikleri önemi gösterir nitelikteydi:

“Biz Sami'yiz ve Dünyadaki diğer insanlardan daha fazla veya daha az olmadan Sami olmak istiyoruz. Biz bir bölge, bir dil, kendine ait kültürel ve toplumsal bir yapıya sahip insan topluluğuyuz. Tarih boyunca var olduk, Sapmi'de yaşadık ve geliştirilmesi ve varlığı sürdürülmesi gereken bir kültüre sahibiz” (Lantto, 2010: 551).

1970'li yıllardaki gelişmelerin devamında, Birleşmiş Milletler çatısı altında da, yerli halkların haklarına ilişkin gelişmeler sağlanmıştır. Genel Kurul'un 1982/34 sayılı Ekonomik ve Sosyal Konsey Kararı uyarınca kurulan Yerli Nüfuslar Çalışma Grubu, İnsan Haklarının Desteklenmesi ve Korunması Alt Komisyonu'nun bir yan kuruluşu olarak oluşturulmuştur (UN, Mandate of the Working Group on Indigenous Populations). Bu çalışma grubu, yerli halkların temel insan haklarının ve özgürlüklerinin geliştirilmesi ve korunmasına ilişkin gelişmeleri gözden geçirmek ve yerli halklarla ilgili uluslararası standartların gelişimine dikkat etmek görevlerini üstlenmiştir.

Öte yandan, Uluslararası Çalışma Örgütü (*International Labour Organization*) belirli olarak sadece yerli halkların haklarıyla ilgili içeriği olan ve onaylanmaya açık tek uluslararası antlaşma, Yerli ve Kabile Halkları Sözleşmesi 1957'yi (Indigenous and Tribal Peoples Convention, C107), ve bu Sözleşme'nin yerine Yerli ve Kabile Halkları Sözleşmesi 1989'u (C169) hazırlamıştır. Uluslararası Çalışma Örgütü İnsana Yakışır Çalışma Gündemi (*International Labour Organization Decent Work Agenda*), toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamayı ve ayrımcılığı engellemeyi amaçlayarak, yerli halkların güçlenmesi için bir çerçeve görevi görmektedir (The ILO's Decent Work Agenda). Uygun işlere erişim, yerli kadınların ve erkeklerin yoksulluğu azaltma, sürdürülebilir kalkınma ve iklim değişikliği eyleminde değişim ajanı olma potansiyellerini kullanmalarını sağlamaktadır (The ILO's Decent Work Agenda).

1980'lerde, Uluslararası Çalışma Örgütü, 1957'de kabul edilen yerli halklarının haklarına dair mevcut sözleşmesini gözden geçirmek ve değiştirmek için çalışmaya başlamıştır (Swepston, 2018: 6). Taslak oluşturma komite üyeleri, 1970'lerde küresel yerli halkların hareketinin, 1957 Yerli ve Kabile Halkları Sözleşmesi'nin temel öncülüğünü sorguladığını belirtmiştir (ILO Report VI(1) 1988). Nitekim, yerli halklar hareketi, Sözleşme'nin yerli toplulukların asimilasyon yoluyla ortadan kaybolmasına neden olan eski entegrasyonist yaklaşımını reddetmiş, yerine, yerli halklarının geleneksel kültürlerine saygı duyan, koruyan ve kendi kaderlerini tayin haklarını tanıyan bir çerçeve istemiştir (ILO Report VI(1) (1988).

Söz konusu tartışmalar ışığında, 1986 yılında Uluslararası Çalışma Örgütü konferansları başlamıştır. Nitekim, bu konferanslar sırasında üç önemli nokta üzerinde durulmuştur; (1) geçim kaynaklarını etkileyen kararlar almadan önce hükümetlerin, yerli halklarla istişare etmesi, (2) halk (*peoples*) terminolojisinin kullanılması, (3) yerli halkların yaşadıkları alanlar için bölgeler (*territories*) terminolojisinin kullanılmasıdır (ILO Conference, Provisional Record, Seventy-sixth Session (1989), Appendix 31).

Konferanslar sonucunda, belirtilen konularda fikir birliğine varılmış ve 27 Haziran 1989 tarihinde Yerli ve Kabile Halkları Sözleşmesi (C169) kabul edilmiş ve 5 Eylül 1991 tarihinde de yürürlüğe girmiştir. Sözleşme, yerli halkların kültür hakkı (Madde 4 ve 23), kullanılan dilin korunması (Madde. 28) ve atalarının topraklarına ve kaynaklarına ilişkin bazı önemli haklarını (Madde. 13-19) ortaya koymaktadır. Ancak, Sözleşme'nin kabulünün üzerinden otuz sene geçmesine rağmen sadece 23 devlet, Sözleşme'yi onaylamıştır (Dominguez, 2018). Özellikle, Asya ve Afrika kıtalarındaki devletler Sözleşme'yi onaylamaktan çekinmiştir.

Birleşmiş Milletler 1993 yılını, devletler ve yerli halklar arasındaki ilişkilerin artırılması, karşılıklı anlayışın ve saygının sağlanması amacıyla Dünya Yerli Halkları Uluslararası Yılı olarak kabul etmiştir (UN, General Assembly, A/RES/47/75). 1994 yılında ise, 1995-2004 yılları arasındaki 10 yıllık süreci, yine yerli halkların haklarının küresel boyutta korunması ve artırılması adına Dünya Yerli Halkları Uluslararası On Yılı olarak kabul etmiştir (UN, General Assembly, A/RES/48/163). Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, 2005-2014 yıllarını söz konusu sürecin devamı niteliğinde, İkinci Dünya Yerli Halkları Uluslararası On Yılı olarak kabul etmiştir (UN, General Assembly, A/RES/59/174). On yılın amacı, yerli halkların kültür, eğitim, sağlık, insan

hakları, çevre, sosyal ve ekonomik alanlarda yaşadığı sorunların çözümüne yönelik uluslararası iş birliğinin güçlendirilmesidir (UN, General Assembly, A/60/270).

Yerli Halkların Hakları Deklarasyonu, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından 13 Eylül 2007 tarihinde kabul edilmiştir (UN General Assembly, 2007, A/RES/61/295). 46 maddeden oluşan Deklarasyon, yerli halkların hakları ve devletlerin bu konudaki sorumlulukları bakımından çok geniş bir kapsama sahiptir. Deklarasyon kapsamında en önemli maddeler ise temel insan hakları kapsamında her insana tanınan haklardır. Deklarasyon, yerli halklara, temel insan haklarının tamamını sağlamaktadır (Madde 1). Nitekim, yerli halklar, diğer tüm insanlarla aynı haklara sahip ve herhangi bir ayrımcılığa tabi olmamalıdır (Madde 2). Yerli halklar, kendi kaderini tayin etmek, kendi politik, ekonomik ve kültürel yapılarına sahip olabilmek haklarına sahiptirler (Madde 3) ve kendi uyrukluklarına da sahip olabilirler (Madde 6). 46. Madde'nin 3. Fıkrası, bu Deklarasyonda öngörülen hükümlerin adalet, demokrasi, insan haklarına saygı, eşitlik, ayrımcılık yapmama, iyi yönetim ve iyi niyet ilkelerine uygun olarak yerine getirilmesinin gerekliliğini belirtmektedir.

Deklarasyon, günümüze kadar geliştirilen yerli halkların haklarının en kapsamlı ifadesidir. Ancak deklarasyon, hukuki bağlayıcılığı olmayan bir metin (soft-law) olarak kabul edilmektedir. Türkçe literatürde esnek hukuk olarak da nitelendirilen bağlayıcı niteliği olmayan metinler, doktrinde bir tartışma konusudur. Bazı hukukçular, esnek hukuk kurallarını, bağlayıcılığı olmadığı için tamamıyla hukuk kurallarından ayırırken (Prosper, 1983: 414), bazı hukukçular, kusursuz bir hukuk kuralı yapma yöntemi olarak yorumlamaktadır (Boyle, 2014: 123). Teoride, esnek hukuk kurallarının, uluslararası hukuk öğretilerindeki tartışması bir yana, pratikte deklarasyonun benimsenmesi, uluslararası toplumun, yerli halkların bireysel ve toplum haklarının korunmasına ilişkin iyi niyetlerinin en açık göstergesidir. Ancak, yerli halkların haklarına ilişkin çalışmalarda deklarasyon, iyi niyet göstergesi olarak değil, uluslararası insan hakları kurallarının, yerli halklara çok daha sonra tanınması olarak nitelendirilmektedir.

Birleşmiş Milletler Yerli Sorunlar Daimi Forumu Başkanı, (Chairperson of the United Nations Permanent Forum on Indigenous Issues) Victoria Tauli-Corpuz, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'na yaptığı konuşmada belirtmiştir ki: *“Bu, Birleşmiş Milletler Şartı'nın, “Biz Halklar...” olarak başlayan açılış konuşmasını, Dünyanın her yerinden 370 milyon yerli insan için çok daha anlamlı kılan bir Deklarasyondur”* (61st Session of the UN General Assembly).

Öte yandan, Caucus Yerli Halklar Başkanı, (the chair of the Global Indigenous Peoples' Caucus) Les Malezer'e göre: *“Yerli Halkların Hakları Deklarasyonu'nda, insan haklarına ilişkin her hangi yeni bir hüküm bulunmadığını bir kez daha vurguluyoruz. Deklarasyon sadece, uluslararası insan hakları sözleşmelerinde zaten yer alan, ancak Yerli Halklar için reddedilen pek çok hakkı onaylamaktadır.”* (61st Session of the UN General Assembly).

Ayrıca, insan haklarına ilişkin kuralların yerli halklara uygulanması için bir deklarasyona gerek duyulmasının ötesinde, Yerli Halkların Haklarına İlişkin Deklarasyon çok daha öncesinde sonuçlandırılabilirdi. Yerli Nüfuslar Çalışma Grubu,

2007 tarihli Yerli Halkların Haklarına İlişkin Deklarasyonu'nun ilk taslak oluşumundaki standartların belirlenmesinde görev almıştır. 1993 yılında Yerli Nüfuslar Çalışma Grubu nihai taslağı hazırlamış ve bu taslak 1994 yılında Birleşmiş Milletler Ayrımcılık Önleme ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu (*UN Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities*) tarafından kabul edilmiştir (Oldham and Frank, 2008: 5). Taslak daha sonra, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu tarafından, hükümetlerarası bir çalışma grubu olan Taslak Bildirgesi hazırlamak için Çalışma Grubu'na (*Working Group to elaborate the draft Declaration* (WGDD) iletilmiştir. Nitekim, uzun yıllar boyunca Deklarasyon, bazı devletlerin işleri yavaştan alması ve yerli halkların temsilcilerinin taslak metnindeki değişikliklere karşı direncinden dolayı, sonuçlandırılmamıştır (Oldham ve Frank, 2008: 5). Bunun ana sebebi, deklarasyonun devletlere (özellikle Afrika devletleri) temel anayasal ve politik sorunlar yaratabileceği kuşkusudur (Pelican ve Maruyama, 2015: 51).

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, 21 Aralık 2010 tarihli ve 65/198 sayılı kararıyla, görüşleri ve uygulamaları paylaşmak amacıyla, Yerli Halklar Dünya Konferansı olarak bilinen üst düzey bir toplantı düzenlemeye karar vermiştir (UN, General Assembly Resolution, A/RES/65/198). Genel Kurul 66/296 sayılı kararında, Yerli Halklar Dünya Konferansının 22-23 Eylül 2014 tarihlerinde New York'ta yapılmasına karar vermiştir (UN, General Assembly Resolution, A/RES/66/296).

Yapılan konferans sonucunda, rapor niteliğinde bir sonuç metni yayımlanmıştır (UN, General Assembly: Outcome Document of the World Conference on Indigenous Peoples, A/RES/69/2). Yerli Halklar Dünya Konferansı olarak bilinen üst düzey toplantı sonuç dosyası (outcome document) olarak adlandırılan bu metin, öncelikle Yerli Halkların Hakları Deklarasyonu'na atıfta bulunarak, katılımcıların bu Deklarasyon'a olan desteklerini yinelemiştir. Sonuç metni ayrıca, yerli halkların haklarını yinelemiş, devletlerin ve ilgili Birleşmiş Milletler organlarının desteklerini ve yardımlarını istemiştir.

Yukarıda belirtildiği üzere, İkinci Dünya Savaşı sonrası değişime uğrayan uluslararası hukuk yapısı yeni bir uluslararası toplum yaratmıştır. Bu değişim, insan hakları temelinde oluşmaktadır. Nitekim, yerli halklar da bu değişimden yararlanmıştır. Her ne kadar, yerli halklara ilişkin gelişmelerin oluşumu uzun süre içerisinde gerçekleşmişse de teoride ve pratikte yerli halklar, son kırk yıldır uluslararası hukuk ve uluslararası toplum içerisinde yer almaktadırlar.

3.4. Yerli Halklara Tanınan Hakların Hak Kuşakları Çerçevesinde İncelenmesi

Uluslararası hukukta yerli halklara tanınan haklar ışığında değişen statüleri incelenirken bu değişimin onlara ne gibi olumlu bir etki sağladığını ortaya koymak açısından pozitif hak ve negatif hak ayrımının incelenmesi gerekmektedir.

İnsan haklarının kategorilere ayrılmasına ilişkin en çok kabul gören çalışmalardan ilki Georg Jellinek'in yaptığı ayrımdır. Jellinek, temel hak ve özgürlükleri negatif statü hakları, pozitif statü hakları ve aktif statü hakları olarak sınıflandırmıştır. Negatif statü

hakları, devletin bireyin özelini ihlal etmemesi gereken haklardan oluşur. Pozitif statü hakları, devletin bireye sağladığı ekonomik, sosyal ve kültürel hizmet veya pozitif edimlerdir. Aktif statü hakları ise devletin bireye devlet yönetiminde yer almasını sağlayan siyasi haklardır (Kapani, 2013: 6).

İnsan hakları ayrımı konusunda diğer bir yaklaşım ise 1977 yılında Karel Vasak tarafından yapılmıştır. Vasak, 1789 Fransız İhtilali'nde ortaya çıkan Özgürlük, Eşitlik ve Dayanışma ilkelerini temel alarak insan haklarını üç kuşak (*Three Generations*) olarak yorumlamıştır (Aybay, 2017: 91). Buna göre, birinci kuşak haklar (negatif haklar) özgürlük esasında medeni ve siyasi haklara dayanan haklardır. İkinci kuşak haklar (pozitif haklar) eşitlik ilkesi ışığında ekonomik, sosyal ve kültürel hakları kapsamaktadır. Üçüncü kuşak haklar (kolektif haklar) ise toplu ve dayanışma haklarını içermektedir (Vasak, 1977:29). Bazı doktrinel çalışmalarda teknolojik gelişmeler ışığında dördüncü kuşak haklara da yer verilmiştir (Bkz: Uygun, 2015: 506-507).

1966 Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi öncesinde azınlık hakları evrensel boyutta uluslararası hukukta yer almamıştır (Macklem, 2015: 67). Yerli halkların, kendi kaderini tayin etme hakkına ilişkin çıkarlarının korunması ise daha da sonraları gerçekleşmiştir. Ancak kuşak hakları kronolojik değil analitik yaklaşımın bir sonucudur. Kaldı ki, zayıflıklarına rağmen yerli halkların hakları İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nden önce de uluslararası hukukta bulunmaktaydı (Macklem, 2015: 67).

Medeni ve siyasal haklar, devletin bireysel özgürlüklere müdahale etmemesini gerektirdiği haklar olduğundan dolayı negatif haklar olarak adlandırılırlar (Uygun, 2015: 503). Diğer taraftan, pozitif haklar olarak nitelendirilen sosyal, ekonomik ve kültürel haklar, devletin olumlu eylemini gerektirmektedir (Ibid: 504). Üçüncü kuşak hakların diğerlerinden ayrımı getirdikleri yükümlülüklerin niteliğiyle değil, bu yükümlülükleri taşıyan aktörler bakımından ayırt edicidir. Nitekim, yalnızca devletlere yükümlülükler yükleyen birinci ve ikinci kuşak haklardan farklı olarak, üçüncü kuşak haklar belirli bir topluluk yaşamı anlayışını yansıtır ve herkesin ortak çabasıyla uygulanabilirler (Vasak, 1977: 29).

Donnelly, üçüncü kuşak hakların yani kolektif hakların bireylere bir topluluğun birer üyesi oldukları için sağlandığını ve bu yaklaşımın insan hakları tanımını tamamıyla değiştirdiği düşüncesindedir (Donnelly, 1989: 153-156). Bu nedenden dolayı, üçüncü kuşak hakları, "*toplumsal grupların üyeleri olarak hareket eden bireylerin hakları*" olarak tanımlamıştır (Ibid: 157).

Her ne kadar üçüncü kuşak haklarının içeriği ve insan hakları açısından niteliği doktrinel bir tartışma konusu olsa da yerli halklara ilişkin uluslararası hukukta tanınmış en önemli hak olan kendi kaderini tayin etme hakkı üçüncü kuşak haklar kapsamında yer almaktadır. Bu bakımdan uluslararası hukuk, azınlıklarla yerli halklar arasında ayrıma gitmiştir. Azınlık haklarına ilişkin Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Sözleşme, "azınlığa mensup kişiler" ifadesi kullanmaktadır (Mızrak, 2018: 644). Diğer bir deyişle herhangi bir azınlık grubuna mensup kişiye bireysel haklar tanımaktadır. Öte yandan, uluslararası hukuk yerli halklara mensup olan kişilere bireysel haklar tanımak yerine onları bir grup olarak nitelendirerek kolektif haklar sağlamıştır.

4. Küresel Isınmanın Etkisiyle Kuzey Kutbu'ndaki Yerli Halkların Değişen Statüsü

4.1. Küresel Isınmanın Kuzey Kutbu'ndaki Etkisi

Arktik, diğer adıyla Kuzey Kutbu, Dünya'nın en kuzeyinde bulunan deniz buzuyla kaplı alandır. Arktik, Antartika'nın diğer adıyla Güney Kutbu aksine herhangi bir kara alanına sahip değildir. Günümüzde, insanlığın ve diğer canlı türlerinin karşı karşıya olduğu en büyük ve en tehlikeli sorunlardan biri olan küresel ısınmanın, şüphesiz en etkili olduğu alan Arktik bölgesidir. 1980'li yıllardan itibaren bilim insanları, uluslararası toplumu küresel iklim bozulması tehdidine karşı bilgilendirmekte ve uyarmaktadır (Türkeş, 2001: 1-2).

Bilim insanlarının, küresel ısınmanın ilişkin verileri, Arktik'teki buzulların tehlike arz edecek hızda erimekte olduğunu ortaya koymaktadır (National Snow & Ice Data Center). Nitekim, Arktik bölgesi eskisinden daha sıcak ve diğer bölgelerle karşılaştırıldığında daha hızlı bir şekilde ısınmaya devam etmektedir. Arktik'te sıcaklığın artması deniz buzu, kar örtüsü ve sürekli donmuş alan miktarında değişikliklere neden olmaktadır (National Snow & Ice Data Center). Ayrıca, Kuzey Kutbu'nun dramatik çevresel değişim geçiren bir bölge olduğu konusunda küresel farkındalık artmaktadır. Bölgede kurulan hükümetlerarası forumlara bağlı çalışma gruplarının yaptığı araştırmalar, Arktik'teki buzulların çok hızlı eridiğini göstermektedir (ACIA Synthesis Report, 2004).

Sanayi devriminin gerçekleştiği dönemden günümüze süre gelen sanayileşme, kentleşme ve neoliberal kapitalizm, insan faktörünün de belirleyici etkilerinin artmasıyla, gezegeni olumsuz yönde etkilemektedir. Yukarıda belirtildiği üzere, küresel ısınmanın etkileri üzerine birçok bilimsel çalışma yapılmıştır. Bunların arasında en önemli çalışmalardan biri, Arktik Konseyi'ne (*Arctic Council*) bağlı çalışma grubu, Arktik Gözetleme ve Denetleme Programı'nın (*Arctic Monitoring and Assessment Program* (AMAP) yaptığı Arktik İklim Etki Değerlendirmesi Raporudur (*Arctic Climate Impact Assessment*, ACIA). Rapor'a göre, sanayi devriminden 2004 yılına kadar, Dünya atmosferindeki karbondioksit oranı %35 artmış, ortalama atmosfer sıcaklığı 0.6 derece yükselmiştir (ACIA Synthesis Report, 2004). Arktik'teki sıcaklık artışı ise kışları 3-4 derece arasında değişmektedir (ACIA Synthesis Report 2004). Bu sıcaklık artışı doğal olarak, Arktik'teki buzul alanının erimesine sebebiyet vermiş, son otuz senelik süreçte, buz kalınlığı %10-15 incelmış, buzulla kaplı alan da aynı oranda azalmıştır (ACIA Synthesis Report, 2004).

Küresel ısınmanın etkisiyle eriyen buzullar, bölge devletleri ve diğer gelişmiş devletlerin ilgisini çekmiştir. Nitekim, Arktik, birçok petrol ve maden kaynağı içermektedir. Şu anda bölge, dünya petrolünün yaklaşık onda birini ve doğal gazının dörtte birini üretmektedir. ABD'nin yaptığı çalışmalara göre, Arktik'te tahmini olarak 90 milyar varil keşfedilmemiş, teknik olarak geri kazanılabilir yağ, 1,670 trilyon metre küp veya başka bir deyişle 44 milyar varil teknik olarak geri kazanılabilir doğal gaz ve petrol için potansiyel 25 jeolojik alan vardır (United States Geology Survey, 2008).

Arktik'in ekonomik olarak çok değerli ve zengin doğal kaynağa sahip olması ve Arktik'in yerli halkların evi olduğu düşüncesi, sosyal bilimler literatüründe ayrıntılı olarak incelenmektedir (Nuttall, 2000:377). Nitekim, yukarıda da belirtildiği üzere bölgedeki zenginlik, yerli halklar için dıştakiler (*outsiders*) olarak adlandırılan bölge devletlerinin hedefi haline gelmiştir. Kaynakların kullanılması, ekosistem dengesinin bozulması ve dolayısıyla yerli halkların yaşam ve kültürünün etkilenmesi gibi tehditler karşısında yerli halklar direnç göstermiş ve belli ölçüde politik güç kazanmıştır (Nuttall, 2000: 377-378). Küresel ısınmanın Arktik'e etkisi, bölge yerli halklarının yaşam kalitesinin ekolojik değişimden ne derece zarar gördüğü ve bölgede oluşturulan uluslararası yapılarda ne kadar söz sahibi oldukları önem arz etmektedir.

4.2. Arktik'te Yaşayan Yerli Halklar ve Küresel Isınmanın Onlar Üzerindeki Etkisi

Arktik'te yaklaşık olarak dört milyon insan yaşamakta ve bu nüfusun onda birini yerli insanlar oluşturmaktadır (Koivurova, Gremesberger, Niemi, 2014). Arktik bölgesinde devletleri, Finlandiya, İsveç, Norveç ve kuzey batı Rusya'da Saami halkı; Rusya'da Nenets, Khanty, Evenk ve Chukchi, Alaska'da Aleut, Yupik ve Inupiat, Kanada'da Inuvialuit ve Grönland'da Kalaallit gibi farklı adlandırılan yerli halklar bulunmaktadır (Arctic Centre, University of Lapland, 2014). Bu halklar kırktan fazla farklı etnik gruba aittir. Kimlikleriyle ilgili genellemeler yapılabilmesi mümkün değildir, çünkü ayrı gelenek ve değerleri olan birçok ayrı yerli halkı temsil ederler (United Nations, 2007. Declaration of the Rights of Indigenous Peoples, A/61/L.67 and Add.1, 61/295). Öyle ki, Birleşmiş Milletler Yerli Halkların Hakları Deklarasyonu'nda ve diğer metinlerde, yerli kültürlerin ve geleneklerin çeşitliliğini vurgulamak amacıyla “halklar” terminolojisi kullanılmaktadır (A/61/L.67 and Add.1, 61/295). Kültürel farklılıkları bir yana, bölgedeki yerli halkların ortak noktası, Arktik'i atalarının evi olarak görmeleridir. Arktik'in benzersiz ekosistemi ile örtüşen deneyim ve bilgileri yaşamlarının temelini oluşturmaktadır.

Kuzey Kutbu halklarının kültürleri ve ekonomileri kara, deniz ve tatlı su kaynaklarının kullanımına bağlıdır. Fok balığı, beyaz balina olarak da bilinen beluga balinaları, fin ve minke balinaları gibi deniz memelileri, kutup ayıları, ren geyiği ve misk öküzü gibi kara hayvanları ve somon gibi balıklar ana kaynaklarıdır (Nuttall, 2018: 2). Bu türlerin birçoğu gıda, giyim ve ekonomik amaçlar için kullanılmaktadır (Kalland and Sejersen, 2005). Ancak, ekonomik anlamda yerli halklar özgürlüğünü kaybetmiştir. Yirminci yüzyılda, canlı kaynaklardan elde edilen ürünlerin, sosyal transformasyonla birlikte uluslararası pazara taşınması, yerli halkları geleneksel yöntemlerden uzaklaştırmış ve çağdaş yöntemlere yönlendirmiştir (Young, 1992: 39). Ancak, küresel ısınmanın etkisi ve küreselleşmenin etkisi karşılaştırıldığında, şüphesiz küresel ısınma çok daha ciddi zararlara sebep olmaktadır.

Yerli halklar, iklim değişikliğinden doğrudan etkilenen, çevre ve kaynaklar ile yakın ilişkilerle bağlı olan toplumların başında gelmektedir. İklim değişikliği, politik ve ekonomik ötekileştirme, arazi ve kaynak kaybı, insan hakları ihlali, ayrımcılık ve işsizlik dahil olmak üzere hassas yerli toplulukların yaşadığı zorlukları daha da

şiddetlendirmektedir (United Nations Permanent Forum on Indigenous Issues). Arktik yerli halklarının yaşam kalitesi, bölge canlı kaynaklarına bağlıdır; sadece yerel ekonomiyi destekleyecek yiyecekler için değil, aynı zamanda kültürel ve sosyal kimlikleri için de temel oluşturmaktadır. Ekolojik değişim, geleneksel gıda kaynaklarının değişmesine, seyahat güvenliğinin azalmasına sebebiyet vermektedir (United Nations Permanent Forum on Indigenous Issues).

Küresel ısınmayla birlikte bölgedeki buzulla kaplı alanın azalması, bölge ekosisteminin bozulması ve yerli halkların geçimini sağladığı birçok canlı kaynağın azalması, bölge devletlerince de önemsenmektedir. Nitekim, Arktik'teki bölge devletleri arasında yapılan Kuzey Pasifik Kürklü Foklarının Korunması Sözleşmesi (*North Pacific Fur Seal Treaty of 1911*) ve Kutup Ayılarının Korunması Anlaşması (*Agreement on the Conservation of Polar Bears 1973*) gibi metinler, bölgedeki canlıların korunması gerekliliğini ortak iradeyle ortaya koymaktadır. Ancak, Arktik'teki küresel ısınma kapsamında canlıların korunmasına ilişkin antlaşmaların ötesinde daha kapsamlı çözüm yolları için bölge iş birliği yoluna da gidilmiştir. Ayrıca, Arktik'te yaşayan yerli halklara, iş birliği çerçevesinde oluşturulan bölgesel hükümetler arası forumlarda yer verilmiştir.

4.3. Küresel Isınmaya Karşı Arktik İş Birliği İle Başlayan Süreç

Amerika Birleşik Devletleri, Danimarka (Grönland), Finlandiya, İsveç, İzlanda, Kanada, Norveç ve Rusya Federasyonu olmak üzere sekiz devlet, bir bütün olarak bu bölgede yer almasa da kuzey sınırları Arktik alanının içerisinde yer alan devletlerdir. Bu devletler, Arktik Devletleri olarak da adlandırılmaktadır.

Yukarıda belirtildiği üzere, küresel ısınmanın etkisi ile Arktik'te küçülmeye başlayan buzla kaplı alan yeni deniz alanlarının ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bölge'deki doğal kaynaklar ve deniz ticareti, Arktik devletleri ve diğer gelişmiş devletler için hedef haline gelmiştir. Önem kazanan diğer bir konu ise, Arktik çevresinin korunması ve bölgedeki canlıların doğal yaşantısının devamını sağlamaktır. Nitekim, bölge devletleri, küresel ısınmanın bölgedeki etkisine ilişkin önlemler ve bölgedeki iş birliğinin sağlanması amacıyla iki taraflı ve çok taraflı antlaşmalar imzalamış ve hükümetlerarası forumlar kurmuşlardır.

Bölge devletleri, aralarındaki deniz alanlarının sınırlandırılması, deniz kirliliğini önleme ve hayvanların korunmasına ilişkin ikili ve çok taraflı antlaşmalar yapmışlardır. Ayrıca, bölgedeki iş birliğinin tam anlamıyla sağlanıp hukuki bir düzenin oluşturulması için hükümetler arası bir forum olarak nitelendirilen uluslararası kuruluşlar oluşturmuşlardır. Bu kuruluşların, modern uluslararası hukukun kişisi kabul edilen uluslararası örgüt yerine hükümetlerarası forum olarak adlandırılmasının sebebi kuruluş metinleridir. Kuruluş metinleri, hukuki bağlayıcılığı olan uluslararası antlaşmaların aksine deklarasyon gibi bağlayıcı niteliği olmayan metinlerle (esnek hukuk) yapılmıştır.

Kuruluş metinleri ve taraflar üzerindeki zayıf bağlayıcılığından dolayı eleştirilen bu hükümetlerarası forumlar, soğuk savaşın sonlarında görüşülmeye başlanmıştır.

Sovyetler Birliği dağılmadan önceki son Başkanı *Mikhail Gorbachev*, Murmansk'ta Arktik'te iş birliğinin sağlanmasına ilişkin bir konuşma yapmıştır (Gorbachev, Speech in Murmansk at the Ceremonial Meeting, 1st October 1987). İş birliği düşüncesini destekleyen Finlandiya Eski Büyükelçisi *Esko Rajakoski*'nin çabalarıyla (1989: 54-55) sekiz bölge devletinin katıldığı bir toplantı düzenlenmiştir. 14 Haziran 1991 tarihinde Rovaniemi Deklarasyonu diye de bilinen Arktik Çevre Koruma Stratejisi Deklarasyonu taraflarca imzalanmıştır (Declaration on the Protection of the Arctic Environment, 14 June 1991).

Arktik Çevre Koruma Stratejisi (AEPS), bölgedeki başlıca çevre konularına yoğunlaşmıştır. Her ne kadar, AEPS, Arktik iş birliği için yenilikçi bir adım olarak gözükse de bağlayıcı niteliği olmayan metin ile kurulması ve güçlü taahhütler getirmemesinden dolayı, istenilen etkiyi yaratamamıştır (Rothwell, 1996: s. 389). Nitekim, AEPS'nin ömrü çok uzun sürmemiştir. Kanada'nın öncülüğünde yeni bir alternatif yapı için çalışmalar başlatılmış (Murray, 2014: 28) ve 19 Eylül 1996 tarihinde Ottawa Deklarasyonu, diğer adıyla Arktik Konseyi Kuruluş Deklarasyonu, AEPS'ne üye sekiz bölge devleti tarafından imzalanmıştır (Ottawa Declaration, 1996). Ancak, taraf devletlerin farklı politik tutumları ve çıkar çatışmaları, Arktik Konseyi'nin kuruluşunun ilk yıllarında, AEPS'nin ötesine gidememesine neden olmuştur. Buna ek olarak, Arktik Konseyi kuruluş metninin hukuki bağlayıcı niteliğe sahip olmaması, onun uluslararası bir örgüt değil, hükümetler arası politik bir forum olarak nitelendirilmesine yol açmıştır.

30 yılı yakın bir süredir Kuzey Kutbu'nda iş birliği kurulmuş ve bölge yönetimine ilişkin ortak kararlar alınmıştır. Ancak, ne AEPS döneminde ne de Arktik Konseyi döneminde bölge devletleri, kendilerini bu iş birliğine tam anlamıyla adamamıştır. AEPS'nin işleyiş biçimi bakımında bu pek de mümkün değildi, çünkü AEPS devletlerin birlik içinde hareket etmesi ve tek bir çatı altında toplanması gayesinden daha çok her devletlerin çevre koruma alanındaki eylemlerini koordine etmeye odaklanmıştır.

Arktik Konseyi, AEPS'den farklı olarak Arktik Konseyi Bildirisi ile tüm ortak konularda harekete geçmenin temelini atmıştır. Ayrıca Arktik Konseyi Bildirisi'nin, Arktik Konseyi'nin askeri güvenlik (Ottawa Deklarasyonu, Madde 1(a)) dışında tartışmalı meseleleri de ele alabilecek en üst düzey hükümetlerarası forum olarak tanımlaması umut vericiydi. Ancak, bu gerçekleşmemiştir (Koivurova, 2010: 147). Arktik Konseyi, çalışma grupları aracılığıyla teknik öneriler, kılavuzlar ve etkili bilimsel değerlendirmeler üreten bir organ olarak kalmıştır. Arktik Konseyi, ilerleyen yıllarda çatısı altında daimi sekreteryaya sahip, bağlayıcı uluslararası antlaşmalar yapan daha kapsamlı bir kuruluş haline gelse de, günümüzde dahi karar verici değil karar şekillendirici bir yapı olarak nitelendirilmektedir (Escude, 2016).

4.4. Yerli Halkların Arktik İş Birliğinde Değişen Statüsü

Yerli halklar, Arktik iş birliğinde önemli bir yere sahiptir. Kaldı ki, bölge devletleri hem ulusal hukuk sistemlerinde hem de kurdukları hükümetlerarası forumlarda yerli halklara yer vermiştir. Bölge devletlerinin, yerli halklarla olan ilişkilerindeki

yükümlülükleri belirten kendi iç tüzükleri de bulunmaktadır (Hughes,2018). Bununla birlikte, ulusal yasaların yerli halkları koruduğu ve yerli halklarla ilişkiler için özel gereksinimleri tanımladığı durumlarda bile, teorik yasalarla pratik uygulamada farklılıklar vardır (Hansen ve Bankes, 2008: 310).

Buna ek olarak, Arktik Çevre Koruma Stratejisi kuruluş metninde bölge devletleri, çevre koruma sorumluluklarının yanı sıra yerli halkların bölgeyle olan özel ilişkisi ve çevrenin korunmasındaki eşsiz katkılarını da belirtmişler (Declaration on the Protection of Arctic Environment). AEPS Bakanlar Toplantısı sonucu yayınlanan Nuuk Deklarasyonu, 1992 Rio Deklarasyonu'nun 22. maddesindeki şu ifadeyi; “*Yerli halk ve topluluklar çevre yönetimi ve geliştirilmesinde, bilgi ve geleneksel uygulamalarından dolayı hayati bir role sahiptir. Devletler, kimliklerini, kültürlerini ve çıkarlarını kabul etmeli, usulüne uygun şekilde desteklemeli ve sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesine etkin katılımlarını sağlamalıdır.*” (xxx) yeniden doğrulamış ve yerli halklar örgütlerinin gelecekteki toplantılara ve tartışmalara katılmalarını sağlayacak bir sekreteryaya ile bir program oluşturmuştur. (The Nuuk Declaration on Environment and Development in the Arctic, 1993). Yerli Halkların Sekreteryası, 1994 yılında kurulmuş ve Grönland Ana Kural Hükümeti'nin Danimarka'nın Kopenhag'daki ofisinde konumlandırılmıştır (Nuttall, 2019). Ancak, AEPS döneminde, yerli halklar örgütlerine yalnızca gözlemci statüsü verilmiştir (The Indigenous Peoples' Secretariat).

Öte yandan, Arktik Konsey yerli halklara ilişkin önemli adımlar atmıştır. Ottawa Deklarasyonu'yla yerli halkların örgütlerine emsalsiz bir statü verilmiştir. Deklarasyon'a göre, yerli halkların örgütleri sürekli katılımcı olarak kabul edilmiş ve üyelere karar verme aşamasından önce bu örgütlerle istişare etmeleri gerektiği belirtilmiştir (Ottawa Deklarasyonu, 1996). Bir bakıma, Arktik Çevre Koruma Stratejisi'nde, sivil toplum örgütleri, uluslararası örgütler ve bölge dışı devletlerle aynı kategoride değerlendirilen yerli halklara, hakları teslim edilmiştir.

Deklarasyon yerli halkların, Arktik Konseyi'nin görev kapsamının büyük bölümünü hazırlayan Çalışma Grupları (*Working Groups*) da dahil olmak üzere, çalışmaların tüm seviyelerinde yer alması için bir yapı oluşturmuş ve yukarıda da belirtildiği üzere, yerli halklara benzersiz bir statü verilmiştir. Nitekim, yerli halklar ne sekiz bölge devleti gibi Arktik Konseyi'ne taraf ne de diğer bölge dışı devletler ve uluslararası örgütler gibi gözlemci statüsündedirler. Arktik Konseyi'nde yer alan yerli halklara, daimi katılımcı (*permanent participants*) statüsü tanınmıştır. Arktik Konseyi, daimi katılımcı pozisyonunu oluşturarak, yerli ilişkiler için ilerici bir forum olarak görülebilir. Aslında, böyle bir statünün oluşturulmasındaki amaç, Arktik Konsey içindeki yerli temsilcileriyle aktif katılım ve tam danışma sağlamaktır (Arctic Council, Rules of Procedure, 1998).

Arktik devletlerinde yaşayan yerli halkları temsil eden yerli halk örgütlerinin altı tanesi, Arktik Konseyi'nde daimi katılımcı olarak bulunmaktadır. Bunlar: Inuit Kutup Çevresi Konseyi (*Inuit Circumpolar Council*), Sami Konseyi (*Saami Council*), Rusya Kuzey Yerli Halkları Birliği (*Russian Association of Indigenous Peoples of the North*, RAIPON), Aleut Uluslararası Birliği (*Aleut International Association*, AIA), Arktik Athabaska Konseyi (*Arctic Athabaskan Council*) ve Gwich'in Uluslararası Konseyi

(*Gwich'in Council*) olarak adlandırılmaktadır (Akpınar, 2017: 89-90).

Daimi katılımcı olarak nitelendirilen bu kuruluşların hepsi farklı zamanlarda farklı topluluklar tarafından kurulmuş, sınırları içerisinde bulundukları devletlere kayıtlı, kendilerine özgü yapılandırmalara sahip kuruluşlardır. Kaldı ki, hepsi farklı finansman yeteneklerine, dış kuruluşlarla bağlantılara ve Arktik Konseyi'ndeki faaliyetleri için motivasyonlara sahiptirler (Gamble, 2015).

Arktik Konseyi'nde yerli halkları temsil eden bu altı kuruluş, konferanslara katılıp, devlet temsilcileri, Kıdemli Arktik Görevlileri (Senior Arctic Officials, SAO) ile çok taraflı ve ikili görüşmeler yapabileceği gibi, Arktik Konseyi çalışma gruplarında da yer alabilmektedir (Arctic Council). Bunun da ötesinde, bu kuruluşlar, Arktik Konseyi Bakanlar Toplantıları'na katılabilirler, görüş ve sorularını yöneltebilirler. Ancak bu kuruluşların oy hakları bulunmamaktadır. 2013 yılında yapılan Arktik Konseyi Bakanlar Toplantısı sonucunda yayımlanan Kiruna Deklarasyonu'nda, Kuzey Kutbu'nun farklı ekonomiler, kültürler ve toplumlar barındırdığını ve Konsey'in temel gücünün, yerli halkların oynadığı eşsiz rolün olduğu belirtilmiştir (Kiruna Declaration, 2013).

5. Sonuç

Uluslararası hukuk kavramı önceleri sadece devletler arasındaki hukuki ilişkileri düzenleyen hukuk sistemini belirtmekteydi. Ancak, İkinci Dünya Savaşı sonrasında değişime uğrayan kavram, devletlerin yanı sıra uluslararası örgütler, sivil toplum örgütleri ve bireyleri de kapsamıştır. Nitekim, uluslararası toplum da yeni hukuk kişilerinin dahil olmasıyla birlikte değişime uğramıştır. Amerika Birleşik Devletleri önderliğinde Batı Bloku ve Sovyetler Birliği önderliğinde Doğu Bloku olarak adlandırılan iki kutup güç oluşmuştur. Bu karşıt güçler içerisinde yer almayan, gelişmemiş veya gelişmekte olan üçüncü dünya ülkelerinin yanı sıra dördüncü dünya toplulukları olarak adlandırılan yerli halklar, bu kapışmanın içerisinde yok sayılmıştır. Kaldı ki, modern uluslararası hukuk kapsamında insan hakları önemli bir yer edinirken, yerli halkların uluslararası hukuktaki yeri ilk başlarda büyük bir soru işareti olarak kalmıştır. Ne Birleşmiş Milletler Şartı ne de 1948'deki Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi yerli halklara doğrudan atıfta bulunmamaktadır. Bununla birlikte, bu metinler, yerli halkların haklarıyla doğrudan olmamasına rağmen ilgilidir. Ancak, bu ayrımcılık tek taraflı bir sorunun sonucu değildi. Kaldı ki, yerli halklar diğer toplumlarla entegrasyona karşı çıkarak adil bir iş birliği için direnmiştir (Göcke, 2017: 21).

Öte yandan, uluslararası hukukta, yerli halklara ilişkin kurallar ve hakların eksikliği, uluslararası toplumun bakış açısının değişimiyle doldurulmaya çalışılmıştır. Batılı devletlerin sömürge politikasının değişmesi, insan hakları kavramının uluslararası hukukta güç kazanması, eğitilmiş yeni yerli halk nesillerinin yetişmesi, farklı ülkelerde yerli halk organizasyonlarının kurulması, bu konuda etkin rol oynamıştır. Birleşmiş Milletler, yerli halkları, sürekli olarak diğer azınlık olarak nitelendirilen toplumlardan ayrı ve özel bir olgu olarak ele almıştır (Sanders, 1999: 5).

1970'li ve 1980'li yıllarda, uluslararası toplumun çalışmalarına konu olan yerli halklara ilişkin birçok düzenleme getirilmiştir. Her ne kadar devletler, yerli halkların, devletlerin iç hukuk kuralları yanı sıra uluslararası hukuk kurallarınca da korunması gerektiğini kabul etmiş gibi görünse de, bu korumanın tam olarak ne gerektirdiği konusunda görüş birliği yoktur. Nitekim, yerli halkların haklarına ilişkin yapılmış olan bağlayıcı tek uluslararası metin olan, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün hazırladığı Yerli ve Kabile Halkları Sözleşmesi'ni sadece birkaç devletin onaylaması, düşündürücüdür.

Dünya'nın dört bir yanında yaşayan, farklı kültür ve geleneklere sahip yerli halklar Kuzey Kutbu'nda da yaşamaktadır. Arktik çemberi olarak adlandırılan ve Kuzey Kutbu'nun sınırlarını belirleyen sınırın içerisinde yaşayan 4 milyon insanın %10'u yerli halk olarak kabul edilmektedir. Yerli halk Kuzey Kutbu'nun buzullarla kaplı ortamına ayak uydurmuş ve yüz yıllarca bu bölgenin elverdiği koşullara göre yaşantılarını sürdürmüştür. Teknolojinin gelişimi, insanlığın doğuştan keşifçi doğası ve gelişmiş devletlerin Kuzey Kutbu'na gidişyle bölge yerli halkları farklı açılardan etkilenmiştir. Özellikle gelişmiş yaşam kalitesiyle tanışan yerli halklar, daha iyi yaşam şartlarını elde edebilmek için ekonomik faaliyetlerde değişime gitmek zorunda kalmıştır. Nitekim yerli halklar geleneksel yöntemlerden uzaklaşarak, dünya ekonomisine ayak uydurmaya çalışmışlardır (Koivurova, Tervo, Stepien, 2008). Yerli halkların yaşam tarzındaki değişimler, yeni yaşam standartları, doğal kaynaklardaki düşüş ve iklim değişikliği göz önünde bulundurulunca, geleneksel yöntemlerin de tekrardan kullanılabilir olup olmadığı da bir soru işaretidir (IPCC, 2007: 673).

Dünya nüfusu ve teknolojinin gelişimiyle doğru orantıda üretim ve tüketim artmıştır. 18. Yüzyılda gerçekleşen sanayi devrimi, buharla çalışan makineleri hayatımıza sokmuştur. Fabrika sistemine geçilmesi ve bu makinelerin hemen hemen tüm endüstriyel sektörlerde kullanılması, atmosfere gereğinden fazla sera gazı salmıştır. Bu anlamda, iklim değişikliği veya küresel ısınma aslında bu çarkın bir dişlisidir. 1980'li yıllarda, bilim insanları, doğal değişkenliğin ötesinde küresel ısınmanın meydana geldiğini ve bunun büyük ölçüde insan faaliyeti kaynaklı sera gazı emisyonlarının artmasından kaynaklandığını belirtmişlerdir (Chazournes, 2008: 1).

Küresel ısınma, insanlığın yanı sıra diğer tüm canlı türlerinin var oluşunu tehdit etmektedir. Uluslararası toplum, bu sorun karşısında çözümler üretmek için üst düzey toplantılar ve uluslararası anlaşmalar (Paris Agreement, 2015) yapmaktadır. Ancak mevcut koşullar çerçevesinde, Arktik'teki ekolojinin büyük hasar aldığı ve bölgedeki canlıları etkilendiği ortadadır. Nitekim, bölgedeki doğal canlı kaynaklardan yiyecek, giyecek ve maddi diğer ihtiyaçlarını gideren yerli halklar da bölgede şüphesiz küresel ısınmadan en çok etkilenen kitledir.

Arktik Çevre Koruma Stratejisi'nin zayıf yönlerinden dolayı kurulan Arktik Konseyi, göreceli olarak daha başarılı bir yapı olmuştur. Özellikle çatısı altında bağlayıcı uluslararası antlaşmalar imzalanması, daimi sekreteryaya sahip olması ve fon destekli projeler yürütmesi bu görüşü destekler niteliktedir (Charter, 2015). Bunlara ek olarak, Arktik Konsey yerli halklara ilişkin önemli adımlar atmıştır. Arktik Konseyi kuruluş metni, yerli halkların örgütlerini sürekli katılımcı olarak belirtmiş ve sekiz üye

devletin karar verme aşamasından önce bu örgütlerle istişare etmeleri gerektiğini ortaya koymuştur.

Sonuç olarak, yerli insan kavramının belirli tanımı bulunmamasına rağmen, yerli halklar, belirli bir tanımdan çok hak ve özgürlükler kazanma sürecinde zorluklar yaşamıştır. Hem uluslararası toplumda hem de Arktik Konseyi'nde şüphesiz büyük bir güce ve söz hakkına sahip gelişmiş batılı devletler, yerli halklara, uluslararası hukuk ve insan hakları kurallarınca temel haklarını ve özgürlüklerini sağlamıştır. Ancak, günümüzde dahi yerli halklara verilen hakların pratikte uygulanmasında fikir ayrılıkları yaşanmaktadır. Bu nedenle, uluslararası toplum, yerli halklara ilişkin kuralların uygulanmasına ilişkin taahhütleri güçlendirmeli ve devletler ortak bir irade göstermelidir.

KAYNAKÇA

- Aksar, Y. (2017). *Temel metinler ve davalarla uluslararası hukuk*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Anaya, J. (2004). International human rights and indigenous peoples: The move toward and the multicultural state. *Arizona Journal of International & Comparative Law*, 21(1).
- Anaya, J. (2009). *International human rights and indigenous peoples*. Belize Constitution. New York: Kluwer Publications.
- Aybay, R. (2017). *İnsan hakları hukuku* (3. bs.). İstanbul. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Berman, P. (2005). From international law to law and globalization. *Columbia Journal of Transnational Law*, 43(2), 485-556.
- Bierzanek, R., & Symonides, J. (2012). *Prawo międzynarodowe publiczne*. LexisNexis, Warszawa 2005, p. 13. Aktaran: Widlak, T. H. (2015). From international society to international community: the constitutional evolution of international law. Gdańsk University Press.
- Boyle, A. (2014). Soft law in international law-making. In M. D. Evans (Ed.), *International Law* (4th ed.). New York: Oxford University Press.
- Bull, H. (2002). *Anarchical society: A study of order in world politics*, (3rd ed.). New York: Columbia University Press.
- Charter, A. (2015). Explaining the evolution of the Arctic Council. Electronic Thesis and Dissertation Repository, 3230.
- Chazournes L. Boisson de (2008). United Nations Framework Convention On Climate Change. The Human Impact on Climate Change. United Nations Audiovisual Library of International Law.
- Clausewitz, C. (1976). *On war*. New Jersey: Princeton University Press.
- Dominguez, L. (2018). Litigating indigenous peoples' rights in Africa: The impact of convention 169. *International Union Rights*, 25(4).
- Escudé, C. (2016). The Strength of flexibility: The arctic council in the arctic norm-

setting process. *Arctic Yearbook*.

Rajakoski, E. (1989). Multilateral cooperation to protect the Arctic environment: the Finnish Initiative. *The Arctic: Choices for Peace and Security*, 54-55.

Göcke, K. (2013). *Indigenous peoples in international law*. Göttingen University Press.

Gover, K. (2017). Indigenous Citizenship in Settler States. In *The Oxford Handbook of Citizenship*. Oxford University Press

Hansen, K., & Bankes, N. (2008). Human Rights and indigenous peoples in the Arctic: What are the implications for the oil and gas industry? In A. Mikkelsen & O. Langhelle (Eds.), *Arctic oil and gas, sustainability at risk?* (305-330). Routledge.

Hossain, K. (2008). Status of indigenous peoples in international law. *Miskolc J. Int'l L.*, 5, 10.

Hughes, L. (2018). Relationships with Arctic indigenous peoples: To what extent has prior informed consent become a norm?. *Review of European, Comparative & International Environmental Law*, 27(1), 15-27.

Kalland, A., & Sejersen, F. (2005). *Marine mammals and northern cultures*. Edmonton: CCI Press.

Kapani, M. (2013). *Kamu hürriyetleri* (7. bs.). Ankara. Yetkin Yayınevi.

Murray, K. (2014). The Arctic council: a brief history, its partnership with indigenous groups of the arctic, and its role in uncovering and addressing health issues in the far north. *Journal of the Canadian Health Libraries Association/Journal de l'Association des bibliothèques de la santé du Canada*, 35(1), 27-31.

Kingsbury, B. (1998). "Indigenous peoples" in international law: a constructivist approach to the Asian controversy. *American Journal of International Law*, 92(3), 414-457.

Koivurova, T., Tevro, H., & Stepien, A. (2008). Background paper: Indigenous peoples in the Arctic (Arctic TRANSFORM, European Commission Directorate General for External Relations).

Koivurova, T. (2010). Limits and possibilities of the Arctic Council in a rapidly

changing scene of Arctic governance. *Polar Record*, 46(2), 146-156.

Stepien, A., Koivurova, T., Gremesperger, A., & Niemi, H. (2014). Arctic indigenous peoples and the challenge of climate change. In *Arctic Marine Governance* (pp. 71-99). Springer, Berlin, Heidelberg.

Kugelmann, D. (2007). The Protection of minorities and indigenous peoples respecting cultural diversity. *Max Planck Yearbook of United Nations Law Online*, 11(1), 233-263.

Kymlicka, W. (2007). The internationalization of minority rights. *International Journal of Constitutional Law*, 6(1), 1-32.

Lantto, P. (2010). Borders, citizenship and change: The case of the Sami people, 1751–2008. *Citizenship studies*, 14(5), 543-556.

Manuel G., & Posluns M. (1974), *The fourth world: An Indian reality*. Canada, Collier-Macmillan.

Mızrak, D. (2018). Azınlık Hakları İle Yerli Halkların Haklarının Kolektif Hak Kullanımı Çerçevesinde Karşılaştırılması. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9(2), 631-664.

Mihandoost, F., & Babajanian, B. (2016). The rights of minorities in international law. *Journal of Politics and Law*, 9(6).

Nutall, M., & Callaghan, T. V. (2000). *Arctic: Environment, people, policy*. Amsterdam: Harwood Academic Publishers.

Nuttall, M. (2000). Arctic environments and peoples. *The International Encyclopedia of Anthropology*, (pp. 1-7).

Nutall, M. (2019). Arctic environmental protection strategy. *Climate Policy Watcher*. Canadian Arctic.

Oldham, P., & Frank, M. A. (2008). 'We the peoples...': The United Nations declaration on the rights of indigenous peoples. *Anthropology Today*, 24(2), 5-9.

Oppenheim, L. (1905), *International law: A treatise* (Vol 1). New York: Longmans.

Pazarcı, H. (2017). *Uluslararası hukuk*. Ankara: Turhan Kitabevi.

Pelican, M., & Maruyama, J. (2015). The indigenous rights movement in Africa:

Perspectives from Botswana and Cameroon. *African Study Monographs*, 36(1), 49-74.

Rothwell, D. R. (1996). *The polar regions and the development of international law* (Vol. 3). Cambridge University Press.

Sanders, D. E. (1999). Indigenous peoples: Issues of definition. *International Journal of Cultural Property*, 8(1), 4-13.

Sweepston, L. (2015). *The Foundations of Modern International Law on Indigenous and Tribal Peoples: The preparatory documents of the indigenous and tribal peoples convention, and its development through supervision. Volume 1: Basic policy and land rights*. The Travaux Préparatoires of Multilateral Treaties, Volume: 4, Leiden, Brill Nijhof.

Tarakçı, N. (2011). Dünyada gerçek bir barış sağlanabilir mi?. *Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi*.

Türkeş, M. (2001). Küresel iklimin korunması, iklim değişikliği çerçeve sözleşmesi ve Türkiye. *Tesisat Mühendisliği*, 61, 14-29.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Dışişleri Komisyonu (2003). Medenî ve Siyasî Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmenin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı ve Dışişleri Komisyonu Raporu (1/589). Kaynağından alınmıştır, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c016/tbmm22016089ss0150.pdf>.

Thornberry, P. (2002). *Indigenous peoples and human rights*. Manchester: Manchester University Press.

Uygun, O. (2015). *Devlet teorisi* (2. bs.). İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.

Vasak, K. (1977). Human rights: A thirty-year struggle. *UNESCO Courier*, 30(11).

Weil, P. (1983). Towards Relative Normativity in International Law?. *The American Journal of International Law*, 77(3), 413-442.

Wiessner, S. (2005). Demographic change and the protection of minorities. In E. Klein (Ed.). *Globaler Demographicsher Wandel Und Schutz Der Menschenrechte*.

Uluslararası Belgeler

Arctic Council, Rules of Procedures, 1998. (Erişim: 22.7.2019,

[https://oaarchive.arctic-council.org/bitstream/handle/11374/940/2015-09-01 Rules of Procedure website version.pdf?sequence=1&isAllowed=y](https://oaarchive.arctic-council.org/bitstream/handle/11374/940/2015-09-01_Rules_of_Procedure_website_version.pdf?sequence=1&isAllowed=y))

Declaration on the Protection of the Arctic Environment. 14 Haziran 1991, Finlandiya. (Erişim: 22.07.2019, http://library.arcticportal.org/1542/1/artic_environment.pdf).

International Covenant on Civil and Political Rights, Art. 1(2); International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, Dec.16,1966, G.A. Res. 2200(XXI), 993 U.N.T.S. 3.

International Labour Organization (ILO), *Indigenous and Tribal Peoples Convention, C169*, 27 June 1989, C169, (Erişim: 22.07.2019, <https://www.refworld.org/docid/3ddb6d514.html>)

International Labour Office, Seventy-fifth Session 1988, Report VI(1): Partial revision of the Indigenous and Tribal Populations Convention (No. 107), p. 13-19.

International Labour Conference, Provisional Record, Seventy-sixth Session, Appendix 31, Thirty-fourth sitting, Report of the Committee on Convention No. 107: Submission, Discussion and Adoption, 26 June 1989, p. 31/1.

International Labour Organization (ILO), Indigenous and Tribal Populations Convention, C107, 26 June 1957, C107.

Kiruna Declaration 2013, (Erişim: 22.7.2019, https://oaarchive.arctic-council.org/bitstream/handle/11374/93/MM08_Final_Kiruna_declaration_w_signature.pdf?sequence=1&isAllowed=y).

League of Nations, *Covenant of the League of Nations*, 28 April 1919, (Erişim: 22.07.2019, <https://www.refworld.org/docid/3dd8b9854.html>).

Mikhail Gorbachev's Speech in Murmansk at the Ceremonial Meeting on the Occasion of the Presentation of the Order of Lenin and the Gold Star to the City of Murmansk, 1st October 1987. (Erişim: 22.07.2019, https://www.barentsinfi.fi/docs/Gorbachev_speech.pdf).

Ottawa Declaration 1996. 19 Eylül 1996, Kanada. (Erişim: 22.07.2019, <https://oaarchive.arctic-council.org/handle/11374/85>).

Statement of Victoria Tauli-Corpuz, Chair of the United Nations Permanent Forum on Indigenous Issues on the Occasion of the Adoption of the United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, 61st Session of the UN General

Assembly, New York, 13th September 2007.(Erişim:03.07.19, https://www.humanrights.ch/cms/upload/pdf/151028_Statement_of_Victoria_Tauli_Corpuz_.pdf).

Statement of Les Malezer, the Chairman of the Global Indigenous Caucus, on Indigenous Issues on the Occasion of the Adoption of the United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, 61st Session of the UN General Assembly, New York, 13th September 2007.

Study on the Rights of Persons belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities', Sub-Commission on the Promotion and Protection of human Right, UN Doc. F/CN.4/ Sub.2/384/Rcv.1, 1979.

United Nations, *Charter of the United Nations*, 24 October 1945, 1 UNTS XVI, (Erişim: 30.07.2019, <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3930.html>).

UN General Assembly, *United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples : resolution / adopted by the General Assembly*, 2 October 2007, A/RES/61/295, (Erişim: 30.07.2019, <https://www.refworld.org/docid/471355a82.html>).

United Nations, Human Rights, Office of the High Commissioner, Mandate of the Working Group on Indigenous Populations, (Erişim: 30.07.2019, <https://www.ohchr.org/EN/Issues/IPeoples/Pages/MandateWGIP.aspx>).

United Nations, Permanent Forum on Indigenous Issues (Erişim: 30.07.2019, https://www.un.org/esa/socdev/unpfi/documents/5session_factsheet1.pdf).

World Health Organization, Indigenous Populations. (Erişim: 30.07.2019, https://www.who.int/topics/health_services_indigenous/en/).

Davalara

High Court of Australia, *Mabo v. Queensland (No. 2)* (1992) 175 C.L.R. 1:para. 39

Legal Status of Eastern Greenland (1933) P.C.I.J. (Ser. A/B) No. 53:22

Western Sahara Advisory Opinion (1975) I.C.J. Reports 1975 12:paras 80-82.

İnternet Siteleri

Arctic Centre, University of Lapland, (Erişim: 30.07.2019, <https://www.arcticcentre.org/EN/arcticregion/Arctic-Indigenous-Peoples>).

Arctic Council Secretariat, Arctic Council funding: An overview, 2. SAO Meeting, 16 - 17 March 2016, Fairbanks, USA (Erişim: 30.07.2019, https://oaarchive.arcticcouncil.org/bitstream/handle/11374/1721/EDOCS3199v4ACSAOUS202_Fairbanks_2016_5-1_Arctic-Council-funding-an-overview.pdf?sequence=1&isAllowed=y).

National Snow & Ice Data Center, Arctic Sea Ice News & Analysis, (Erişim: 30.7.2019, <http://nsidc.org/arcticseaicenews/map-of-the-arctic-ocean/>).

The Community Guide to the UN Declaration on the Rights of Indigenous People, (Erişim: 22.7.2019, https://www.humanrights.gov.au/sites/default/files/declaration_abridged_community_guide.pdf).

United Nations Permanent Forum on Indigenous Peoples, (Erişim: 30.07.2019, https://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/5session_factsheet1.pdf).

United States Geology Survey, 90 Billion Barrels of Oil and 1,670 Trillion Cubic Feet of Natural Gas Assessed in the Arctic, (Erişim: 30.07.2019, <https://www.usgs.gov/media/audio/90-billion-barrels-oil-and-1670-trillion-cubic-feet-natural-gas-assessed-arctic>).

THE 2011 ARAB UPRISINGS AND BEYOND: THE INCONGRUITY OF DEMOCRATIC TRANSITION AND AUTHORITARIAN PERSISTENCE/RESILIENCE

Nur KÖPRÜLÜ*

ABSTRACT

One of the main questions that have revealed after the 2011 Arab Spring or Uprisings has revolved around whether they will lead to democratic transition or not. It has become ostensible that one of the initial outcomes of the public protests have been the sporadic overthrow of authoritarian regimes in several Arab countries. In this sense, this article aims to analyse synchronous upshots brought about by the uprisings, referring to the patterns of state-formation in the Maghreb and Mashreq. One of the main outcomes has been the persistence of authoritarianism in various forms, and the fragility of the Arab Republics coping with the protests as compared to the more resilient nature of the Monarchies. In addition, Islamist movement did not hijack the Arab Uprisings as some initially predicted. However, the Islamist movement has since re-invigorated as key actors, namely the Muslim Brotherhood in Tunisia, Egypt, Jordan and elsewhere. Thus, to understand the changes and continuities in the processes of state-formation in MENA region in the post-2011 Uprisings era, analysing the changing faces or forms of authoritarianism in the region despite the timid reforms as well as the resilience of authoritarian regime-types in are highly imperative.

Keywords: Arab Uprisings, democratic transition, authoritarian persistence, resilience of monarchies, Egypt, Tunisia, Jordan, Morocco

ÖZ

2011 ARAP AYAKLANMALARı VE ÖTESİ: DEMOKRATİK GEÇİŞ VE OTORİTER SÜREKLİLİK/ESNEKLİĞİN AHENKSİZLİĞİ

2011 Arap Ayaklanmalarının hemen ardından temayüz eden en önemli sorulardan biri söz konusu ayaklanmaların demokratik bir dönüşüm getirip getirmeyeceği yönünde şekillenmiştir. İlk bakışta, halk hareketlerinin başlıca sonucu dönemsel olarak bazı ülkelerde otoriter rejimlerin devrilmesi olmuştur. Bu çerçevede, bu makale çalışmasının temel amacını ayaklanmaların birbiriyle ilintili sonuçlarını Mağreb ve Maşrek bölgesindeki devlet-inşa süreçlerine atıfta bulunarak irdelemektir. Otoriter yapıların farklı şekillerde de olsa kalıcılığı/ sürekliliği ve buna ek olarak Arap Cumhuriyetlerinin halk protestoları sırasındaki kırılğanlığı ve bölgedeki Arap Monarşilerinin ise benzer şartlarda gösterdiği esneklik bu çalışmanın temel argümanlarından birini teşkil etmektedir. Bunların yanında, bazı analistlerin ifade ettiği gibi Arap Ayaklanmaları İslami hareket tarafından ele geçirilmemiş, ancak İslami hareketin - Müslüman Kardeşler bağlantılı grupların Tunus, Mısır, Ürdün ve diğer yerlerde - yeniden temel bir

* Doç. Dr., Yakın Doğu Üniversitesi, Siyaset Bilimi Bölümü, (nur.koprulu@neu.edu.tr) 0000-0002-6978-1891

YDU Sosyal Bilimler Dergisi C. XII, No. 2, (Ekim 2019)

Geliş: 30.07.2019

Kabul: 30.09.2019

Bu makaleden alıntı yapmak için: Köprülü, N. (2019, Ekim). The 2011 Arab uprisings and beyond:

The incongruity of democratic transition and authoritarian persistence/resilience. YDU SOSBİLDER, 12(2), 221-238.

siyasi aktör olarak yükselmesini sağlamıştır. Bu noktadan hareketle, Orta Doğu ve Kuzey Afrika (ODKA) bölgesindeki devlet-inşa süreçlerinde yaşanan değişim ve sürekliliği ve de otoriter yapıların değişen biçimlerini analiz etmek için, otoriter yapıların esnekliği ve hayata geçirilen isteksiz reformların anlaşılması elzemdir.

Anahtar Kelimeler: *Arap Ayaklanmaları, demokratik geçiş, otoriter süreklilik, monarşilerin esnekliği, Mısır, Tunus, Ürdün, Fas*

Introduction

The self-inflammation of Tunisian Mohammad Bouazizi had drastically led to large-scale public protests across the Maghreb and Mashreq region. Until the Arab 2011 uprisings, the weakness of democratic institutions and/ or liberalized autocracies (Brumberg, 2002) in Middle East is attributed to the 'myth of authoritarian stability' and academics on the Arab world were surprised by the upheavals (Gerges 2011: 81). The social movements that broke out in Tunisia in December 2010 then found quickly echo in the Arab world spilling over Egypt, Yemen, Syria, Libya, Morocco, Jordan and Bahrain. The popular uprisings, thus, unlocked a theoretical debate over both the resilience, and durability of the incumbent regimes in Maghreb and Mashreq countries. The cases of Libya and Syria have, irreversibly, gone the threshold of public unrest and ask for more political freedom; and instead, experienced with international intervention and an ongoing proxy-war respectively.

Although the uprisings broke out over economic crisis, as exhibited in the public's struggle with growing unemployment and corruption, what began as rallies escalated to widespread calls for incumbent regimes around the region to be supplanted? The main questions that have arisen since the Arab uprisings have centred on whether the uprisings will lead to democratic transition and the demise of authoritarian stability or persistence in the region.

It is evident that one of the key outcomes of the Arab revolts is the *persistence* of authoritarian regimes, Egypt representing the epitome of 'authoritarian upgrading' today (Heydemann, 2007). So, this article aims to analyse the synchronous outcomes of the uprisings, referring to patterns of state-formation in Maghreb and Mashreq. First of all, it would not be controversial to suggest that authoritarianism still persists in various parts of the region – such as through constitutional 'reforms' in monarchies. Moreover, the public upheavals have *not* brought the Muslim Brotherhood Society (*Ikhwan*) to an indisputable supremacy in any countries (with the short-lived experience in Egypt between 2012-2013) in the entire region. However, the Islamists like Ennahda of Tunisia or Justice and Development Party of Morocco (JDP) as new political actors have re-emerged as the decisive players in the aftermath of the uprisings in the form of *post-Islamists* or *neo-Islamists* (Bayat, 2011b). Thus, to understand the attributes of changing state-formation in the region, it is better to describe this period as one of 'transition' (Cavatorta, 2015). Although the popular upheavals have not yet brought about full democratic transition, we also cannot argue that nothing has changed in the Maghreb and Mashreq societies and politics.

MENA before the Arab Spring: Between authoritarian *reflex* and pseudo-democracies

In the first stage of the 2011 upheavals, there was a popular argument revolved around the public protests that the incumbent regimes would all decay and would be replaced by democracies. Nevertheless, this was partially correct and the post-uprisings period has demonstrated that long-term transition in the region is possible, it's not, however, easy to have an exact prognosis for long-term analyses. As aforementioned issue, the social upheavals have shaken the long-standing rules as it was exactly in the cases of Egypt and Tunisia with the overthrow of Hosnu Mobarek and Zeynel Abidin bin Ali respectively, the authoritarian *forms* of these regimes have proved *persistent* in most of the Arab Republics, and *resilient* particularly among the Arab Kingdoms (Anderson, 1991). Since the emergence of the modern Middle East state-system at the end of World War II, various forms of authoritarian regime-types have been endemic to the region (Owen, 1992). While the trend towards democratization in the Arab Middle East had begun by the late 1970s, particularly with the emergence of economic problems—bread riots and struggles with unemployment—such as in Egypt in 1976-77 with bread riots, the incumbent regimes responded to these challenges with pre-emptive top-down measures, liberalizing the political space as such and holding parliamentary elections where *façade* or pseudo or cosmetic democratization emerged. This was the case in Egypt, Tunisia, Jordan and elsewhere (Salamé, 1995; Robinson, 1999).

In other words, the Third Wave of democratization has missed the Arab world, but needless to say that political liberalization efforts of some Arab countries have already begun by late-1970s and early 1980s. The problem, however, was the *nature* of these democratic openings rather than its form. The reform-oriented political openings have been basically described as liberalization endeavours rather than democratization (Milton-Edwards, 1993). Precisely, the regimes responded the old problems with new tools and pre-emptive strategies of retaining their 'regime-survival' (Lucas, 2008) As Rex Brynen indicates, in some cases the trend towards democratic transition “involved partial or *periodic political openings*—a controlled degree of political liberalization and limited political pluralism that was intended by regimes as a substitute for, rather than a step toward, fuller democratization” (Brynen et al, 2013: 4). For Salamé:

The idea of an Arab or Islamic exceptionalism has thus re-emerged among both western proponents of universal democracy and established orientalist, and this in turn has encouraged a great many local apologists of cultural authenticity in their rejection of western models of government (Salamé, 1994: 1).

In brief, regional impediments to democracy and democratization in MENA region are largely due to long-standing rulers, weak and fragmented civil societies, and divided or *unrepresented* political parties with weakly-organized ideological and mobilization bases.

Trajectories of Nation and State-Formation in Maghreb and Mashreq: A Historical Overview

Most of the countries in the region emerged either with the end of First or the Second World War. Countries in Mashreq such as Jordan, Syria and Lebanon took their full independence in 1946; Tunisia and Morocco in 1956, and Algeria took after a war in 1962 in Maghreb region. For Ilya Harik, the Arab countries are not only *old societies*; but also, *old states*, arguing that Iraq, Syria and Jordan are the only exceptions to this, having established modern states. Egypt has always been regarded as the most successful case of forming a nation-state, despite controversial debates on regime's treatment of *Ikhwan* as well as 10 percent Christian Coptic minority. Mohammad H. Heikal even more stringently argued that Egypt was the *only* nation-state in the region, describing all others as 'tribes with flags' (Karawan, 2002 in Telhami and Barnett, 2002: 155).

To examine the processes of state-formation among these countries more deeply, the example of Hashemite Kingdom of Jordan is helpful. Its name signifies neither the word Kingdom nor Jordan; rather the pattern of state-formation was centred on the *Hashemite monarchy*, a lineage tracing its roots to that of the Prophet Muhammed. Jordanian nation-state formation operationalizes neither Islamic (religious) nor Arabic (linguistic) symbols as the building blocks of the nation, prioritizing instead dynastic continuity (Brand, 1995). The word Palestine and its derivatives were also excluded from the name, and the emphasis on Hashemite identity is reflected in both official state papers and royal discourse (Köprülü, 2014b). The annexation of East Jerusalem in 1950—until its occupation by Israel in 1967—had filled a historical gap in this process for the country as well. In this respect, Jordanians can be described as being in possession of the state and its citizenry, making the political structure one of a royal family and its subjects.

In this regard, kingdoms like Jordan and Morocco epitomizes the most stable regime-types in the entire region with their ability and flexibility to adopt themselves to changing circumstances, for the most part during internal unrest. At this point, a question can be asked to what extent the monarchies are distinct from the republics in the region. As Lisa Anderson argues;

The relative strength of monarchy in the Middle East is not due to its evocation of regional traditions—hereditary monarchy as understood today is not a traditional regime type in the Middle East—but to its affinity with the projects of nation building and state formation, which consume the attention of all the rulers of the Middle East and North Africa (Anderson 1991: 4).

Thus, the robustness of the monarchies in the region is closely intertwined with their power being centred on 'traditional legitimacy' (Kuhnhardt, 2012). For Kuhnhardt, “traditional hereditary rule seems to be able to maintain power with more respect ... and with less need for the exercise of violence against citizens” (Kuhnhardt

2012: 59). In other words, under conditions of internal unrest, monarchical regime-types provide the safest path to regime-survival. Monarchical governance has also sought to *neutralize or pacify* public discontent over the years more swiftly than the republican regimes. For instance, Morocco's King Mohammed VI and Jordan's King Abdullah II both inaugurated reform packages or so-called pre-emptive constitutional amendments that can co-opt the increased opposition while retaining their key executive powers in holding elections and dismissing the legislature when it deems necessary. After series of reforms, the Prime Minister in Jordan is still directly appointed by the King himself, although the country has an active parliamentary system. The 'cosmetic' reforms, which included holding national elections, are largely used for containing the protests. Likewise, in some Gulf sheikdoms, like Kuwait, the unrest never challenged the legitimacy of the ruling Al-Sabah family (Yom, 2012).

Beyond the Arab Uprisings: *Persistence or Resilience* of Authoritarian regimes?

The 2011 upheavals have opened the Pandora's Box in the region and led to the emergence and coalition of diversified ideological groups and cross-cutting classes to join the protests. Egyptians protests at Tahrir Square, Tunisia's Jasmine Revolution and Jordan's large-scale protests on Day of Anger have revealed the very fact that the Arab people asked for change which were primarily revolved around combating against corruption and unemployment as well as demanding political reform – i.e. democracy! In addition, the rise of Islamist-affiliated opposition, leftists, liberals and secular groups were associated with the failure of the outdated authoritarian rules. However, the weakness of the opposition to mobilize and act coherently to bring a structural transformation as it was in Syrian experience has been another obstacle for the anti-regime political groups.

In this regard, Hinnebusch pays attention to the historical trajectories of state-formation and explains the different permutations of change and continuity after the Arab uprisings by citing the *variations* in state formation paths of the MENA states (Hinnebusch, 2015: 18). More precisely, while Kingdoms of Morocco and Jordan exemplify cases of 'controlled' political liberalization or 'monarchical pluralism' (Köprülü, 2014a) through constitutional reforms or amendments, Egypt as a republican regime has turned to a form of 'authoritarian upgrading' since the overthrow of *Ikhwan* (Hinnebusch, 2006; Heydemann, 2007; Rutherford, 2018); meanwhile, the case of Tunisia is a clear example of 'democratic transition'.

Egypt epitomizes as one of the region's old and traditional states, experienced large-scale public rallies with a large-scale public demonstration at Tahrir Square in Cairo. The protests at Tahrir Square comprises nearly more than a million people from various socio-economic backgrounds and cross-cutting ideological spectrum. As the most organized group Islamists' political agendas vary from one case to another, it is, however, needed to state that there is no coherence among the Islamist actors in the region. Moreover, their behaviours and political agenda to endorse a *post-Arab spring transition* is highly contentious that this article wants to highlight too. In this context, the case of Egypt and the short-lived electoral victory of democratically elected

President Mohammad Morsi and *Ikhwan* occupies a central place where the historically and ideologically the most fundamental Islamist movement of the entire region, i.e. the Muslim Brotherhood and its political party Freedom and Justice Party (FJP) was toppled through a coup d'état due to the authoritarian *reflex* of the deep-rooted civilian-military establishment in Egypt dates back to 1952 coup.

The Arab republics like Egypt (Libya, Syria and Iraq as well) have historically established their regimes through *coups d'état* and revolutionary movements, and accumulated their popular support and loyalty by mobilizing Arab nationalist (*qawmiyya*) ideologies, socialist ideologies or both as a 'prop' of legitimacy. Egypt has become the first country in the whole region abolishing a British legacy, the monarchy. However, for several reasons, these state building projects through utilizing Arab nationalism and the pursuit of legitimacy could not be sustained. After the Free Officers *coup d'état* in 1952, Egypt launched a policy of land reform to weaken, according to Hinnebusch (2015), the old *agrarian capitalist oligarchy*. The building of the Aswan High Dam and the inauguration of the Helwan Iron and Steel Complex constituted key measures taken by the new regime to consolidate its rule on the principles of Arab nationalism and socialism. State-led development was also behind Gamal Abdul Nasser's nationalization of the Suez Canal Company in 1956. Similar cases can also be found in Iraq, Tunisia and Syria during the 1960s and 1970s (Owen, 1992: 34-35). The Ba'th Party (Reawakening Party) in Syria and Iraq, the Jamahiriya Party of Libya and the Arab Socialist Party (ASU) of Egypt were all instruments of regime legitimacy later used to control and suppress opposition (Zubaida, 2013: 573).

The 'climax of Arabism', as well as the Arab socialist and Nasserist ideologies during 1950s and 1960s went into decline in the aftermath of the 1967 Arab-Israeli war and Egypt's peace-making with Israel at Camp David in 1979, thus weakening the movement's goal of uniting all Arabs (Barnett, 1998). In addition, the fall of the Soviet Union pushed states throughout the region to realign with the West and move towards making peace with Israel (Hinnebusch, 2015).

With the inauguration of the Washington Consensus by the 1980s, Middle Eastern countries began to open their economies to foreign investment and engage in the neo-liberal economic order by receiving credits from the International Monetary Fund (IMF). For example, Egypt launched its policies of *infatih* (opening) under the presidency of Anwar Sadat, and Jordan followed suit by the late 1980s. Thus, it was mainly the unsustainability and subsequent failure of this state-led *patronage* system which eventually culminated in the legitimacy crisis that was manifested in the recent public rallies in Tunisia, Egypt and elsewhere.

In addition, the Arab regimes have attempted to consolidate their rules and run the mechanisms of their states not only with political and ideological tools, but also by co-opting policies of *neo-patrimonialism*. Neo-patrimonialism, which was utilized as a measure to sustain the authority of Arab republics, is "based on unequal access to government resources and it constantly creates and recreates constituencies of the dispossessed and resentful" (Dodge, 2012: 7). Thus, the post-colonial Arab regimes, in Tim Dodge's own words:

... attempted to transform society by unleashing ... a 'revolution from above'. Their aim was to 'modernise' both economy and society without mobilising a mass political movement that could threaten their newly obtained political power. This strategy of sustained demobilisation was broadly successful until 2011... by taking the dominant role in the economy the republican regimes denied space for an indigenous Arab bourgeoisie to gain enough economic weight or political influence to challenge the state (2012: 7).

Likewise, Hinnebusch proposes that; "where the bureaucratic capacity is high relative to the patrimonial authority, loyalty to the leader is low; but its capacity to sustain the state establishment is high such as in Tunisia and Egypt" (Hinnebusch, 2015: 214).

With the downfall of Hosnu Mubarek in 2011, the Constituent Assembly (CA), which was in charge of drafting the new constitution in Egypt, was then frustrated and deadlocked by the cleavage among Freedom and Justice Party (of *Ikhwan*) and the *Nur* Party (of *Salafis*) and liberal/secular/ minority groups. The new constitution was inaugurated after the referendum held in December 2012 with an overwhelming yes vote (63 percent) and a low voter turnout estimated as 33 percent (BBC News, 2012). Following the overthrow of President Morsi as well as *Ikhwan*/ FJP on 3 July 2013, some analysts argued that it was due to the fear of the '*Brotherhoodization*' of the state (Zwitter, 2014).

One reason behind the aforementioned ideological cleavage among Islamist and secular groups above was related with the 2012 Constitution which contained a debatable provision requiring that al-Azhar be consulted in matters related to Islamic Sharia. This article was afterwards replaced by the passage (minimizing the fearing impact of the previous) stipulating that the source of the legislation is Sharia Law. A clear departure from the era of Morsi to the epoch of Abd al-Fattah al-Sisi was the increased role of the armed forces in Egyptian political landscape. For Rutherford; since the demise of Mobarek's rule, Egypt is shifted from a 'provision pact' to a 'protection pact' where the transition with al-Sisi is left with fragmented elite and amplified role of military in every aspect of civilian life today (2018: 188). In addition, 2014 Constitution of the Republic has granted the National Defense Council (NDC) 14 members where only 5 of them are appointed from civilians (Rutherford, 2018: 188). Furthermore, the autonomy given to the armed forces, in fact, suggest that the authority of both presidency (executive) and the parliament (legislature) have diminished "as the elected officials" granting the military an incontestable or controversial involvement in country's politics (Brown and Dunne, 2013).

Then, what lessons can be deducted from Egyptian Spring? One clear argument is that, Egyptian path does not exemplify a democratic transition due to the absence of a structural regime change since 2011 uprisings. Nevertheless, the downfall of Mobarek's 30 years of authoritarian rule does not mean Egypt has swiftly moved to democracy or electoral democracy. Egypt, instead with enlarged role of military in domestic politics, heightened repression of the opposition and civil society

organizations (Hamzawy, 2017) and the lack of a mass political party represents something going beyond a *pseudo*-multi party regime and displaying signs of 'authoritarian upgrading' – defined by as follows:

...meant to make up for the exclusion of their popular constituencies, such as divide and rule through limited political liberalization, co-optation of the crony capitalist beneficiaries of neoliberalism, and offloading of welfare responsibilities to Islamic charities – had appeared sufficient to keep protests episodic or localized enough to be contained by the security forces, preventing a sustained mass movement (quoted from Brynen et al, 2013: 213 in Hinnebusch, 2015: 209).

Rutherford (2018) argues that contemporary Egypt has entered into a 'New Authoritarian' regime-type with a new leader. Accordingly, Freedom House's freedom score for Egypt is 6 out of 7 for 2018 (2019a). When al-Sisi was re-elected as the President of the Republic in March 2018 he received with 97 percent of the votes, where the turnout was around 40 percent (Sisi wins landslide victory, 2018). For the Freedom House, during elections voter intimidation, vote buying and the use of state resources and media to support al-Sisi were evident (Freedom House, 2019a).

Another country in Maghreb region, the Republic of Tunisia has exhibited a different path as compared to Egypt's practice of authoritarian upgrading. In the aftermath of the Arab uprisings the Tunisian 'transition to democracy' has been described as the clearest exception after the uprisings, possessing the highest likelihood of building democracy in the region as a whole (Ghannoushi, 2014). According to Ghannoushi, Tunisian *exceptionalism* derives from the followings;

Tunisia's 2011 revolution carried the seeds of its own success: Islamist fundamentalists played no role, the army came down on the side of peaceful change, and there was a strong civil service and middle class to build on. The role of Tunisian women in keeping militant Islamism at bay has been essential. Being smaller and less strategically positioned than Egypt may also have protected it from disruption from external powers (Ghannoushi, 2014).

Why is Tunisian *Spring* an exception then? The Tunisian path is, in fact, both promising and still fragile. The source of its exceptionalism is twofold; first of all, the excluded Islamist Party –Ennahda were included into to the system through electoral legitimacy and democratic procedures. In addition, Ennahda appears with a “virtue of its pragmatism, and efforts to reach out to other political forces” among its Arab counterparts (Crisis Group Report, 2011). The compromise among the Islamist-secular fractions following the 2014 parliamentary elections marks the first reconciliation in the region without excluding anyone.

In achieving this success story, the main trade union in the country –the *Union Générale des Travailleurs Tunisiens* (UGTT) –took a leading role at public rallies with the outbreak of the demonstrations in December 2010. On 14 January 2011 with the

demise of the Presidency of Zine el-Abidine Ben Ali (who was in power since 1987), the Tunisian realignment with democratic transition has just started. The inauguration of the National Constituent Assembly (NCA) in October 2011 was then set up to draft the new constitution of the country after a long single-party rule. Ennahda (the Renaissance Party—as aforementioned, the key Islamist movement in Tunisia) won the NCA elections and acquired the majority in the legislation with 89 seats out of 217 in total. The grand coalition called the *Nidaa Tunis* or Tunis Calls Party comprising liberal-secular coalition affiliated with the old *al-Dustur* Party of Habib Bourguiba and Ben Ali's Constitutional Democratic Rally (CDR) won the second largest number of seats in the assembly.

Ennahda's moderate character is highly principal in building the bridge among the seculars-Islamists divide. Ennahda was founded in 1981, and was barred from participation in the 1989 elections during Bin Ali era. It was recognized as a terrorist organization by the ruling regime, and many of its members were imprisoned. Its leader Rashed Ghannouchi has been known as the most moderate Islamist leaders in the entire region, and the Tunisian Islamist movement under his leadership has distinct itself its Egyptian counterpart. In Ghannouchi's own words, “*The type of state we want is one that doesn't interfere in people's private lives,*” and added that; “*The state should not have anything to do with imposing or telling people what to wear, what to eat and drink, what they believe in, what they should believe in*” (BBC News, 2013).

Following the success of Nidaa Tunis in the October parliamentary elections, Beji Caid Essebsi, former parliamentary speaker under President Zine al-Abidine Ben Ali, became the Nidaa Tunis presidential candidate. With the combined support of leftist and rightist seculars, Essebsi took 55.6 percent of the vote, defeating incumbent Moncef Marzouki. Ennahda had decided to remain neutral in the presidential elections process. One reason for this was the loss of one-quarter of its vote in the 26 October elections from its 2011 results, giving Nidaa Tunis the seats necessary to form the government. Upon election, Essebsi announced his party would not join Ennahda in any form of coalition. As a result, the only political role that Ennahda appeared to be left with at first glance was that of key opposition in the legislature. The new social contract after a series of negotiations between Islamists and secular/liberal groups aims to highlight “*the country's civil character and creates a more balanced political system*” (Al-Anani, 2014).

As Francesco Cavatorta and Fabio Merone argue, the Tunisian Islamist movement has shifted from fundamentalism towards conservatism, and Ennahda shifted its agenda from establishing an Islamic state to a plural civil state by the 1980s (2013: 865). The origins of Ennahda trace back to the establishment of *Mouvement de la Tendance Islamique*—the Islamic Tendency Movement (MTI)—in the 1970s, and served as “a critical reflection of Western modernity according to the model that Bourguiba, strictly following the secular tradition of France, imposed on country” (Cavatorta and Merone 2013: 871). Under the leadership of Rashid Ghannouchi the movement also collaborated with the labour movement. Unlike the cases of Jordan and Turkey in the region, the Tunisian political system did not allow Islamists to take part in

the political sphere. Under both Habib Bourguiba and Zine al-Abidine Ben Ali they were treated as the main threat to the *raison d'état*. Even throughout the years of political liberalization under Ben Ali, Islamists were only allowed to participate in elections as independent candidates. In addition, by the late 1990s, Islamists were perceived as “dangerous extremists who could not be trusted within the political system” (Noyon, 2003: 94). The normalization of MTI and other Islamists as political actors would only occur with the onset of the Arab uprisings.

Needless to say, Tunisia today appears with score 2.5 out of 7 in Freedom House records which clearly shows that it is a 'free' democratic country guaranteeing civil and political liberties as well as gender equality (Freedom House, 2019b). In this regard, guaranteeing all male and female citizens the same rights and duties and their equality before the law without discrimination (Gender Index, 2016) is legally endorsed in Tunisia today. The new constitution also endorses 'Islam' as the religion of the state (as it was before).

Within this context, the achievement of Tunisia's political transition towards democratization is directly linked to the capacity of its two key political parties forming the government, i.e. both Ennahda and Nidaa Tounes. As a result of the Jasmine Revolution, this consensus can be re-described as a 'secular-Islamist' one, which was basically reached in country's very first parliamentary elections held in 2014 since the uprisings (Yerkes and Yahmed, 2019).

Besides the success history of Tunisian Spring; most economic indicators have shown that socio-economic situation in the country has worsened since 2014. For instance, the unemployment rate, (among the young and educated) has reached to 30 percent in 2018, which was 23 percent in 2010 (Yerkes and Yahmed, 2019) which shows that Tunisian transition is yet not immune from socio-economic challenges.

Thus, in the aftermath of the uprisings, the Arab Republican regimes have shown that they are too fragile to cope with the public demonstrations when compared with the Arab Monarchies. Under conditions of social turmoil, monarchical structures provide the safest path to 'regime survival'. In the case of the MENA countries, the statecraft of the monarchies has also sought to *neutralize* discontent over the past four years more swiftly than the republican systems during the time of internal unrest. For instance, in Morocco and Jordan, King Mohammed VI and King Abdullah II both launched swiftly pre-emptive constitutional reforms that alleviated public frustration while retaining their core executive powers. The reforms, which included holding parliamentary elections, largely defused the protests in these countries. In some Gulf sheikhdoms like Kuwait, the unrest never challenged the legitimacy of the ruling family. As Yom argues,

The monarchies of Morocco and Jordan claim their origin from the Prophet Muhammad; those in the Gulf command more ritualistic tribal respect. Such symbolic repute allows the typical Arab monarch, as Hudson averred decades ago, to 'earn deference of his people and thus acquire authority' (Yom, 2012).

The King of Morocco opted to contain the internal unrest through a 'proactive

reform model', and put the constitutional amendments to a referendum on 1 July 2011 (As-Safir, 2014). Following the referendum, early parliamentary elections were held on 25 November 2011. In Morocco, the constitutional reforms aimed to empower the role of executive bodies at the expense of the King for the first time. As the amended constitution reads, "*the Moroccan king has to select the prime-minister from the political party with the most seats in the parliament*" (Gallala-Arndt, 2012: 142).

Another monarchy in the Mashreq, Jordan, represents one of the most stable regimes of all times in the region, in spite of its rentier-state character and considerable dependence on external aid. When the Arab upheavals that have deeply devastated regional politics and long-standing incumbent regimes were contagious around the Arab Middle East, the demonstrators did not openly call for King Abdullah II to be deposed and the Hashemite monarchy toppled as it was in the case of Morocco. Likewise, Jordan has been shown to be one of few exceptional cases, as no group participating in the public demonstrations has called for regime change. On the contrary, the protesters have primarily centred their demands on issues such as economic recession, corruption and a drastic increase in the unemployment rate.

The huge influx of Syrian refugees into Jordan has also exacerbated prevailing socio-economic and political cleavages in the post-uprisings' era. Jordan is currently experiencing harsh repercussions of the Syrian crisis and other regional challenges. According to unofficial records, Jordan today hosts more than 1 million refugees who have crossed into the country since the onset of the war in Syria. There are 5.5 million Syrian refugees worldwide, primarily hosted in Turkey, followed by Lebanon, Jordan, Iraq and Egypt. However, with 23 percent of its overall population consisting of refugees, Jordan has the record number of refugees per capita of any country in the world today. Recent Syrian arrivals notwithstanding, Palestinians actually represent by far the largest group of refugees: 2 million Palestinians have settled in Jordan, mainly arriving in the aftermath of the Arab-Israeli Wars of 1948–49 and 1967.

The protests in Jordan were less momentous and could be met by the regime (Beck and Hüser, 2015) quickly after reshuffling of prime ministers as well as implementing reforms for liberalization. The most recent public unrest in last June 2018 has again alarmed the monarchy which is said to have attributed to economic problems. For 30 years Jordanians have been overwhelmed by socio-economic disparities and unemployment, which reached 20 percent this year. The Kingdom was recently granted a \$723 million three-year credit line from the International Monetary Fund (IMF) which led the country to enforce austerity measures that have resulted in a drastic increase in the price of basic goods and services (Dahan, 2018). Even though the socio-economic difficulties have been persistent since the 1988–89 public riots (when the regime implemented IMF-led austerity measures and at the same time Jordanian Dinar was devaluated by 45 percent) the June 2018 riots is also rooted in the growth in opposition and peoples' apathy for politics. According to Arab Barometer records, Jordanians are satisfied with the performance of the government by 79 percent, but 98 percent of the respondents have chosen the army, 95 percent the police and only 53 percent of them the government as the main political institution that they trust at first

sight (Arab Barometer, 2017). In addition, the top three concerns for Jordanians have been documented as economy, corruption and Syrian refugees (Arab Barometer, 2017).

Jordanians have seen seven different prime ministers since the Day of Anger on March 25, 2011. The main strategy of the kingdom also worked during the Arab Spring which has been centred on the reshuffling of governments. The most recent parliamentary elections, held in September 2016, have also illustrated that Jordan's trend towards *controlled* democratization through legal measures still works as a regime-survival strategy, although public demands for greater political opening remain significant. In fact, the constitutional reforms and cross-cutting cleavages have historically muddled the shift towards democratization in the country, and the debate around 1993 electoral law is a 'safety valve'. The monarchy also found a way to immunize itself against enormous internal unrest by exploiting the so-called Palestinians and Jordanians divide. Notwithstanding the constitutional design, the process of democratization in Jordan during the post-2011 era is a stagnant one, not moving forward.

In this respect, the *trajectories* of state formation in the region following post-war settlement, and the Arab regimes' post-upheaval experiences, help us to understand how the demand at the public rallies for political change has ended in authoritarian stability in Egypt and regime survival in monarchies on the one hand, and a process of democratic transition in Tunisia on the other (Saouli, 2015: 316).

Conclusions: Where to go?

The argument of this article is; Tunisia's success story of transition to democracy, so far, verifies that democracy and Islam aren't in a contradiction. But also, this work admits that Tunisian example is still *fragile* and the processes of democratization in the region are susceptible to internal and regional challenges, as it was regrettably seen with the exodus of Syrian refugees and the detrimental spill-over effects of the war in Syria particularly on Lebanese and Jordanian socio-economic parameters.

Tunisians approved their new constitution with 93 percent of the electorate, even though the field consisted of plenty of political parties and divergent ideas. It has also been said that the constitution is the “most progressive” [one] in the entire region, empowering women's rights, freedom of belief and “banning incitement to violence and religious excommunication” (Ghannoushi, 2014). Furthermore, when Tunisia established its first post-transition government in February 2015 based on a valuable Islamist-secular compromise after the freely and fairly conducted 2014 parliamentary elections, they were awarded to The *Nobel Peace Prize* in 2015 which embraces the coalition of Tunisian laborers, lawyers, employer's union and various activists founded in 2013 – “when the democratization process was in danger of collapsing because of political assassinations and widespread social unrest” (Nakhle, 2017)¹. The story of Tunisia is also very telling in reversing the Orientalist way of understanding region's

¹ Tunisia was awarded to the Nobel Peace Prize for the “Tunisian National Dialogue Quartet”.

potential for full-functioning democracy. In this regard, Rashid Ghannouchi's Ennahda or Ennahda's Ghannouchi has become the voice of Islamist democrats or in Western terminology 'moderate' Islamist parties of the region (McCharty, 2018). Within this context, it is imperative to state that the Arab Spring was *not* hijacked by the Islamists as articulated by some analysts initially (Bradley, 2012).

In light of these developments, we can say that the Tunisian Ennahda has illustrated “a more-rapid shift than the [Egyptian Muslim] Brotherhood toward modernity and pluralism” (Gerges 2013: 396) despite its exclusion from the system during Ben Ali era. So, the exclusion of Ennahda did not radicalize or marginalize the movement; instead, its reformist stand and approach of compromise have immunized Tunisia from an Egyptian-type *coup*. Thus, the term 'neo-Islamists' is essentially used to describe parties like Ennahda as examples of “the new religiosity associated with the Arab uprisings and spontaneous cooperation with institutionalized political Islam” (Chamkhi 2013: 466; Bayat, 2011a).

The notion of robustness of 'authoritarianism' (Bellin, 2004) would have been historically helpful to analyse Arab politics previously. However, with the emergence of *hybrid* regimes exhibiting both liberal and authoritarian elements, we can no longer talk about a 'typical' Arab state or regime after the 2011 uprisings. In other words, there is no coherence in terms of trajectories of state re-formation in MENA region hitherto. The cases of Tunisia, Egypt, Morocco, Jordan and Syria have shown that neither the restoration of an autocratic regime nor its preservation is a comprehensive option now. The end of the enduring rules of Mobarek and Ben Ali in Egypt and Tunisia respectively are still recent, and the indispensable willingness to 'adopt pragmatic and consensual approaches' to politics is not well matured yet and so democratic regimes are still a long way off (Heynes 2013: 176).

Besides the trajectories of state-formation, the case of Tunisia suggests that the absence of sectarian and/or tribal affiliations and cleavages provides an opportunity to overcome the challenges on the path to democratization without causing or aggravating sectarian cleavages, as in the cases of Syria and Libya. On the other hand, the geopolitical location of each country in changing balance of power at the regional level also matters. In other words, Tunisia's remoteness from the heart of Middle East politics and Arab-Israeli Conflict is a blessing factor which relatively enabled Tunisians to practice, test and represent their 'own' path with a *limited or less* immersion by outsiders.

BIBLIOGRAPHY

Anderson, L. (1991). Absolutism and the resilience of monarchy in the Middle East. *Political Science Quarterly*, 106(1), 1-15.

Arab Barometer (2017). Jordan five years after the Arab uprisings. *Arab Barometer Report*. Retrieved from, https://www.arabbarometer.org/wp-content/uploads/Jordan_Public_Opinion_Survey_2016.pdf

Barnett, M. N. (1998). *Dialogues in the Arab World: Negotiations in regional order*. Columbia: Columbia University Press.

Bayat, A. (2011a). Islamists aren't coming!. *Insight Turkey*, 13(2), 144-153.

Bayat, A., (2011b). The post-Islamist revolutions. *Foreign Affairs*. Retrieved from, <http://www.foreignaffairs.com/articles/67812/asef-bayat/the-post-islamist-revolutions?page=show>

Beck, M. and Hüser, S. (2015). Jordan and the 'Arab Spring': No challenge, no change?, *Middle East Critique*, 24, 83-97.

Bellin, E. (2004). The robustness of authoritarianism in the Middle East: Exceptionalism in comparative perspective. *Comparative Politics*, 36(2), 139-157.

Bradley, J. (2012). *After the Arab Spring: How Islamists Hijacked The Middle East Revolts*. London: Palgrave MacMillan.

Brand, L. (1995). Palestinians and Jordanians: A crisis of identity, *Journal of Palestine Studies*, 24(4), 46-61.

Brumberg, D. (2002). Democratization in the Arab World? The trap of liberalized autocracy, *Journal of Democracy*, 13(4), 56-68.

B

rynen, R., Moore, P. W., Salloukh, B. F., & Zahar, M. J. (2012). *Beyond the Arab spring: authoritarianism & democratization in the Arab world*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.

Cavatorta, F. & Merone, F. (2013). Moderation through exclusion? The journey of the Tunisian Ennahda from fundamentalist to conservative party. *Democratization*, 20(5), 857-875.

Cavatorta, F. (2015). No democratic change ... and yet no authoritarian continuity: The inter-paradigm debate and North Africa after the uprisings. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 42(1), 135–145.

Crisis Group Report (2011). *Popular Protests in North Africa and the Middle East (IV): Tunisia's Way*. Retrieved from <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/north-africa/tunisia/popular-protests-north-africa-and-middle-east-iv-tunisia-s-way>.

Dahan, N. (2018, June 4). Protests in Jordan: All you need to know. *Middle East Eye*. Retrieved from, <https://www.middleeasteye.net/news/protests-jordan-all-you-need-know>.

Dalacoura, K. (2012). The 2011 uprisings in the Arab Middle East: Political change and geopolitical implications. *International Affairs*, 88(1), 63-79.

Devichand, M. (2012, February 12). Rashid Ghannouchi on Britain, Islam and liberal democracy. *BBC News*. Retrieved from, <http://www.bbc.co.uk/news/world-16932923>.

Dodge, T. (2012). From the 'Arab Awakening' to the Arab Spring: The post-colonial state in the Middle East. Retrieved from, http://www.lse.ac.uk/IDEAS/publications/reports/pdf/SR011/FINAL_LSE_IDEAS__fromTheArabAwakeningToTheArabSpring_Dodge.pdf

Egypt's Constitution (2014). Retrieved from, https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2014.pdf

Egypt's new constitution gets 98% 'yes' vote. (2014, January 18). *The Guardian*. Retrieved from, <https://www.theguardian.com/world/2014/jan/18/egypt-constitution-yes-vote-mohamed-morsi>.

Freedom House (2019a). Retrieved from, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2019/egypt>

Freedom House (2019b). Retrieved from, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2019/tunisia>

Gender Index (2016). Retrieved from, <https://www.cmi.no/publications/5973-the-womens-rights-champion>

Gerges, F. (2013). The Islamist moment: From Islamic state to civil Islam. *Political Science Quarterly*, 128(3), 389-426.

Ghannoushi, S. (2014, October 25). Tunisia is showing the Arab world how to nurture democracy. *The Guardian*. Retrieved from, <http://www.theguardian.com/commentisfree/2014/oct/25/tunisia-arab-world-democracy-elections>

Ghassan, S. (1994). *Democracy without democrats: The renewal of politics in the Muslim world*. I. B. Tauris.

Hamzawy, A. (2017). *Legislating authoritarianism: Egypt's new era of repression*. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace.

Haynes, J (2013). The 'Arab Uprising', Islamists and democratization. *Mediterranean Politics*, 18(2), 170-188.

Heydemann, S. (2007). *Upgrading authoritarianism in the Arab world*. (Report No: 13). Washington: The Saban Center at The Brookings Institution. Retrieved from, <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/10arabworld.pdf>.

Hinnebusch, R. (2015). Authoritarian resilience and Arab Uprising: Syria in comparative perspective, *Ortadoğu Etüdüleri*, 7(1), 57-76.

Hinnebusch, R. (2015). Change and continuity after the Arab Uprising: The consequences of state formation in Arab North African states. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 42(1), 1-11.

Karawan, İ. A. (2002). Identity and foreign policy: The case of Egypt. In S. Telhami & M. N. Barnett (Eds.), *Identity and foreign policy in the Middle East* (pp. 155-168). Ithaca, NY: Cornell University Press.

Köprülü, N. (2014a). Consolidated monarchies in the post-Arab Spring era. *Israel Affairs*, 20(3), 318-327.

Köprülü, N. (2014b). Jordan since the uprisings: Between change and stability. *Middle East Policy*, 21(2), 111-26.

Kuhnhardt, L. (2012). The resilience of Arab monarchy. *Policy Review*, 173, 57-67.

McCarthy, R. (2018). When Islamists lose: The politicization of Tunisia's Ennahda. *The Middle East Journal*, 72(3), 365-384.

Milton-Edwards, B. (1993). Facade democracy and Jordan. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 20(2), 191-203.

Nakhle, C. (2017). Tunisia's fragile transition. *Geopolitical Intelligence Services*. Retrieved from, <https://carnegie-mec.org/publications/68070>.

Noyon, J. C. (2003). *Islam, politics and pluralism: Theory and practice in Turkey, Jordan, Tunisia and Algeria*. The Royal Institute of International Affairs.

Owen, R. (1992). *State, power and politics in making the modern Middle East*. London: Routledge.

Robinson, G. E. (1998). Defensive democratization in Jordan. *International Journal of Middle East Studies*, 30(3), 387-410.

Salamé, G. (1994). *Democracy without democrats? The renewal of politics in the muslim World*. Ithaca: I. B. Tauris.

Saouli, A. (2015). Back to the future: The Arab uprisings and state (re)formation in the Arab world. *Democratization*, 22(2), 315-334.

Sisi wins landslide victory in Egypt election. (2018, April 2). *The Guardian*. Retrieved from, <https://www.theguardian.com/world/2018/apr/02/sisi-poised-to-declare-landslide-victory-in-egypt-election>.

The Guardian view on Tunisia's transition: a success story, [Editorial](#). (2014, December 26). *The Guardian*. Retrieved from, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2014/dec/26/guardian-view-tunisia-transition-success-story>

Tunisia to hold national elections in October and November. (2019, March 7). *Al Jazeera*. Retrieved July 2, 2019, from <https://www.aljazeera.com/news/2019/03/tunisia-hold-autumn-parliamentary-presidential-elections-190307053029108.html>.

What's New in Egypt's Draft Constitution. (2013, December, 3). *BBC News*. Retrieved July 12, 2019, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-25204313>.

Yerkes, S., & Yahmed, Z. B. (2019). *Tunisia's Political System: From Stagnation to Competition*. Carnegie Endowment for International Peace. Retrieved from, <https://carnegieendowment.org/2019/03/28/tunisia-s-political-system-from-stagnation-to-competition-pub-78717>

Yom, S. L. (2012). Understanding the Resilience of Monarchy during the Arab Spring, *Foreign Policy Research Institute website*. Retrieved from, <http://www.fpri.org/articles/2012/04/understanding-resilience-monarchy-during-arab-spring>.

Zubaida, S. (2012). The 'Arab Spring'in the historical perspectives of Middle East politics. *Economy and Society*, 41(4), 568-579.

Zwitter, A. (2014). The Arab Uprising: State of Emergency and Constitutional Reform. In C. K. Lamont, J. V. Der Harst, & F. Gaenssmantel (Eds.), *Non-Western Encounters with Democratization: Imagining Democracy after the Arap Spring*. Ashgate Publishing, Ltd..

TÜRKİYE'NİN BÜYÜME POTANSİYELİ

Vedit İnal*

ÖZ

Büyüme literatüründe, hızlı bir büyümenin gerçekleşebilmesi için dört şarttan bahsedilir: yüksek tasarruf oranı, yüksek beşerî sermaye seviyesi, araştırma-geliştirme çabaları, ve düzgün işleyen bir kurumsal yapı. Bu makalede, bu dört şart açısından Türkiye'nin dünya sıralamasında ne konumda olduğu araştırılmıştır. Türkiye, bu kriterlerin tamamı ya da bir kısmı açısından, kişi başına GSYİH'sı Türkiye'den yüksek olan ülkelerin önünde ise, bu ülkeleri yakalama şansına sahip; tersine bu ülkelerin ardında ise bu şanstı yoksundur. Araştırmanın sonucu olumsuzdur. Türkiye, bu şartların çok büyük bir çoğunluğu açısından, kişi başına GSYİH'sı Türkiye'den yüksek ülkelerin ardındadır. Bu da, bu şartların olumlu yönde değişmemesi durumunda, Türkiye'nin önündeki ülkeleri yakalayamayacağı anlamına gelir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye'nin Kalkınması, Türkiye'nin Gelişmiş Ülkeleri Yakalama Çabaları, Türkiye'de İşgücünün Eğitim Seviyesi, Türkiye'de Araştırma Geliştirme, Türkiye'de Kurumsal Yapı

ABSTRACT

GROWTH POTENTIAL OF TURKEY

Four conditions are mentioned in the growth literature to realize a high rate of growth: high saving rate, high level of human capital, research and development efforts, and a properly functioning institutional framework. This article examines Turkey's ranking in the world with respect to these four conditions. With respect to all or some of these conditions, if Turkey is ahead of the countries with a higher per capita GDP, then there is a possibility that Turkey may catch up with those countries; if she is behind those countries, by contrast, such a possibility does not exist. The results reached in this research are negative. For a great many of these conditions, Turkey is behind the countries with a higher per capita GDP. This implies that, unless there is an improvement in these conditions, Turkey cannot catch up with the countries ahead of her.

Keywords: Development of Turkey, Catching up Efforts of Turkey, Education Level of the Labor Force in Turkey, Research and Development in Turkey, Institutional Structure in Turkey

* Doç. Dr., Yeditepe Üniversitesi, Ekonomi Bölümü, (vinal@yeditepe.edu.tr) 0000-0003-2055-8696

YDU Sosyal Bilimler Dergisi C. XII, No. 2, (Ekim 2019)

Geliş: 17.07.2019

Kabul: 23.09.2019

Bu makaleden alıntı yapmak için: İnal, N. V. (2019, Ekim). Türkiye'nin büyüme potansiyeli. YDU SOSBİLDİR, 12(2), 239-274.

Son birkaç yıldır etkisini sürdürmekte olan siyasî ve iktisadî kriz nedeniyle, Türkiye'nin uzun dönemli iktisadî konumuna ilişkin öngörüler eskisi kadar duyulmaz olmuştur, ama bir zamanlar Türkiye'nin dünyanın 17. büyük ekonomisi haline geldiği, 2020'lerde de dünyanın ilk 10 ekonomisinden biri olacağı sık sık dile getirilirdi. Bu makalede kısa dönemli siyasî ve iktisadî çalkantıları bir kenara koyarak, Türkiye'nin uzun dönemli büyüme potansiyelini inceleyeceğiz.

1. TÜRKİYE'NİN DÜNYA SIRALAMASINDAKİ YERİ

1.1. Türkiye GSYİH'sının Dünya Sıralamasındaki Yeri

Türkiye dünyanın 17. büyük ekonomisi konumuna son beş on yılda gelmemiştir. Coğrafi büyüklüğü ve nüfusu itibarıyla büyük bir ülke olan Türkiye'nin GSYİH'sı hep ilk 25 ülke arasındaydı. Bu durum, Dünya Bankası verilerinin tutulduğu 1960 yılından beri açıkça görülmektedir. Şekil 1'de ülkelerin cari GSYİH'larının cari kur üzerinden A.B.D. dolarına çevrildiği sıralama verilmiştir.

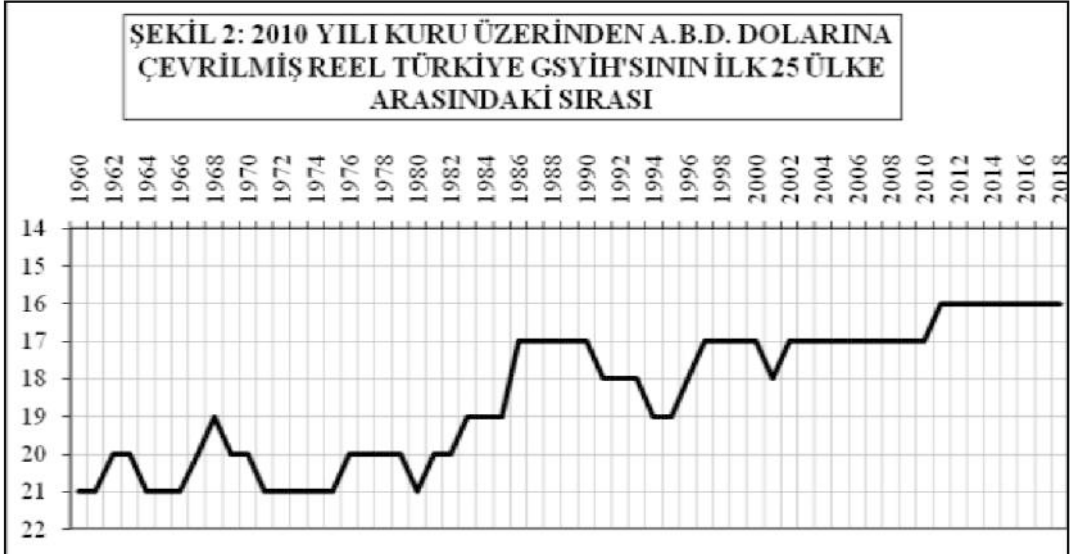

Dünya Bankası veri tabanı, *World Development Indicators*'dan yazar tarafından oluşturulmuş sıralama.

Cari kur üzerinden dolara çevrilmiş Türkiye GSYİH'sı 1961 yılından 1979 yılına kadar 20-21. sırada kaldıktan sonra, 1979 krizinin etkisiyle sıralamada gerilemeye başlamış, 1994'e kadar 20. ve 24. sıralar arasında oynamıştır. 1994'ten sonra yükselmeye başlayan Türkiye GSYİH'nın dünya sıralamasındaki yeri, 2001 krizinden etkilenmişse de yükselmeye devam etmiş, 2004 yılında 17. sıraya kadar yükselmiş, 2013 ve 2014 yıllarında 16. sıraya çıkmış, sonra tekrar 17. Sıraya düşmüştür. 2018'de ise sürmekte olan kriz nedeniyle, 19. sıraya gerilemiştir. Özellikle 1994-2004 arasındaki on yıl siyasi, iktisadi krizler ve deprem gibi doğal olaylara rağmen, Türkiye GSYİH'sının dünya sıralamasında ilerleme gösterdiği bir dönem olmuş, 2004'den

sonra ise, 2018 yılı bir kenara konulacak olursa, sıralama büyük bir değişme göstermemiştir.

Carî fiyatlarla hesaplanan GSYİH fiyatlardaki artışa, carî kur üzerinden A.B.D. dolarına çevrilmiş GSYİH ise döviz kurlarındaki değişmelere bağımlı hâle gelir. Bir ülkenin üretiminin bir ölçüsü olması gereken GSYİH açısından ikisi de problemdir. Üretim artmadığı halde, fiyatlar artarsa nominal GSYİH, ya da kur olması gerekenden düşük ise carî kur üzerinden dolara çevrilmiş GSYİH yükselmiş gibigözükülebilir. Bu nedenle Dünya Bankası, fiyatları sabit tuttuğu reel GSYİH serisini verdiği gibi, ülkelerin reel GSYİH'larını kuru sabit tutarak da A.B.D. dolarına çevirir. Bu şekilde hesaplanarak yapılmış sıralama, Türkiye'nin ilk 20 ülke arasındaki konumunu daha doğru bir şekilde verir. Şekil 2'de Türkiye reel GSYİH'sının dünya ülkeleri arasındaki konumu, ülkelerin reel GSYİH'ları 2010 yılı kuru üzerinden A.B.D. dolarına çevrilerek belirlenmiştir.

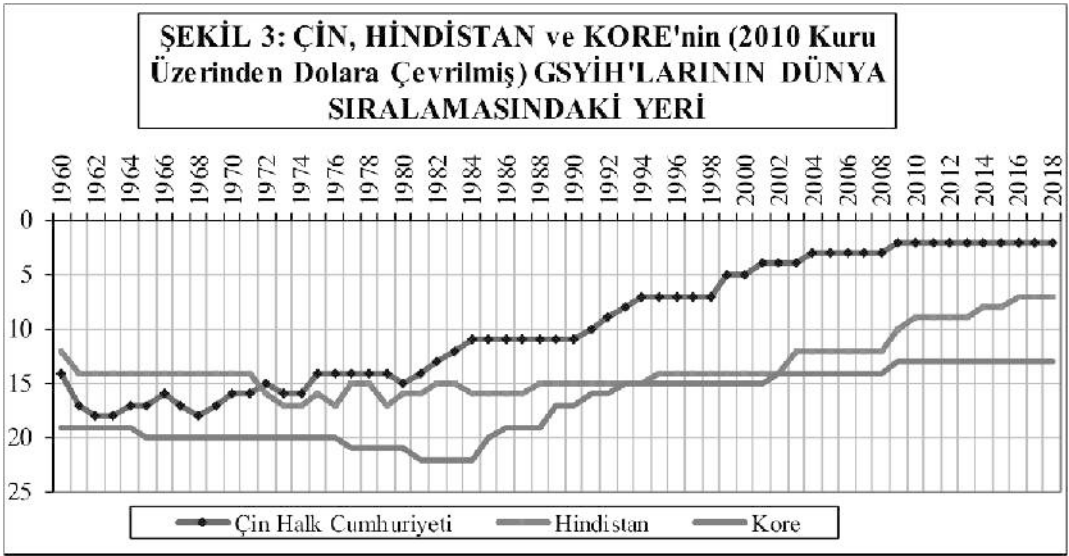

Dünya Bankası veri tabanı, *World Development Indicators*'dan yazar tarafından oluşturulmuş sıralama.

2010 yılı kuru üzerinden dolara çevrilmiş Türkiye GSYİH'sının dünya sıralamasındaki konumuna uzun bir dönem aralığında bakıldığında, üç farklı dönem görülebilir: 1960-80 arasında 20-21. sıradakalan GSYİH, 1980-86 yılları arasında bir sıçrama göstererek 17. sıraya yükselmiş, 1986-2010 arasında neredeyse aynı kalmış, 2011-18 arasında da 16. sıraya çıkmıştır. GSYİH sıralamasındaki tek hızlı ilerleme Turgut Özal'ın önce ekonomiden sorumlu Başbakan Yardımcısı, sonra da Başbakan

¹ Dünya Bankası GSYİH'yı 2010 yılı kuru üzerinden dolara çevirirken şu yöntemi izler: her yıl için yerel para cinsinden ifade edilmiş ülkenin reel GSYİH'sı, 2010 yılı reel GSYİH'sına bölünerek, o yıla ait reel GSYİH'nın 2010 yılı reel GSYİH'nın kaç katı olduğunu gösteren bir endeks oluşturulur. 2010 yılının 1 olduğu bu endeks rakamlarının, cari kur üzerinden dolara çevrilmiş 2010 yılı GSYİH'sı ile çarpılmasıyla elde edilen seri, reel GSYİH'nın 2010 yılı kuru cinsinden ifadesidir.

olduğu döneme denk düşen 1980 ile 1986 arasında olmuştur. 58 yıllık bir süre içinde hem carî kur üzerinden hem de 2010 yılı kuru üzerinden dolara çevrilmiş Türkiye GSYİH'sının bize gösterdiği ülkenin dünya sıralamasında yükseldiği, ama bu ilerlemenin son 10-15 yılda olmadığı ve oldukça mütevazı bir ilerleme olduğudur. Hızlı gelişme gösteren ülkelerde durum böyle değildir. Örneğin hızla büyüyen Çin, Hindistan ve Kore'nin dünya sıralamasındaki yerleri çok büyük oranlarda ilerleme göstermiştir. Şekil 3'den de görülebileceği gibi, Çin 1960 ile 2009 arasında 14. sıradan 2. sıraya, Hindistan 1973'le 2018 arasında 17. sıradan 7. sıraya, Kore ise 1984 ile 1994 arasındaki 10 yılda 22. sıradan 15. sıraya yükselmiştir. 2018'de ise 13. sıradadır.

Dünya Bankası veri tabanı, *World Development Indicators*'dan yazar tarafından oluşturulmuş sıralama.

1. 2. Türkiye Kişi Başına GSYİH'sının Dünya Sıralamasındaki Yeri

GSYİH bir ülkenin coğrafi ve nüfus olarak büyüklüğüne bağlı bir değerdir. 2018 sonu itibarıyla 1.427 milyar ile dünyanın en büyük nüfusuna, Rusya ve Kanada'dan sonra üçüncü büyük coğrafi alana sahip olan Çin, bu büyüklüğü nedeniyle dünyanın ikinci büyük üretimini gerçekleştirmektedir; üretkenliği, ya da teknolojik üstünlüğü nedeniyle değil. Çin'in kişi başına GSYİH'sına bakıldığında, dünyanın ikinci büyük üretimini gerçekleştiren bu ülkenin, 2018 yılı itibarıyla 62. sırada olduğu görülür.² Ülkelerin gelişmişliğinin ölçüsü GSYİH değil, *kişi başına GSYİH*'dir. Bilindiği gibi, Türkiye'nin kişi başına GSYİH'sı dünya sıralamasında ilk 50 ülkenin bile içinde değildir. Kuşkusuz, Türkiye'nin kişi başına GSYİH'sıda zaman içinde bir gelişme göstermiştir. Ancak ülkeler arasındaki sıralamaya baktığımızda, diğer ülkeler de

²Türkiye, 2017'den 2018'e, kişi başına GSYİH sıralamasında 57. sıradan 64. sıraya düşünce, Çin Türkiye'nin önüne geçmiştir.

gelişme gösterdikleri için, bir ilerleme görmek mümkün olmaz.

Ayrıca, Türkiye'nin önünde çok daha fazla ülke olduğu için, kişi başına GSYİH sıralamasının yıllar içindeki gelişimi GSYİH sıralaması kadar açık değildir. Kişi başına GSYİH'sı Türkiye'nin önünde olan Almanya, Malta, Katar gibi kimi ülkenin kişi başına GSYİH verileri 1960'lara kadar uzanmaz. Macaristan, Polonya gibi eski sosyalist ülkelerin verileri 1989 yılından geriye gitmez. Çek Cumhuriyeti, Slovakya, ya da Beyaz Rusya gibi ülkeler 1990'lara kadar mevcut bile değillerdi. Bu tür eksik verileri, ülkelerin uzun yıllar içinde sağlamış oldukları ortalama büyüme hızlarını kullanarak extrapolasyon yöntemi ile geriye doğru tamamlamak gerekir. Dünya Bankası, Macao ve Hong Kong gibi Çin'in bazı özel idarî bölgelerini de (*Special Administrative Region*) ayrı birer ülke gibi konumlandırmaktadır. Bu çalışmada, ülkeler sıralaması ile ilgilendiğimizden, bu özel idarî bölgeleri listeden çıkartarak, Dünya Bankası sıralamasındaki ilk 82 ülkeyi dikkate aldık.

Dünya Bankası veri tabanı, *World Development Indicators*'dan yazar tarafından oluşturulmuş sıralama.

Şekil 4'den de görülebileceği gibi, Türkiye kişi başına GSYİH'sının Dünya sıralamasındaki yeri 1960'lardan beri yavaş bir gerileme göstermektedir. 1960-80 arasında 52.sıra civarında oynayan kişi başına GSYİH, sonraki 20 yılda 57. sıra civarına düşmüş, 2001 krizinden sonra-2007-8 yıllarında- 51. sırayakadar yükselmışse de, bu konumu koruyamamış ve 2008'den sonrabir düşüş eğilimine girmiştir. 2013'de 12.543 dolara kadar yükselen kişi başına GSYİH, bu yıldan sonra gerilemeye başlamış, 2018 yılında 9.311 olmuştur. Bunun sonucunda da kişi başına GSYİH, 2011-2016 arasında önce 55 sıra civarına, 2018'de de 64. sıraya kadar düşmüştür. Döviz kurlarındaki oynamaları bertaraf edebilmek için, reel kişi başına GSYİH'nın 2010 yılı kuru

üzerinden A.B.D. dolarına çevrildiği sıralamayı dikkate alacak olursak, 2010 sonrası hariç, durumun cari kur üzerinden oluşturulan sıralamadan çok da farklı olmadığını görürüz.

Dünya Bankası veri tabanı, *World Development Indicators*'dan yazar tarafından oluşturulmuş sıralama.

Şekil 5'de görülebileceği gibi, 1960'dan 1970 ortalarına kadar Türkiye reel kişi başına GSYİH sıralamasında 46. - 47. sırada kalmış, 1976 yılından itibaren bozulan ekonomik yapı nedeniyle sıralamada gerileme başlamış, 1980 ile 1996 arasında 50. sıra civarında oynama göstermiş, 1996'dan itibaren yeniden bir düşüş başlamış, bu düşüş de 2001 yılına kadar devam etmiştir. 2001 ile 2011 arasında 51-53. sıralar arasında oynayan Türkiye kişi başına GSYİH'sı, 2010'dan sonra yükselmeye başlamış ve 2017 yılında da 47. sıraya kadar çıkmış, 2018'de ise tekrar 49. sıraya düşmüştür. 56 yıllık döneme genel olarak bakıldığında, 2010 sonrası yükselme hariç tutulursa, Türkiye, kişi başına GSYİH açısından önündeki ülkeleri yakalamamakta, tam tersine giderek geriye düşmektedir. Gerileyiş çok büyük değildir, ama ülke zaman kaybetmektedir. 56 yıl aşağı yukarı iki nesil demektir ve bu iki nesil içinde Türkiye'nin konumu değişmemiştir. Buna karşılık, 1961 yılında kişi başına GSYİH sıralamasında 73. sırada olan Kore Cumhuriyeti, 2018 yılında 30. sıraya yükselmiştir.

2. BİR ÜLKENİN HIZLI BÜYÜMESİNİN ŞARTLARI

Farklı teorisyenlerce farklı faktörlere vurgu yapılmıştır, ama bir bütün olarak alındığında, büyüme literatüründe ülkelerin nasıl daha hızlı büyüyeceğini, kişi başına GSYİH'nın nasıl daha hızlı artabileceğini açık olarak görmek mümkündür. Son 70 yılda büyüme literatüründe, ağırlıklı olarak, büyüme sağlayıcı dört faktöre vurgu yapılmıştır:

- Tasarruf ve yatırımlar [Harrod (1939, 1948); Solow (1956, 1957)],
- Eğitim seviyesi [Lucas (1988); Mankiw, Romer ve Weil (1992)],
- Araştırma – geliştirme [Romer (1986, 1990); Jones (1995, 1998)],
- Kapitalist gelişmeye uygun bir kurumsal yapı [North (1990), Acemoğlu ve Robinson (2012), Rodrik (2000, 2006), Kuran (2004, 2011)].

2.1. Tasarruf Oranı

Roy Harrod

Modern büyüme literatüründe büyüme sağlayıcı faktörler arasında ilk belirtilen tasarruf oranıdır. Her ne kadar esas vurgusu serbest piyasa şartlarında işleyen kapitalist bir ekonominin bir bıçak sırtındaymış gibi kararsız bir şekilde büyüyeceği ya enflasyona ya da durgunluğa doğru evrileceği ise de İngiliz iktisatçı Roy Harrod'un analizinden akılda kalan GSYİH'nın büyüme oranının tasarruf oranının bir fonksiyonu olduğudur (Harrod, 1939, 1948).

g_T = GSYİH'nın yıllık büyüme oranı

$$g_T = \frac{s}{v} \quad s = \text{Tasarruf oranı (Toplam tasarruf / GSYİH)}$$

v = Sermaye - Hasıla Oranı

Robert Solow

Harrod'daki kararsız büyümeye karşı çıkan Robert Solow (1956, 1957), üretim ve yatırım fonksiyonlarının uygun olmaları şartıyla, serbest piyasa koşullarında işleyen kapitalist bir ekonominin kararlı bir tam istihdam dengesinde büyüyebileceğini göstermiştir. Solow'a göre, kişi başına GSYİH'nın seviyesi, ülkedeki tasarruf oranına ve işgücünün artış hızına bağlıdır. Tasarruf oranı arttıkça ve işgücünün artış hızı azaldıkça, kişi başına GSYİH seviyesi de artar.

$$y_t^* = A_t \left(\frac{s}{\delta + g_A + g_L} \right)^{\alpha/(1-\alpha)}$$

y_t^* = Denge durumunda kişi başına GSYİH'nın seviyesi

A_t = Dışsal olarak verilmiş teknoloji seviyesi

δ = Sermaye stokunun yıllık yıpranma oranı

g_A = Teknolojinin yıllık büyüme oranı

g_L = İşgücünün yıllık büyüme oranı

α = Sermayenin üretimden aldığı pay.

Kişi başına GSYİH seviyesine ilişkin olarak Solow da tasarruf oranının önemine vurgu yapar. Tasarruf oranları yüksek olan ülkeler daha fazla yatırım yaparlar; yatırım yaptıkça sermaye stokları gelişir, daha büyük bir sermaye stoku ile de daha fazla üretim yapılır, büyüme hızlanır; kişi başına GSYİH artar. Solow teknolojiyi dışsal bir veri olarak alır ve kişi başına GSYİH'daki artışı teknolojinin artışı ile açıklar. Teknolojik gelişmenin olmadığı, sermayenin GSYİH ve işgücü ile aynı hızda geliştiği durağan bir durumda, kişi başına GSYİH'da bir ilerleme olamaz. Kişi başına GSYİH artışı ancak teknolojinin ilerlemesi ile mümkün olur.

2.2. Eğitim

Eğitim, büyüme ve kişi başına millî gelir farklılıklarını açıklayıcı bir faktör olarak 1980'lerin son çeyreğinden itibaren büyüme modellerinde görülmeye başlandı. Önce Lucas (1988) ile birlikte içsel büyüme modellerinde, sonra da Mankiw, Romer ve Weil (1992) ile birlikte dışsal büyüme modellerinde kişi başına GSYİH'nın, ya da GSYİH'nın seviyesini açıklayıcı bir faktör olarak kullanıldı. Eğitim, önceleri sağlık ve beslenme gibi, beşerî sermayenin bir elemanı olarak görüldüyse de, zaman içinde, özellikle Türkiye seviyesindeki ülkelerde, sağlık ve beslenme yeteri kadar açıklayıcı olmadığı için, eğitim öne çıkmaya başladı.

Lucas (1988) neoklasik teoride bireylerin zamanlarını serbest zaman ve iş zamanı olarak bölmelerini bir adım daha ileri götürerek, işe ayrılan zamanın da üretimi ve bilgi-beceriye arttıran zaman olarak ikiye bölünebileceğini söyler. Bilgi ve beceri arttırmaya ayrılan zaman arttıkça (yani üretime ayrılan zaman azaldıkça), üretim azalır, ama beşerî sermaye de artar. Beşerî sermayenin artışı verimliliği artırır, ileriki dönemlerde üretim de artar.

İş haftası içinde üretime ayrılan zaman (toplam iş haftasının yüzdesi olarak) u_t olarak belirtilirse, bilgi-beceri edinimine ayrılan zaman da (toplam iş haftasının yüzdesi olarak) $(1 - u_t)$ olarak belirtilebilir. Bilgi-beceri ediniminin verimliliğini ξ olarak gösterirsek, bir dönemden diğerine artan bilgi ve beceri

$$\frac{\partial h_t}{\partial t} = \xi(1 - u_t) \cdot h_t \quad \begin{array}{l} u_t = \text{işgünü içinde üretime ayrılan zaman} \\ h_t = \text{işgücünün ortalama eğitim seviyesi, ya da bilgive beceri birikimi.} \end{array}$$

şeklinde ifade edilebilir. Bu durumda Lucas'ın üretim fonksiyonu aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$Y_t = K_t^\alpha (u_t h_t L_t)^{1-\alpha} \quad Y_t = \text{GSYİH}$$

Teknoloji bilgi beceri olarak ifade edildiği için, Lucas teknolojiyi ifade etmek için ayrı bir terim (A_t) kullanmamaktadır. Bilgi-beceri artışı, teknoloji seviyesinin artışı ile eşdeğerdir. Dengeli büyüme durumundaki kişi başına hasıla seviyesi:

$$y_t^* = u_t \cdot h_t \cdot \left[\frac{s}{\delta + g_{h_t} + g_{L_t}} \right]^{\frac{\alpha}{1-\alpha}}$$

olarak belirlenir.

Görüleceği gibi, formülasyon Solow'a çok benzerdir. Tasarruf oranı hâlâ önemlidir, ama tasarruf oranının yanısıra işgücünün eğitim seviyesi de kişi başına GSYİH'yı pozitif yönde etkileyen bir faktör olarak işin içine girmiştir. Teknoloji ise artık dışsal değildir. İşgücünün eğitim seviyesine ve işgünü içinde üretime ayrılan zaman bağlı olarak değişen bir büyüklüktür.

İşgücünün ortalama eğitim seviyesi, ya da bilgi ve beceri birikimi, h_t , arttıkça kişi başına GSYİH da artar. Lucas'ın eğitimi büyüme teorisine dahil etmesinden ve bu şekilde dışsal büyüme teorilerini terkedip, içsel bir büyüme teorisi önermesinden sonra, Mankiw, Romer ve Weil (1992) eğitimi, sermaye ve işgücünün yanısıra, üretim fonksiyonuna doğrudan dahil edip teknolojinin dışsal olarak alınmaya devam edilebileceğini gösterdiler.

$$Y_t = K_t^\alpha \cdot H_t^\beta (A_t L_t)^{1-\alpha-\beta} \quad H = \text{Beşerî sermaye}$$

χ = Beşerî sermayenin üretimden aldığı pay

β = (Etkin) İşgücünün üretimden aldığı pay

Mankiw, Romer ve Weil'a (MRW) göre sorun teknolojinin dışsal olması değil, eğitimin üretim fonksiyonuna dahil edilmemesiydi. MRW, beşerî sermayeyi eğitilmiş işgücü olarak yorumlayıp, ikincil eğitimdeki net okullaşma oranı olarak ölçerler. Eğitim seviyesinin üretim fonksiyonuna eklenmesi, ülkeler arasındaki kişi başına millî gelir farklılıklarını açıklayacak ek bir faktör oluşturur ve model sonuçları itibarıyla Solow'un oluşturduğu modelden daha başarılı bir hâle gelir. Diğer faktörler aynı kalmak şartıyla, eğitim seviyesi yüksek ülkelerin hem toplam hasılatları, hem de kişi başına GSYİH'ları düşük eğitim seviyeli ülkelere göre, daha yüksek olur.

2.3. Araştırma – Geliştirme

Aşağı yukarı aynı zamanda Romer (1986,1990) ve Jones (1995, 1998) araştırma geliştirmenin büyüme için önemine dikkat çekmeye başladılar. Romer'in üretim fonksiyonu Solow'da gördüğümüzden farklı değildir.

$$Y_t(H_t, L_t, x_t) = (A_t \cdot L_t)^\beta K_t^{1-\beta}$$

Modeldeki fark, Solow'un teknolojiyi dışsal almasında, Romer'in ise teknolojiyi sistem içinde belirliyor olmasındadır. Romer'e göre teknoloji stokundaki artış, ülkede araştırma-geliştirme sektöründe çalışan bilim insanı, araştırmacı, mühendis gibi insanların sayısına ve bunların üretkenlikleri ile ulaşabildikleri teknoloji stokunun büyüklüğüne bağlıdır.

$$\frac{\partial A_t}{\partial t} = \gamma_t H_{A_t} A_t$$

H_{A_t} = Araştırma-geliştirme de istihdam edilen beşerî sermaye

γ_t = Araştırma-geliştirme sektöründe çalışan araştırmacıların üretkenliği

A_t = Araştırma-geliştirme sektöründe çalışan araştırmacıların ulaştıkları teknoloji

Buradan teknolojinin büyüme hızı aşağıdaki gibi belirlenir:

$$g_{A_t} \equiv \frac{\partial A_t / \partial t}{A_t} = \frac{\gamma_t H_{A_t} A_t}{A_t} = \gamma_t H_{A_t}$$

Araştırma-geliştirme sektöründe çalışan araştırmacı sayısı arttıkça, teknolojinin büyüme hızı da artar, bu da kişi başına GSYİH'nın daha hızlı büyümesini sebep olur.

Romer'in analizinde önemli olan değişken araştırma-geliştirme sektöründe çalışan bilim insanı, araştırmacı, mühendis gibi insanlardır. Her ne kadar ikisinin birbirinden ayrılması pratikte pek mümkün değilse de, Romer'in analizinde vurgulanan genel olarak eğitim seviyesi değil, özel olarak araştırma-geliştirme sektöründe çalışan araştırmacıların eğitim seviyesidir. Bu nedenle Lucas'ın analizinde ' H ' sembolünü kullanırken, Romer'de bu farkı vurgulamak için ' H_{A_t} ' sembolünü kullandık.

2.4. Kurumsal Gelişme

İktisadî analizde son yıllarda görünürlüğü hızla artan grup yeni kurumsalcı iktisatçılardır. Yeni kurumsalcı iktisadın büyüme teorisine girişi Douglass North'un 1990'da yayınlamış olduğu *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans* (Türkçe çeviri: 2002) adlı kitaba tarihlenebilirse de, bir analiz yöntemi olarak yaygınlaşması 2000'li yılları bulmuş, bu analiz yönteminin büyüme teorisinde etkili hâle gelmesinde, Timur Kuran, Dani Rodrik ve Daron Acemoğlu gibi, Türkiye kökenli iktisatçıların da önemli katkıları olmuştur.

Douglass North, yeni kurumsalcılığın temelini attığı kitabında, kurumları oynanan oyunun kuralları, ya da insanlar arasındaki değişimi biçimlendiren, insanlar tarafından oluşturulmuş kısıtlar olarak tanımlar (North, 1990, s. 3). Kurumlar, özellikle gelişmiş kapitalist toplumlarda, kanunlar, kurallar, yönetmelikler, anlaşmalar gibi yazılı metinlerdir; ama North kurumları sadece yazılı metinlerle sınırlamaz. Her topluma özgü gelenek-görenekleri, sosyalleşme alışkanlıklarını, alış-veriş biçimlerini, toplumsal hiyerarşide yükselme şekilleri gibi yazılı olmayan kuralları; toplumda kullanılan para ve ölçü sistemlerini, dil ve dile ilişkin gramer kurallarını da kurumların bir parçası olarak görür. Çünkü bunların hepsi insanlar arasındaki değişimi kolaylaştırıcı unsurlardır.

Yeni kurumsalcı iktisatçılar, kapitalist bir sistem içinde büyümenin ancak sistemdeki birey ve şirketlerin daha fazla üretim yapmaya teşvik edilmeleriyle mümkün olabileceği fikrinden hareketle, 'hangi tür teşvikler sistemdeki birey ve şirketleri daha çok üretim yapmaya teşvik eder' sorusunu sorarlar. Ülke insanlarını daha

çok tasarruf etmeye, yapılan tasarrufları üretken yatırımlara dönüştürüp, fiziki sermayeyi geliştirmeye; daha fazla eğitim alıp, araştırma-geliştirmeye daha fazla kaynak ayırmaya teşvik edecek en önemli etmen kurumsal gelişmedir. Kurumsalcı iktisatçılara göre, kapitalist gelişmeyi teşvik edici bir kurumsal yapı oluşturulabilirse, sistemdeki aktörler kendiliklerinden daha fazla tasarruf edip, yatırım yaparlar, eğitim seviyelerini yükseltip, araştırma-geliştirmeye yönelirler. Büyüme hızlanır, kişi başına millî gelir artar (Rodrik, 2000, Acemoğlu ve Robinson, 2012).

Kurumsalcı literatürde büyümeyi teşvik eden kurumlar olarak farklı kurumlara vurgu yapıldığı görülmektedir. Bunlar arasında en önemlileri:

- Mülkiyet hakkına duyulan saygının artması ve mülkiyetin güvence altına alınması (North, 1990; Hall ve Jones, 1999),
- Yolsuzluk ve rüşvetin engellendiği, ya da hiç olmazsa mümkün olan en düşük seviyeye indirildiği, bir iktisadî ortamın sağlanması (Rodrik, 2000), ve
- Hukukun üstünlüğü ve yargı bağımsızlığının garanti altına alınmış olmasıdır (Rodrik, 2006).

Kapitalist gelişmenin ilk aşamalarında, uygun bir kurumsal yapı oluşmadan da bir büyüme sağlanabilir, ama belirli bir aşamadan sonra – daha açık olarak söylenecek olursa orta ve üst-orta gelir seviyelerine ulaşıldıktan sonra – böyle bir kurumsal yapı oluşturmada hızlı büyüme ve kişi başına millî geliri gelişmiş ülkeleri yakalayacak şekilde hızla yükseltmek mümkün değildir. Kapitalist büyümeye uygun bir kurumsal yapının sağlanmamış olduğu ülkelerde, çeşitli yurtiçi ve yurtdışı faktörlerin etkisiyle belirli bir süre yüksek büyüme hızları sağlamak mümkün olabilir, ama bu büyüme geçici olur, bir süre sonra yavaşlar.

Birinci bölümde Türkiye'nin yarım yüzyıl gibi çok uzun bir süredir rekabet içinde olduğu ülkelere kıyasla hızlı bir ilerleme göstermemiş olduğunu tespit ettiğimize göre, yapılması gereken yukarıda kısaca özetlediğimiz büyümeyeorilerinin ışığında Türkiye'nin literatürde belirtilen koşulları sağlayıp sağlamadığını irdelemek ve eğer sağlamıyorsa gereğini yapmaktır.

3. TÜRKİYE'NİN DAHA HIZLI BÜYÜYEREK ÖNÜNDEKİ ÜLKELERİ YAKALAMASININ KOŞULLARI VAR MIDIR?

Bu bölümde Türkiye'nin bu şartların sağlayıp sağlanmadığına bakacağız. Bunu yaparken birinci bölümde izlediğimiz yöntemi uygulayacak ve Türkiye'nin belirtilen konularda dünya sıralamasındaki konumunu inceleyeceğiz. Eğer Türkiye bu faktörler açısından sıralamada önlerde bir yerde ise, ya da bu faktörler açısından dikkate değer bir gelişme gösterebiliyorsa, diğer faktörlerin etkisi saklı kalmak kaydıyla, ülkenin kişi başına GSYİH'sının da hızlı bir gelişme göstereceğini; tersine, gerilerde bir yerde kalmışsa, gereken hızlı büyümeyi yapamayacağını söyleyebiliriz. Eğitim seviyesini bir örnek olarak alacak olursak, Eğer Türkiye'nin eğitim seviyesi, kişi başına GSYİH'sı Türkiye'nin üzerinde olan ülkelere göre daha yüksek ise, diğer faktörlerden gelecek etkiyi bir kenara koyarsak, Türkiye'nin sıralamada önündeki ülkelere göre daha hızlı gelişme göstereceğini ve kişi başına GSYİH açısından bu ülkeleri yakalayabileceğini söyleyebiliriz. Eğitim seviyesi onların gerisinde ise, gene diğer faktörlerin etkisi saklı

kalmak şartıyla, ülkenin böyle bir gelişme gösterme şansı yoktur.

3.1. Türkiye Tasarruf Oranının Dünya Sıralamasındaki Yeri

1960'dan 1970'e %8'lerden %12'lere çıkan Tasarruf/GSYİH oranı, 1970'den 1985'e kadar %13 civarında kalmış, 1985'den itibaren artarak %22-24 civarına yerleşmiştir. 2010'dan itibaren yeniden bir artış gösteren tasarruf oranı, 2015'de %26'ya yaklaşmıştır. Dünya Bankası veri tabanında hepsi de küçük ve Türkiye'nin rakibi olmayan, sekiz ülke hakkında tasarruf oranı verisi yoktur.³ Ayrıca, gelişmiş ülkelerde dahi 1990 öncesine ilişkin tasarruf oranı verileri eksiktir. Eksik veriler çok fazla olduğu için bunları ekstrapolasyon yöntemi ile tamamlamak da çok mantıklı gözükmemektedir. Dolayısıyla, Şekil 6'da, Türkiye'nin tasarruf oranı sıralamasındaki konumu oluşturulurken, hakkında veri olan 72 ülke dikkate alınmış, sıralama da 1995 yılından başlatılmıştır.

Dünya Bankası veri tabanı, *World Development Indicators*'dan yazar tarafından oluşturulmuş sıralama.

Türkiye tasarruf oranının dünya sıralamasındaki konumuna bakacak olursak, 2000 sonrasında Türkiye'nin dünya sıralamasında giderek yükselmekte olduğunu ve 2018 itibarıyla 34. sıraya çıktığını görürüz. 72 ülkeye ilişkin tasarruf oranı verisini dikkate aldığımız düşünülecek olursa, Türkiye'nin tasarruf oranı ortalarında bir yerdedir. Gerçi Çin, Singapur, ya da Katar gibi %46'lara, %59'lara varan bir tasarruf oranı yoktur Türkiye'nin, ama kişi başına GSYİH açısından önündeki birçok ülkeden de daha fazla tasarruf etmektedir.

3.2. Türkiye'nin Eğitim Seviyesinin Dünya Sıralamasındaki Yeri

Bir ülkenin eğitim seviyesi çeşitli şekillerde ölçülebilir. Literatürde yaygın olarak

³Tasarruf oranı verisi olmayan sekiz ülke St. Kitts ve Nevis, Antigua ve Barbuda, Palau, Grenada, Maldivler, Nauru, Dominica ve St. Vincent ve Grenadines'dir.

- 25-64 yaş arası nüfusun okur-yazarlık oranı,
- ikinci ya da üçüncül eğitimdeki net okullaşma oranı,
- 15 yaş ve üzeri işgücünün ortalama eğitim seviyesi kullanılmakta;

Eğitiminniteliği ise 20 yıldır OECD tarafından yürütülen PISA testleri ile ölçülmektedir.

Birçok gelişmiş ülke, okur-yazarlık oranı yıllardır %100 olduğu için, artık okur-yazarlık istatistiklerini toplamaz olmuştur. Tanzimat'tan beri süregelen ve 200 yıla varan bir çaba sonucu, 2017 sonu itibarıyla, Türkiye'de 15 yaş ve üzeri nüfus içindeokuma-yazmabilmeyenlerin oranı %3,8'ya düşmüştür.⁴ Erkeklerle kadınlar arasında hâlâ önemli bir fark vardır,⁵ ama iktisadî büyüme açısından 25 yaş ve üzerinüfusun okur-yazarlık oranı ve bu oranın yıllar içindeki gelişimi iktisadî büyümeyi açıklayıcı bir gösterge olmaktan çıkmıştır.

Net okullaşma oranındaki bir değişimin üretime etkisi uzunca bir süre sonra görülür.Örneğin ilkokullaşma oranı artmışsa, bu öğrencilerin bir kısmı orta ve yüksek öğrenime devam edecekleri için, bu artışın etkisi hemen görülmez. Kimi öğrenci sadece orta okula, kimi sonradan liseye ve hatta üniversiteye de devam edeceği için, okullaşma oranındaki etkinin ne kadar sonra ortaya çıkacağı da açık değildir.Bu nedenle, net okullaşma oranı eğitimin büyümeye katkısını anlamak için çok uygun bir ölçüt değildir.

Büyüme açısından en açıklayıcı gösterge, 15 yaş ve üzeri işgücünün ortalama eğitim seviyesidir.Bu gösterge genel olarak ülke vatandaşlarının eğitim seviyesini ölçmek yerine, üretimi yapan kişilerin eğitim ve bilgi seviyesi üzerine yoğunlaşır. Bu seviye ne kadar yüksekse, beşerî sermayenin üretime katkısı o kadar yüksek olacaktır.

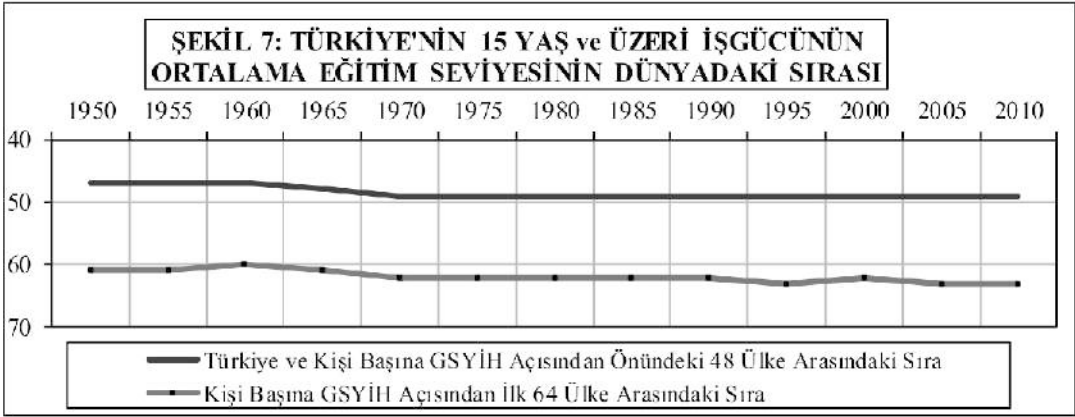
15 Yaş ve Üzeri İşgücünün Ortalama Eğitim Seviyesi

15 yaş ve üzeri işgücünün ortalama eğitim seviyesine ilişkin istatistikler Robert Barro ve Jong-Wha Lee tarafından dünyanın 146 ülkesi için tutulmaktadır ve veri seti 1950'ye kadar uzatılmıştır. Veriler her beş yılda bir yenilenirler. 2015 verileri bu makalenin yazıldığı sırada daha yayınlanmamış olduğu için son veri yılı 2010'dur.Barro ve Lee'ye göre, Türkiye işgücünün ortalama eğitim seviyesi 1950 yılında bir yıldan biraz fazla idi (1,11 yıl).2010'a gelindiğinde, yani 60 yılda, 7,05 yıla çıkmıştır.Barro-Lee veri tabanında kişi başına GSYİH sıralamasındaki ilk 80 ülkenin 16'sı hakkında veri yoktur. Ancak bu ülkelerin bir ikisi hariç, hepsi Türkiye ile rekabet şansı olmayan küçük ülkelerdir.⁶ Hakkında veri olmayan ve kişi başına GSYİH'sı Türkiye'den yüksek beş ülke çıkarılınca, Türkiye kişi başına GSYİH sıralamasında 49. sıraya yükselir. Bu nedenle, Şekil 7'de,Türkiye'nin 15 yaş ve üstü işgücünün ortalama eğitim seviyesini,kişi başına GSYİH açısından Türkiye'ninönünde olan 48 ülke ve ilk 80

⁴Dünya Bankası veri tabanı, Eğitim İstatistikleri.

⁵Erkeklerde % 1,2 olan okuma-yazma bilmeme oranı, kadınlarda % 6,5'dir. Aynı yerde.

⁶Hakkında veri olmayan 16 ülke Bahamalar, St. Kitts ve Nevis, Seyşeller, Umman, Antigua ve Barbuda, Palau, Grenada, Ekvator Ginesi, Lübnan, Nauru, St. Lucia, Dominika, St. Vincent ve Grenadines, Montenegro, Surinam ve Türkmenistan'dır. Bu ülkelerden ilk beşinin kişi başına GSYİH'ları Türkiye'den yüksek, diğerlerinin düşüktür.

Barro-Lee veri tabanından yazar tarafından oluşturulmuş sıralama.

Eğitimin Niteliği: PISA Testleri

İki ülkede işgücünün ortalama eğitim seviyeleri yıl olarak aynı, ama verilen eğitimlerin kaliteleri birbirlerinden çok farklı olabilir. Ülkedeki beşeri sermaye seviyesi sadece verilen eğitimin miktarına değil, bu eğitimin niteliğine de bağlıdır. Her alanda olduğu gibi, bu alanda da niteliği ölçmek niceliği ölçmekten çok daha zordur. Geliştirmiş olduğu PISA (Uluslararası Öğrenci Değerlendirme Programı (*Programme for International Student Assessment*)) testleriyle OECD bu sorunu çözmeyi amaçlamaktadır. Fen, matematik ve okumagibi üç alanda yapılan PISA testleri, 2000 yılından beri, her üç yılda bir katılımcı ülkelerin 15 yaşındaki öğrencilerine uygulanmaktadır. Her sınav döneminde bir alan detaylı olarak incelenir, diğer iki alanda da durum tespiti yapılır. Testlere katılan ülke sayısı giderek artmaktadır. 2000 yılında 43 ülke katılmışken, 2018 yılındaki testlere 80 ülkenin 15 yaşındaki 30 milyona yakın öğrencisini temsilen 550.000 civarında öğrenci katılmıştır. Türkiye 2003 yılından beri PISA testlerine katılmaktadır. Ülke sayısı giderek arttığı için, önceki yıllardaki veriler 2015 yılına göre oldukça eksiktir. Dahası, ülkelerin aldıkları sonuçlarda bir gelişme tespit ederek geriye doğru projeksiyon yapmak için yeterli veri de yoktur. Bu makalenin yazıldığı sırada 2018 verileri de henüz yayınlanmamıştı. Bu nedenle eğitimin kalitesini incelerken sadece 2015 yılına ilişkin son test dönemini dikkate alacağız.

2015 yılında kişi başına GSYİH açısından Türkiye'nin önündeki 54 ülkeden onu PISA testlerine katılmamışlardır. Ancak bu ülkelerin önemli bir kısmı Türkiye'nin rakibi olamayacak, ya da coğrafi olarak Türkiye'den çok uzak, küçük ülkelerdir.⁷ Geri kalan 45 ülke arasında, Türkiye fende sadece Kosta Rica ve Katar'ın önünde, 43. sırada; okuma becerisinde bu iki ülkeye ek olarak Trinidad ve Tobago'nun da önünde 42.

⁷ 2015 yılında PISA testlerine katılmayan ve kişi başına GSYİH büyüklüğü açısından Türkiye'nin önündeki ülkeler Brunei Darülsalam, Bahamalar, Bahreyn, Suudi Arabistan, St. Kitts ve Nevis, Seyşeller, Umman, Antigua ve Barbuda, Panama ve Palau'dur.

sırada; matematikte ise bu üç ülke ile birlikte Uruguay'un da önünde 41. sıradadır.

Eğitimle kişi başına GSYİH arasında iki yönlü bir ilişki vardır. Bir yandan, büyüme teorisinin bize öğrettiği gibi, nitelik ve nicelik olarak eğitimin gelişmesi kişi başına GSYİH'yı arttırır, büyümeyi hızlandırır; ama öte yandan kişi başına GSYİH arttıkça eğitimin seviyesi de nitelik ve nicelik olarak yükselir. Yukarıda Türkiyeli öğrencilerin PISA testlerindeki sıralarını verirken sadece kişi başına GSYİH açısından Türkiye'nin önündeki ülkeleri dikkate aldık. Doğal olan Türkiyeli öğrencilerin PISA başarılarının, kişi başına GSYİH açısından Türkiye'nin önünde olan ülkelerin öğrencilerinin gerisinde olmasıdır. Ancak, eğer bir ülke daha hızlı ilerlemek istiyorsa, bunu ancak eğitime daha fazla kaynak ayırarak başarabilir. Bu da PISA testlerine her üç alanda alınan daha iyi sonuçlar biçiminde yansır. Örneğin, 2018 yılı itibarıyla Kore'nin kişi başına GSYİH'sı dünyada 21. sıradadır (cari dolar olarak), ama PISA sonuçları açısından Kore öğrencileri hep en üst sıralarda yer alırlar.⁸ Bu da Kore'nin kişi başına GSYİH sırlamasında hızla yükselmesinin en önemli sebeplerinden biridir.

3. 3. Türkiye Kaynaklı Araştırma Geliştirmenin Dünya Sıralamasındaki Yeri

Kişi başına GSYİH'nın daha hızlı artmasına neden olabilecek üçüncü etmen Araştırma-Geliştirme çabalarıdır. Ülkelerin Araştırma-Geliştirme çabaları üç farklı şekilde ölçülebilir:

- AR-GE harcamalarının GSYİH'ya oranı,
- Bilimsel ve teknik dergilerde yayınlanan makale sayısı, ve
- Ülke içinde yerleşik kişi ve şirketlerce alınan patent sayısı.

Şimdi bu üç faktör açısından Türkiye'nin rakiplerine kıyasla ne durumda olduğuna bakalım.

Araştırma-Geliştirme Harcamaları – GSYİH Oranı

Araştırma-Geliştirme harcamalarının GSYİH'ya oranına ilişkin istatistikler yeni olarak tutulmaya başlandığı için, Dünya Bankası veri tabanındaki istatistikler de 1996'dan geriye gitmemektedir. Türkiye'de AR-GE harcamalarının GSYİH'ya oranı oldukça düşüktür. Bu oran 1996'da %0,45'den 2017 yılında %1'e doğru bir yükselme göstermekle birlikte, diğer ülkelerde de benzer bir gelişme olduğundan Türkiye'nin dünya sıralamasındaki yeri fazla değişmemiştir. 1996 yılında, Türkiye kişi başına GSYİH açısından önündeki 45 ülke arasında 34. sırada idi; 2012 yılında 30. sıraya kadar yükseldikten sonra, 2017 yılında, yeniden 33. Sıraya düşmüştür.⁹ Gelişmiş ülkelerin tamamı Türkiye'nin önündedir. Bu ülkelerin AR-GE harcaması / GSYİH oranları genellikle Türkiye'nin iki katı; İsviçre, Danimarka, Avusturya, Japonya, Finlandiya ve Almanya gibi ülkelerde üç katı kadardır. Tüm diğer ülkeler arasında da

⁸2015 sonuçlarına göre, Kore öğrencileri, matematikte 3., okuma becerisi ve fende 6. sıradadırlar.

⁹Kişi başına GSYİH açısından Türkiye'nin önündeki ülkeler arasında Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Brunei Darüsselam, Bahamalar, Bahreyn, St. Kitts ve Nevis, Seyşeller, Umman, Antigua ve Barbuda ile Palau hakkında *AR-GE harcamaları / GSYİH* oranı verisi yoktur. Ancak bunların hepsi, Türkiye'den küçük ve Türkiye ile rekabet etme olanağı olmayan ülkelerdir.

istisnai bir durumda olan Kore ve İsrail'in AR-GE / GSYİH oranı ise Türkiye'deki oranın dört katıdır.1996-2015 zaman aralığında Türkiye Litvanya ve Hırvatistan'ın önüne geçmiş, ama Suudi Arabistan'ın gerisine düşmüştür. AR-GE Harcamaları / GSYİH oranında Türkiye'nin konumunun gelişimi Şekil 8'de görülebilir.

Dünya Bankası, *World Development Indicators*'dan yazar tarafından oluşturulmuş sıralama.

2015 yılı itibarıyla, Türkiye AR-GE/GSYİH oranı açısından ilişki ve rekabet içinde olduğu ülkelerin çoğundan geride, sadece Malta, Kıbrıs, Trinidad ve Tobago, Uruguay, Litvanya, Latvia, Şili, Panama, Arjantin ve Hırvatistan'ın Kosta Rika'nın önündedir. Bu ülkelerin bir kısmı – örneğin Arjantin, ya da Hırvatistan – Türkiye'nin rekabet içinde olduğu ve yakalamak isteyeceği ülkelerdir. Diğer faktörlerin etkisi saklı kalmak şartıyla, Türkiye'nin AR-GE Harcamaları / GSYİH oranının bu ülkelere yüksek olması, bu ülkeleri yakalama şartlarını oluşturabilecek bir faktördür. Ancak bu tür ülke sayısı oldukça sınırlıdır. Türkiye'nin AR-GE harcamaları / GSYİH oranı, ülkenin yakalamaya çalışacağı gelişmiş ülkelerin çoğunun gerisindedir.

Bilimsel ve Teknik Dergilerde Yayınlanan Makale Sayısı

Araştırma-Geliştirme çabalarının bir göstergesi de bilimsel ve teknik dergilerde yayınlanan makale sayısıdır. Bilimsel ve teknik dergiler denildiğinde fizik, biyoloji, kimya matematik, tıp, biyomedikal araştırmalar mühendislik, yer ve uzay bilimleri alanlarında makaleler yayınlayan dergiler anlaşılmaktadır. Bu tür dergilerde yayınlanan makaleler ülkede yapılan araştırmaların bir sonucudur ve makale sayısındaki artış da araştırma-geliştirme seviyesinin bir göstergesi olarak alınır. Bilimsel ve teknik dergilerde yayınlanan Türkiye kaynaklı makale sayısında artış vardır. 2003 yılında 13.353 olan makale sayısı, akademik yükseltmelerde yayın sayısının dikkate alınması sonucu artmış, 2016 yılında da 33.902'ye yükselmiştir. Benzer bir şekilde Türkiye kaynaklı bilimsel ve teknik makale sayısının Türkiye dâhil ilk 55 ülke arasındaki konumu da 14. sıradan 11. sıraya yükselmiştir.

Ancak Araştırma-Geliştirmenin ülkenin büyümesine etkisini yayın sayısı ile irdelerken, Türkiye'nin nüfusu yüksek bir ülke olduğu gerçeğini bir kez daha hatırlamak gerekir. Diğer değişkenler aynı kalmak kaydıyla, nüfusu yüksek ülkelerde düşük nüfuslu ülkelere göre daha fazla bilimsel çalışma yapılacaktır, yayınlanan makale sayısı da daha fazla olacaktır (Jones, 1995). Bu nedenle, AR-GE'nin katkısını anlamak için, yayınlanan makale sayısını değil, nüfusla normalize edilmiş değerini dikate almak gerekir. Şimdiye kadar gördüğümüz veriler hep normalize edilmiş verilerdi: tasarruf oranı (S/GSYİH), 15 yaş ve üzeri işgücünün eğitim seviyesi (yıl/işçi), ya da AR-GE harcamaları /GSYİH gibi. Bir örnek üzerinden açıklamak gerekirse, 2016 yılında Türkiye kaynaklı 33.902 bilimsel ve teknik makale yayınlanmışken, gelişmiş ama nüfusu az (8.372.000) bir ülke olan İsviçre'de 21.127 makale yayınlanmıştır. Sadece yayınlanan makale sayısına baktığımızda, İsviçre'de yapılan AR-GE'nin Türkiye'nin gerisinde olduğu sonucuna varılır. Yayınlanan makale sayısını nüfusa oranlayıp, her milyon kişiye düşen makale sayısını dikkate alırsak, Türkiye'de Araştırma-Geliştirmenin durumunu daha iyi anlayabiliriz. 2016 yılı için her milyon kişiye düşen makale sayısı İsviçre'de 2.524 iken Türkiye'de 426'dır. Bu nedenle bilimsel ve teknik dergilerde yayınlanan Türkiye kaynaklı makale *sayısına* değil, *her bir milyon kişiye düşen* bilimsel ve teknik makale sayısına bakacağız.¹⁰

Bu dönüşümü her ülke için yaptığımızda Türkiye sıralamada gerilere düşmektedir. Gerçi 2003 yılından 2016'ya Türkiye'de her bir milyon kişi başına düşen makale sayısı 202'den, yukarıda belirtildiği gibi, 426'ya çıkmıştır. Nüfusa oranlandığında da bilimsel ve teknik makale sayısında bir artış vardır. Ancak benzer bir artış diğer ülkelerde de vardır. 2003 yılında kişi başına GSYİH sıralamasında önündeki 55 ülke arasında 34. sırada yer alan Türkiye, son veri yılı olan 2016'da 6 basamak gerileyerek 40. sıraya düşmüştür (Şekil 9).¹¹

$$^{10} \frac{\text{Yayınlanan Makale Sayısı}}{\text{Nüfus}} = 1000000$$

Nüfus

¹¹2016 yılı itibarıyla, Türkiye milyon kişiye düşen bilimsel ve teknik makale sayısı açısından kişi başına GSYİH sıralamasında önünde olan ülkelere göre sadece Birleşik Arap Emirlikleri, Bahamalar, Bahreyn, Suudi Arabistan, St. Kitts ve Nevis, Trinidad ve Tobago, Uruguay, Seyşeller, Umman, Antigua ve Barbuda, Şili, Panama, Palau, Arjantin ve Kosta Rika'nın önündedir. Bu ülkelerin hemen hemen tamamı, Türkiye'nin rakibi olamayacak küçük ülkelerdir, kimi durumda da turizm cennetleridir.

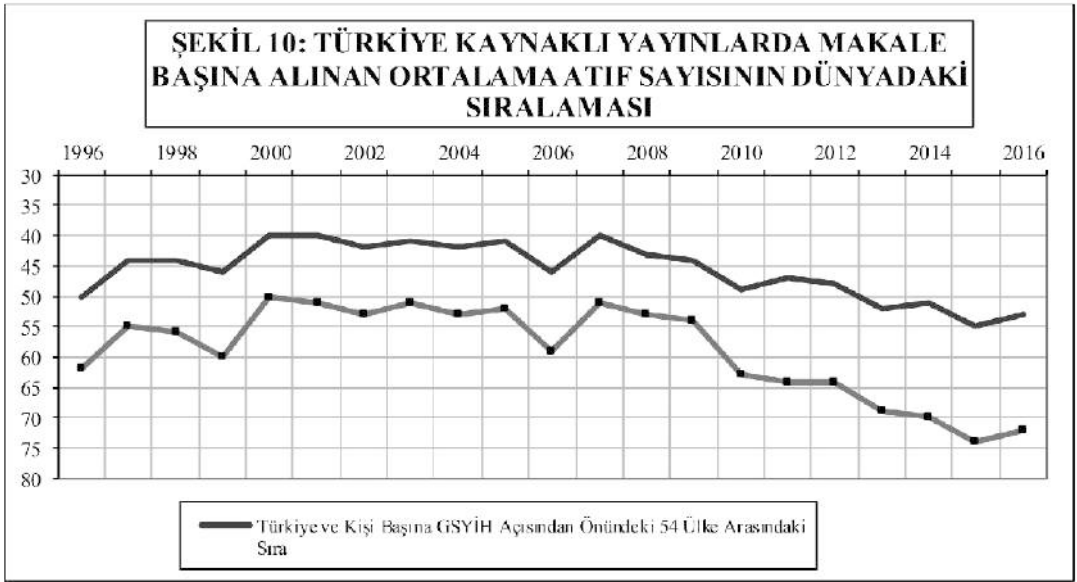

Dünya Bankası veri tabanı, *World Development Indicators*'dan yazar tarafından oluşturulmuş sıralama.

Yayınlanan Makalelerin Aldıkları Atıf Sayısı

Bir ülkedeki araştırma ve geliştirmenin düzeyini anlamak için bilimsel ve teknik dergilerde yayınlanmış makale sayısının nüfusa bölünerek normalize edilmiş hali, tek başına yeterli bir gösterge değildir. Yayınlanan makalelerin bilime katkılarının da dikkate almak gerekir. Makalelerin bilimsel değerleri aldıkları atıf sayısı ile ölçülür. Dünya Bankası veri tabanında makalelerin ya da ülkelerin aldığı atıflara ilişkin bir bilgi yoktur. Bu veri teknik ve bilimsel makale ve yayınlarda dünyanın önde gelen kuruluşu *Elsevier*'in oluşturduğu makale ve atıf veri tabanı *Scopus* tarafından derlenen *Scimago Country and Journal Rank* veri tabanında mevcuttur. 1996 ile 2016 arasını kapsayan 20 sene için dünyanın hemen her ülkesi için tutulmuş olan veriler, Dünya Bankası veri tabanından biraz farklılık gösteriyor. Dünya Bankası veri tabanı sadece bilimsel ve teknik dergilerde yayınlanan makaleleri dikkate alırken, *Scimago* bütün makaleleri dikkate alıyor, ama sıralamadaki sonuçlar farklı değil.¹² Türkiye kaynaklı yayınların aldığı ortalama atıf sayılarının dünyadaki sırası Şekil 10'da verilmiştir.

¹²*Scimago*'ya göre, Türkiye kaynaklı makale sayısı 2003 yılında 39. sıradayken, 2016 yılında 43. sıraya düşmüş. Dünya Bankası'nın Bilimsel ve Teknik Dergilerde yayınlanan makale sayısı sıralamasında da aynı zaman aralığında benzer bir düşüş var: Türkiye 34. sıradan 40. sıraya düşmüş. İki endeks verileriyle oluşturulan sıralamalar birbirleriyle tutarlıdır.

Elsevier's Scopus Database *Scimago Journal and Country Rank Indicator*'dan yazar tarafından oluşturulmuş sıralama.

Bu şekilde vurgulanması gereken üç nokta var. Birincisi, 2015 itibarıyla Türkiye kaynaklı yayınların aldığı ortalama atıf sayısının, kişi başına GSYİH açısından Türkiye'nin önündeki ülkelerin tamamının; 2016 yılında ise Trinidad ve Tobago hariç tamamının gerisinde olduğudur. Benzer bir sonuç kişi başına GSYİH sıralamasındaki ilk 80 ülke içinde geçerlidir. 2016 yılı için Türkiye kaynaklı yayınların aldığı ortalama atıf sayısı 72 ülkenin gerisindedir. İkinci olarak, Türkiye kaynaklı makalelerin aldıkları ortalama atıf sayısı sıralamasında 2000 yılına kadar oldukça önemli bir artış varken, bu yıldan sonra bir azalış trendine girildiğinin belirtilmesi gerekir. Son olarak dasıralamadaki bu düşüşün 2000 ile 2007 arasında oldukça mütevazı bir boyutta iken, 2007'den itibaren giderek hızlandığını vurgulanak gerekir. Ortaya çıkan resim çok parlak değildir. Hem 82 milyonluk nüfusa oranlı miktarda araştırma yapılmamakta, bilimsel ve teknik makale yazılmamaktadır, hem de yazılan makaleler, Türkiye'nin rakiplerinin ürettiği makalelere kıyasla fazla bilimsel değeri olmayan, bilim dünyasının dikkate almadığı yayınlardır.

Ülkede Yerleşik Kişi ve Şirketler Tarafından Yapılan Patent Müracaatları

Ülkedeki araştırma-geliştirmenin düzeyini gösterecek üçüncü gösterge, ülke içinde yerleşik kişi ve şirketler tarafından yapılan patent müracaatlarıdır. Patent sayısı verileri Dünya Bankası tarafından 1960'dan beri tutulmaktadır. 1963 yılında Türkiye'de yerleşik kişi ve şirketlerce 55 patent başvurusu yapılmışken, bu rakam 1990'ların sonuna kadar yavaş bir gelişme göstermiş ve 1998 yılında 207'ye çıkmıştır. Bu tarihten sonra Türkiye'den yapılan patent müracaatları sayısındaki gelişme daha hızlı olmuş ve 2017 yılında müracaat sayısı 8.175'e yükselmiştir.

Türkiye'de yerleşik kişi ve şirketlerce yapılan patent müracaatları sayısının dünyadaki konumuna bakacak olursak, 1998 sonrasında sıralamada benzer bir yükseliş görülebilir. Kişi başına GSYİH açısından Türkiye'nin önünde olan 54 ülkenin 12'si hakkında, ya da kişi başına GSYİH sıralamasında yer alan ilk 80 ülkenin 26'sı hakkında patent müracaatı verisi yoktur; ya da olan veriler kullanılamayacak kadar eksiktir. 2017 yılında, Türkiye'de yerleşik kişi ve şirketler tarafından yapılan patent başvuruları sayısı, kişi başına GSYİH açısından Türkiye ve önündeki 43 ülke arasında sekizinci, ilk 54 ülke arasında da onuncudur. 1960 yılında Türkiye, bu veriler açısından sırasıyla 34. ve 40. sıralarda idi. Bu açıdan bakıldığında patent başvuruları sayısında önemli bir gelişme olduğu görülmektedir.

Ancak patent müracaatı sayısı da mutlak bir büyüklüktür. Diğer değişkenlerin etkisi aynı kalmak kaydıyla, nüfusu yüksek olan ülkelerde şirketler ve kişiler tarafından yapılan patent müracaatı da yüksek olur. Bu nedenle patent müracaatları sayısını da nüfusla normalize etmek gerekir.¹³ Patent sayıları normalize edilerek bir sıralama oluşturulduğunda, 1960'dan 1992 yılına kadar geçen 32 yıllık süre içinde, Türkiye'nin kişi başına GSYİH açısından Türkiye ve önündeki 42 ülke arasında 39. sıradan 42. sıraya gerilediğini, 1992 ile 2000 arasında bu gerilemenin durduğunu, bu yıldan sonra bir yükselmenin başladığını ve 2017 yılında Türkiye'nin 24. sıraya çıktığını görürüz. Benzer şekilde, kişi başına GSYİH açısından da Türkiye ilk 54 ülke arasında 26. sıraya yükselmiştir (Bkz. Şekil 11).

Gerekli koşulları sağlamak şartıyla, herşey için patent alınabilir – ölümcül bir hastalığa karşı geliştirilen bir ilaç için debaklavanın biçimi için de, yeni bir ambalajlama yöntemi için de. Ticari açıdan bunların hepsi önemli olabilir, ama bilimsel açıdan ve ülkenin gelişmiş ülkeleri yakalaması açısından bunları eşitmiş gibi görmek doğru olmaz. Bazı patentler, bilimin seviyesini ileri götürecek önemli katkılardır, bazılarının ise böyle bir niteliği yoktur. PISA testleriyle eğitimin kalitesinin, atıf endeksiyle yayınların kalitesinin ölçülmesine benzer şekilde, alınan patentlerin de önem sıralamasının yapılması gerekir. Ne yazık ki şu anda böyle bir kalite sıralaması mevcut değildir. Biz de alınan patentleri birbirleri ile eşdeğermiş gibi düşünüp, sadece sayısını kaydetmekle yetineceğiz.

¹³ $\frac{\text{Patent Sayısı}}{\text{Nüfus}} \times 1000000$

Dünya Bankası veri tabanı, *World Development Indicators*'dan yazar tarafından oluşturulmuş sıralama.

Sonuç

Türkiye'de araştırma-geliştirmeyi gösteren üç gösterge çelişik sonuçlar vermektedir:

- 1996 ile 2015 arasında Türkiye'de Araştırma-Geliştirme harcamalarının GSYİH'ya oranı az bir yükselme göstermiş, 1998'de önündeki 45 ülke arasında 37. Sıradayken 2015'te 33. sıraya çıkmıştır. Türkiye'nin yakalamaya çalıştığı gelişmiş ülkelerin tamamında bu oranın Türkiye'nin önünde olduğunu, kimilerinde ise açık ara önünde olduğunu yukarıda belirtmiştik. Ne AR-GE / GSYİH oranı, ne de bu oranın dünya sıralamasındaki yeri eğitim düzeyi kadardüşük değildir, ama Türkiye'nin yapmak istediği sıçramayı yapmasını sağlayacak düzeyde de değildir.

- 2003'den beri bilimsel ve teknik dergilerde yayınlanan Türkiye kaynaklı makale sayısında bir artış vardır ve Türkiye'nin sıralamadaki konumu bir miktar yükselmiştir, ama yayınlanan makale sayısını nüfusa oranlayarak normalize ettiğimizde bu olumlu sonuç yok olur. Nüfusa oranlayarak baktığımızda, 2003'le 2016 arasında Türkiye'nin bilimsel ve teknik dergilerde yayınlanan makale sayısı sıralamasında gerilediğini ve 34. sıradan 40. sıraya düştüğünü görürüz.

- Benzer bir durum atıf sayısında da görülmektedir. 2007 yılında, Türkiye alınan atıflar açısından 40. sırada iken 2015. yılında 55. sıraya düşmüştür. Akademik yükseltmelerde yazılan makale sayısının bir kriter olarak belirlenmesi istenilen sonucu getirmemiş, yayınlanan makale sayısı artsa da, bu makalelerin büyük bir kısmı, bilim camiasının dikkate almadığı, zikretmediği yayınlar olmuştur. Yayınlanan makalelerin bilimsel değerinden çok sayısı ön plana çıkmıştır. Böyle bir yaklaşımın da Türkiye'nin gelişmiş ülkeleri yakalamakta bir etkisi olacağını söylemek pek mümkün görünmemektedir.

- Araştırma-Geliştirme çabaları açısından en farklı sonuç Türkiye'de yerleşik kişi ve şirketlerce alınan patent sayısında ve bu sayının dünyadaki sıralamasında

görülmektedir. Hem alınan patent sayısında, hem bu sayının nüfusa oranlanmış büyüklüğünde, hem de Türkiye'nin dünyadaki sıralamasında bariz bir ilerleme vardır.

3. 4. Türkiye'nin Kurumsal Yapısının Gelişimi

Büyüme açısından önemli olan kurumların ülkede kapitalist gelişmeyi hızlandırıp hızlandırmayacağıdır. Yukarıda, bazı kurumlar kapitalist gelişmenin önünü açarken, bazılarının zorlaştırdığını belirtmiştik. Hemen hemen bütün iktisatçılarmülkiyet hakkının güvenceye alınmasının, yolsuzlukların önüne geçilmesinin, hukukun üstünlüğüyle yargı bağımsızlığının sağlanmasının kapitalist gelişmenin önünü açacağı, büyümeyi hızlandıracağı konusunda fikir birliği içindedirler.Şimdi bu dört kurumun Türkiye'deki gelişimine ve Türkiye'nin bu dört kurum açısından rakiplerine göre ne durumda olduğuna bakalım.

Mülkiyet Hakkının Güvenceye Alınması ve Mülkiyet Hakkına Duyulan Saygı

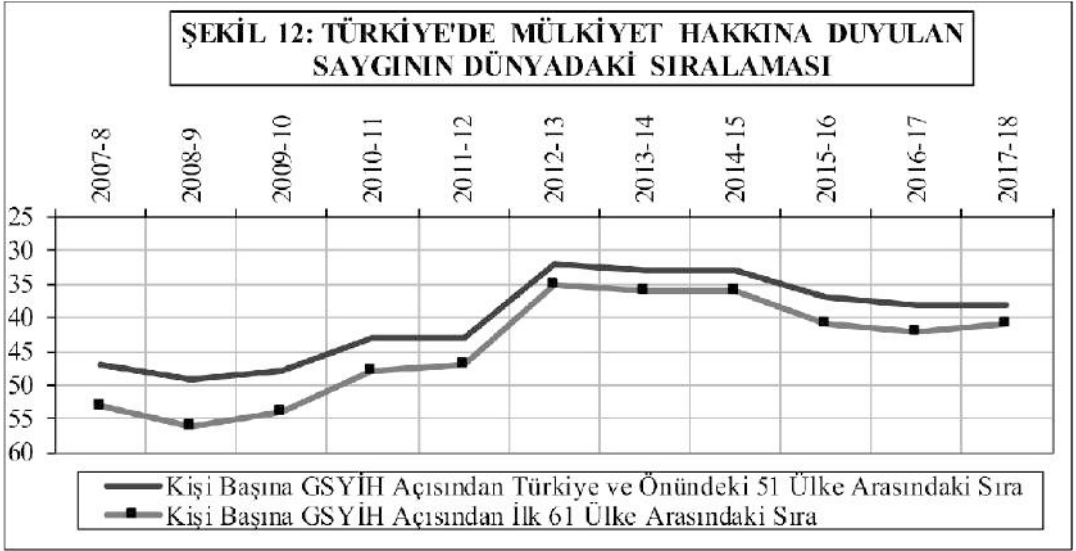
Kurumsalcı iktisatçılar hızlı büyüme sağlayacak kurumlar arasında mülkiyet hakkına duyulan saygıya ve bu hakkın kanunlarca güvenceye alınmış olmasına özel bir önem atfederler (North, 1990; Hall ve Jones, 1998). Eğer mülkiyet hakkına saygı duyuluyorsa, kişiler ve şirketler fiziki ve beşerî sermayelerine yaptıkları yatırımların getirisine sahip olabilecekler, edinmiş oldukları varlıklar güvenceye olacak, gelirlerini ve varlıklarını arttırabilmek için yatırımlarını arttırma yolunu seçecekler, büyüme hızlanacak ve kişi başına GSYİH yükselecektir. Burada mülkiyet hakkının gaspı denilirken sadece devlet yöneticileri ve bürokratlar tarafından yapılan gasplar değil, kimi durumda mafyavarı güçler tarafından gayri-kanunî bir şekilde el konulan getiri ve varlıklar da kastedilmektedir.

World Economic Forum mülkiyet hakları konusunda bir veri tabanı oluşturmuştur. Ancak kurumlara ilişkin diğer birçok veri gibi, bu veriler de çok geriye gitmez, 11 yıllık bir geçmişi vardır. Veri tabanında 2007-8 yılında 134 ülkeye ilişkin veri varken, 2014-15 yılında bu sayı 140'a yükselmiştir. Kişi başına GSYİH açısından Türkiye ve önündeki 54 ülkenindördü hakkında, kişi başına GSYİH sıralamasındaki ilk 80 ülkeden 19'u hakkında veri yoktur.¹⁴ Türkmenistan haricinde bu ülkelerin tamamı Türkiye'nin rakibi olamayacak, coğrafi olarak Türkiye'den uzak, küçük ülkelerdir. Geri kalan 51 ülke arasında ise, 2017-18 itibarıyla, mülkiyet hakkına duyulan saygı ve bu hakkın kanunlarla güvence altına alınması açısındanTürkiye 38. sıradadır (Bkz. Şekil 12).

Şimdiye kadar incelediğimiz hızlı büyüme sağlayıcı kriterler açısından Türkiye'de mülkiyet hakkına duyulan saygı farklı bir konumdadır. Diğer bütün kriterler açısından Türkiye, bir ikisi hariç,yakalamaya çalıştığı gelişmiş ülkelerin

¹⁴ Kişi başına GSYİH açısından Türkiye'nin önünde olup da hakkında bilgi olmayan ülkeler Bahamalar, St. Kitts ve Nevis, Antigua ve Barbuda ile Palau'dur. Hakkında veri olmayan ama kişi başına GSYİH açısından Türkiye'nin arkasında kalan ülkeler ise Grenada, Maldivler, Ekvator Ginesi, Nauru, St. Lucia, Gabon, Dominika, St. Vincent ve Grenadines, Dominik Cumhuriyeti, Montenegro, Türkmenistan, Peru, Ekvator ve Tayland'dır.

çoğunun gerisinde iken, mülkiyet hakkına duyulan saygı açısından durum diğer kriterlerden farklıdır. 2017-18 itibarıyla, Türkiye mülkiyet hakkına duyulan saygı açısından İtalya, Yunanistan, Slovakya, Litvanya, Latvia, Macaristan, Polonya ve Hırvatistan gibi Avrupa Birliği üyeleriyle, Trinidad ve Tobago ve Arjantin'in önündedir. Bunların hepsi kişi başına GSYİH'sı Türkiye'den yüksek ülkelerdir ve bu durum Türkiye'nin önündeki ülkeleri yakalaması açısından umut vericidir.

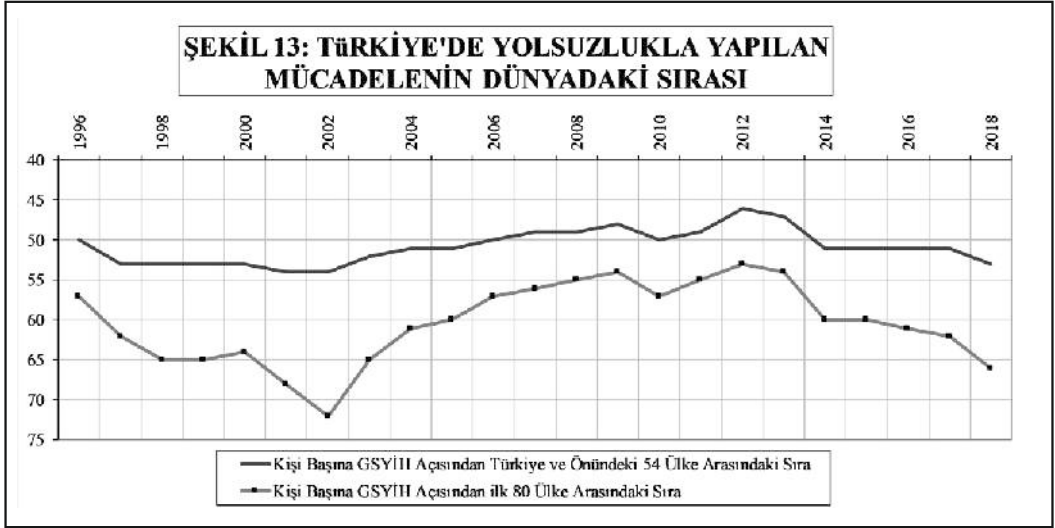
World Economic Forum, *World Competitiveness Report*, 2008-9 ve 2017-8 arası yıllara ilişkin raporlardan yazar tarafından oluşturulmuş sıralama.

Ancak 2008-9 yıllarından 2012-13 yıllarına Türkiye'nin kişi başına GSYİH açısından önündeki 51 ülke sıralamasında 17 basamak, kişi başına GSYİH sıralamasında ise 21 basamak yükselmişken, bu yıldan 2017-18'e Türkiye'de mülkiyet hakkına duyulan saygıda bir gerileme olduğunu ve Türkiye'nin her iki grupta altışar basamak gerilediğini de belirtmek gerekir.

Yolsuzlukla Mücadele

Dünya Bankası *Worldwide Governance Indicators* veri tabanında dünyanın 215 ülkesi için bir yolsuzluk endeksi geliştirmiştir. Yolsuzluk kamusal gücün, büyük veya küçük kişisel bir çıkar elde etmek amacıyla kullanılması; devletin özel çıkar grupları tarafından ele geçirilmesi olarak tanımlanmaktadır. Endeks aynı zamanda ülkede yolsuzlukla mücadele eden kurumsal yapının gücünü ve yetkinliğini de göstermektedir. Extrapolasyonla kolayca tamamlanabilecek bir kaç veri dışında, veriler kişi başına GSYİH açısından ilk 80 ülke için eksiksizdir. Şekil 13'de görülebileceği gibi, Türkiye'deki yolsuzluk Türkiye ve önündeki 54 ülke arasında, 1996'da 50. sırada iken, 2012'de 46. sıraya yükselmiş, 2018'e gelindiğinde de tekrar 53. sıraya düşmüştür. 2018 itibarıyla, Türkiye'deki yolsuzluk, kişi başına GSYİH açısından

Türkiye'nin önündeki ülkelerden sadece Panama ve Palau'dan daha düşük seviyededir. Ya da başka bir deyişle, Türkiye'de yolsuzlukla mücadele Türkiye'nin önündeki ülkelerden sadece bu ikisinden daha etkindir. Kişi başına GSYİH açısından ilk 80 ülke arasında yapılan sıralamada da Türkiye 2012 yılında ulaşmış olduğu en yüksek değer olan 53. sıradan 2018'de 66. sıraya düşmüştür.

Dünya Bankası veri tabanı, *Worldwide Governance Indicators*, *Control of Corruption* dan yazar tarafından oluşturulmuş sıralama.

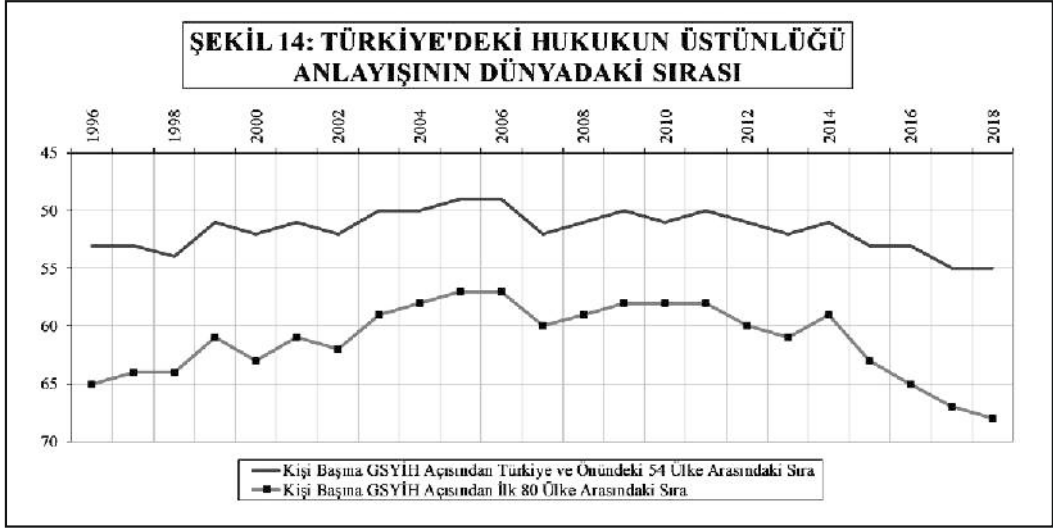
Hukukun Üstünlüğü

Hukukun üstünlüğü,

- kanunların bütün vatandaşlara eşit bir şekilde uygulanması,
- herhangi bir vatandaşın kanunlar karşısında bir ayrıcalığının olmaması,
- yürütme gücünün hukukî denetime tâbi olması,
- toplumsal yaşamda yapılması gereken işlerin önceden belirlenmiş kurallar çerçevesinde yürütülmesi,
- kanunların olmadığı durumlarda, yine önceden belirlenmiş kurallar çerçevesinde ihtiyaç duyulan kanunların çıkartılması,
- bu kanunların anayasaya uygun olması biçiminde tanımlanabilir.

Hukukun üstünlüğü kıyaslamasını Dünya Bankası'nın oluşturduğu Dünya Yönetim Göstergeleri (*Worldwide Governance Indicators*) veri tabanında Hukukun Üstünlüğü (*Rule of Law*) endeksinden yararlanarak yapacağız. Dünya Bankası veri tabanındaki veriler 1996 yılından geriye gitmez. Ancak kişi başına GSYİH sıralamasındaki ilk 80 ülkenin tamamı için eksiksizdir. Şekil 14'den görülebileceği gibi, Türkiye, 1996 yılında kişi başına GSYİH açısından önündeki 54 ülke arasında sadece Hırvatistan ve Panama'nın önünde, 53. sırada iken 2005 ve 2006 yıllarında

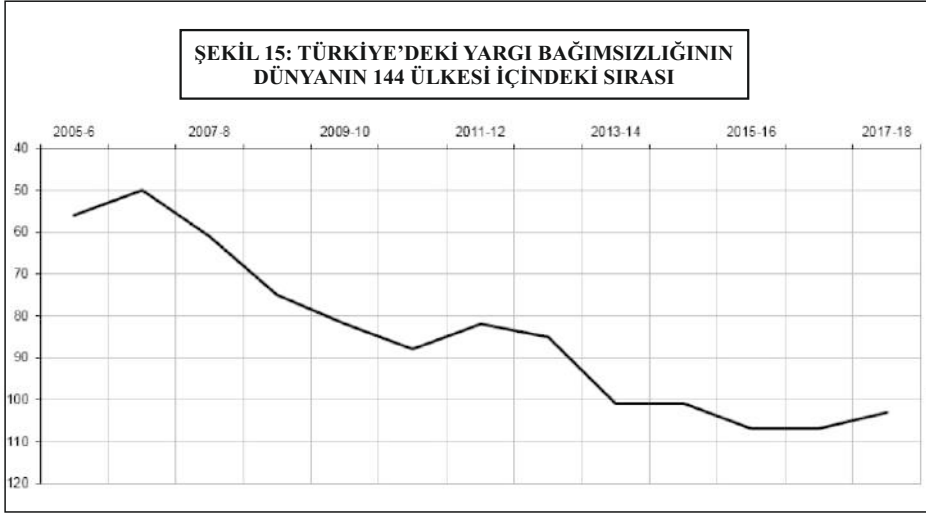
Panama, Suudi Arabistan, Seyşeller ve Trinidad ve Tobago'nun da önüne geçmiş, 49. sıraya yükselmiştir. Bu yıllardan sonra hukukun üstünlüğü anlayışında bir gerileme başlamış ve Türkiye 2017 ve 2018 yıllarında, kişi başına GSYİH açısından önündeki bütün ülkelerin gerisine düşmüştür. İlk 80 ülke arasında da, 2006 yılındaki ulaşmış olduğu 57.sıradan 2018'da 68. sıraya düşmüştür.

World Bank, *Worldwide Governance Indicators, Rule of Law*'den yazar tarafından oluşturulmuş sıralama.

Yargı Bağımsızlığı

Şimdiye kadar incelenen kurumlar arasında en kötü durumda olan ve giderek kötüleşen yargı bağımsızlığıdır. World Economic Forum, şirket yöneticilerine 'ülkenizdeki mahkemeler hükümet üyelerinden, vatandaş, ya da şirketlerden ne derece bağımsız hareket ediyor' diye sormuş ve '1 = hiç edemiyor' ile '7 = tamamen bağımsız hareket ediyor' arasında verilen cevapların ortalamasını alarak bir endeks oluşturmuş. Kurumlara ilişkin veriler yeni toplanmaya başladığı için, bu endeks de çok geriye gitmemektedir. 2005-6 yılında 134 ülkeyle başlanmış, 2014-15 yılında ise endeksdeki ülke sayısı 144'e yükselmiş. Türkiye, dünya ülkeleri arasında 2005-6 yılında 56. sıradayken, son veri yılı olan 2017-18 yılında 137 ülke arasında 103. sıraya kadar gerilemiştir. Yargı bağımsızlığında bu önemli gerileme nedeniyle, kişi başına GSYİH açısından Türkiye'nin önündeki ülkelere, ya da kişi başına GSYİH açısından ilk 80 ülkeye bakmak anlamlı görülmemektedir. Bu nedenle Şekil 15'de yargı bağımsızlığı sıralaması dünyanın 137 ülkesi arasından verilmiştir.

World Economic Forum, Global Competitiveness Report, 2005-6 ve 2017-8 arası sayılardan yazar tarafından derlenmiş sıralama.

4. SONUÇ ve ÖNERİLER

4.1 Bulgular

Bu makalede Türkiye'nin 30-40 yıl gibi uzun bir dönemde önündeki ülkeleri yakalama olasılığı olup olmadığını inceledik. Bunu yaparken de siyasî ve iktisadî istikrarsızlık, döviz kuru, faiz hadleri, ticarî ve carîdenge gibi kısa ve orta dönemlerde büyümeyi etkileyecek faktörleri dikkate almadık. Sadece etkisini uzun dönemlerde gösterebilecek *temel faktörler* üzerine yoğunlaştık.

Büyüme literatüründe yüksek büyüme hızları için dört faktöre vurgu yapılmıştır. Türkiye'ye baktığımızda, ne yazık ki, bu faktörlerin yüksek büyüme hızları sağlayacak ve Türkiye'nin önündeki ülkeleri yakalamasına imkân verecek düzeyde olmadığını görüyoruz. Bulgular aşağıdaki Tablo 1'de özet olarak verilmiştir.

TABLO 1

	<u>Son Değeri</u>	<u>Sıralamada Son Durum</u> ¹⁵	<u>Veri Aralığı</u>	<u>Değişim</u>	<u>Sonuç</u>
TASARRUF ORANI	%28 (2018)	24/51 34/72	1995- 2018	↗	Sıçrama yapacak düzeyde değil, ama 2000'lerden beri sıralama-mada yükselme var.

¹⁵Bu sütündeki birinci sayıdaki pay, belirtilen verinin Türkiye'nin kişi başına GSYİH sıralaması açısından önündeki ülkeler arasındaki konumunu, payda bu ülkelerden kaç tanesinin verisinin mevcut olduğunu; ikinci sayıdaki pay ise aynı verinin ilk 80 ülke arasındaki konumunu, payda ise kaç ülkenin verisinin mevcut olduğunu gösterir.

EĞİTİM					
15 Yaş ve Üzeri İşgücünün Ort. Eğitim Seviyesi	7,05 yıl (2010)	63/64	1950-2010	→	Eğitim seviyesi hakkında veri olan ilk 64 ülke içinde düşük seviyede.
Eğitimin Kalitesi (PISA Sonuçları)	(2015)	Fen: 42/44 Okuma:40/44 Mat.: 39/44	2003-2015	→	Eğitim kalitesi Türkiye'nin önündeki ülkelerin altında ve yıllar içinde dikkate değer bir gelişme yok.
ARAŞTIRMA-GELİŞTİRME					
Ar-Ge Harcama GSYİH Oranı	%0,96 (2017)	33/45 35/56	1996-2017	→	2003-9 arasında sıralamada artış olmakla birlikte diğer zamanlarda sabit ve düşük. Gelişmiş ülkelerde bu oran Türkiye'nin 2 katı.
Milyon Kişi Başına Düşen Bilimsel ve Teknik Makale Sayısı	426 (2016)	40/54 42/80	2003-2016	↘	Yayınlanan makale sayısı ve Türkiye'nin sıralamadaki yeri artmakla birlikte, nüfusa oranlı bir sıralamada Türkiye gerilemektedir.
Makale Başına Alınan Atıf Sayısı	0,64 (2016)	53/54 72/80	2000-7 2007-16	→ ↘	Makale başına alınan atıf sayısının dünya sıralamasındaki yeri 16 yıldır azalmaktadır.
	<u>Son Değeri</u>	<u>Sıralamada Son Durum</u>	<u>Veri Aralığı</u>	<u>Değişim</u>	<u>Sonuç</u>
Milyon Kişi Başına Alınan Patent Sayısı	100 (2017)	24/43 26/54	1960-2000 2000-2017	→ ↗	Alınan patentlerin hem mutlak sayısında hem de nüfusa oranlı büyüklüğünde son 15 yılda artış vardır. Patentlerin kalitesi ise ölçülüyor.

KURUMSAL YAPI					
Mülkiyet Hakkına Duyulan Saygı	4.4 (2018)	38/52 41/61	2007-2012 2012-2018	↗ ↘	Türkiye Kişi Başına GSYİH sıralamasında önündeki kimi gelişmiş ülkenin önündedir. Ancak 2012'den itibaren mülkiyet hakkına duyulan saygıda bir gerileme görülmektedir.
Yolsuzlukla Mücadele		53/55 66/80	2007-2012 2012-2016	↗ ↘	2002-2012 arasında yolsuzlukla mücadelede yavaş bir ilerleme görüldürken, 2012'den sonra gerileme başlamıştır.
Hukukun Üstünlüğü		55/55 68/80	1996-2005 2005-2016	↗ ↘	1998'le 2006 arasında Hukukun Üstünlüğü anlayışında ilerleme görülmekle birlikte, 2006'dan itibaren bir gerileme başlamıştır. 2016'da Türkiye önündeki ülkeler arasında yalnız Arjantin'le Trini-dad ve Tobago'nun önündedir.
Yargı Bağımsızlığı		103/137	2006-2018	↘	Yargı Bağımsızlığında 2005'den beri gerileme görülmektedir. 2005'de 144 ülke arasında 56. sırada olan Türkiye, 2018'de 103. sıradadır.

Görülmektedir ki Türkiye'nin hızlı büyümesini ve gelişmiş ülkeleri yakalamasını sağlayacak faktörlerin neredeyse tamamında son on yıldır bir gerileme vardır. Olumlu bir özellik gösteren iki faktör tasarruf oranındaki artışla, alınan patent sayısındaki artıştır. Bunlardan birincisindeki artışı not etmekle birlikte, bir sıçrama yapacak düzeyde olmadığını da yukarıda belirttik. Tasarruf seviyesi çok düşük değildir, ama kimi doğu Asya ülkeleri kadar yüksek de değildir. Büyüme literatürünün hızlı büyüme sağlayacağını belirttiği ve bizim incelediğimiz 11 faktörden, dokuzunda gerileme varken, sadece alınan patent sayısındaki artış nedeniyle, üstelik bu patentlerin bilimsel

niteliği hakkında bilgimiz de yokken, Türkiye'nin kişi başına GSYİH açısından önündeki ülkelerden daha hızlı büyüyeceğini düşünmek doğru değildir. Eğer Türkiye önündeki ülkeleri yakalamak istiyorsa, yukarıda belirtilen alanlardaki gerilemelerin önüne geçmeli, bu faktörlerin gelişmesinin, ve dünya sıralamasındaki konumunun ilerlemesinin tedbirlerini almalıdır.

4.2 Öneriler

Tasarruf ve Yatırımlar

Yapılan araştırmalar Türkiye'de tasarruf oranının düşüklüğünü farklı nedenlere bağlamaktadır (Loayza, Schmidt-Hebbel, and Servén, 2000; Dünya Bankası, 2011). Türkiye'nin genç bir nüfusa sahip olması (yüksek genç nüfus bağımlılık oranı) tüketim harcamalarını artırmakta, bu da tasarruflar üzerinde olumsuz bir etki yapmaktadır. 1950'lerde başlayıp, 1980'lerde ivme kazanan köyden şehire göç ile nüfusun önemli bir kısmı şehirlerde yaşar olmuştur. Bu da tasarruf oranını olumsuz olarak etkilemektedir. Tasarruf oranının azaltıcı bu tür demografik faktörlere karşı makroiktisadî açıdan yapılabilecek çok fazla birşey yoktur. Öte yandan, belirsizlik tasarruf eğilimini arttıran bir faktördür. Son yıllarda artan iktisadî ve siyasî belirsizlikler tasarruf oranını arttırıcı bir etki yapmaktadırlar kuşkusuz, ama belirsizliklerin artması da bir politika tercihi değildir.

Yapılan araştırmalara göre, kadınların işgücüne daha fazla katılması, tasarruf oranını arttırıcı bir etki yapmaktadır (Dünya Bankası, 2011). Türkiye'de zaten düşük olan işgücüne katılım oranı, kadınların işgücüne katılım oranını arttıracak politikalarla yükseltilebilirse, tasarruf oranını da arttırıcı etki yapacaktır.

Ekim 2001'de kanunu geçen, 2 yıl sonra filen başlayan, Ocak 2013'den itibaren de devletin sağladığı %25 oranında katkı ile ciddi bir şekilde güçlenen bireysel emeklilik sisteminin de katkısıyla Tasarruf-GSYİH oranı kişi başına GSYİH açısından ilk 80 ülke arasında 45. sırada iken 36.-37. sıraya yükselmiştir. Bireysel emeklilik sistemini daha da çekici hale getirecek tedbirlerle tasarruf oranının daha da yükselmesi sağlanabilir.

Makroiktisadî analizde tasarruf pasif bir büyüklüktür. GSYİH'nın büyümesini sağlayan esas faktör yatırımdır. Önemli olan, yapılan tasarrufların üretken yatırımlara dönüştürülmesidir. Bu bağlamda bir diğer sorun da yapılan tasarrufların üretken yatırıma dönüşecek şekilde bankacılık sistemine sokulması yerine, 'yastık altı' tabir edilen yerlerde tutulmasıdır. Yapılan araştırmalar bu tür tasarrufların oranının toplam tasarrufun %30'u kadar olduğunu göstermektedir (aynı yerde). Çeşitli siyasî, iktisadî ve ideolojik tedbirlerle bu oranın azaltılması ve bu tasarrufların üretken yatırımlara dönüştürülmesi, Türkiye'nin daha hızlı büyüebilmesi için alınması gereken en önemli politik tedbirlerden biridir.

Meseleye tasarruflar açısından değil de yatırımlar açısından bakılacak olursa, Türkiye'nin kişi başına GSYİH açısından önündeki ülkeleri yakalayabilmesi için, katma değeri ve teknolojik seviyesi yüksek sektörlerle yapılacak yatırımlara ihtiyaç vardır. Bu yatırımlarda amaç, istihdam yaratmak veya ithal ikamesi modelinin Türkiye'de uygulandığı biçiminde olduğu gibi, ithal edilen malları yurt içinde üreterek, ithalatı ve cari açığı azaltmak değil, kişi başına GSYİH sıralamasında önde olan

ülkeleri yakalamak olmalıdır. Ancak, yatırımlara verilecek teşviklerden önce yatırımcıların yaptıkları yatırımın getirisine sahip olabilecekleri kurumsal bir yapının yaratılmasının şart olduğu da belirtilmelidir. Eğer petrol zengini ülkeler ve birkaç turizm cenneti bir kenara bırakılacak olursa, kişi başına GSYİH'sı yüksek ülkelerin hepsi, bu kurumsal yapıyı sağlamış ülkelerdir.

Eğitimde Yapılması Gerekenler

Eğer Türkiye kişi başına GSYİH sıralamasında ileri geçmek istiyorsa, yapılması gereken şeylerden biri eğitime, özellikle bilimsel ve teknik eğitime, daha fazla kaynak ayırmak ve eğitimin kalitesini yükseltmektir. Kaynak ayırmak, bir bütçe sorunudur. 2002'den 2016'ya Milli Eğitim Bakanlığı bütçesinin Merkezî Yönetim Bütçesine oranı %7,6'dan %13,8'e, GSYİH'ya oranı %2,13'den %3,46'ya çıkarken, bu yıldan itibaren bu oranlarda bir düşüş trendine girilmiştir.¹⁶ 2018-19 öğretim yılı itibarıyla, bu değerler sırasıyla %11,84 ve %2,56'ya kadar düşmüştür.¹⁷ Kuşkusuz, bu düşüşün en önemli nedeni iktisadî krizdir, ama krizin aşılması için gereken kaynakların eğitim bütçesinden kısılarak sağlanmaması gerekir. 2002'den 2019'a eğitime ayrılan bütçenin GSYİH'ya ve Merkezî Bütçeye oranı sırasıyla %55,79 ve %20,19 artmıştır, ama bu artış oranlarıyla Türkiye, kişi başına GSYİH açısından önündeki ülkeleri yakalayamadığına göre, eğitim harcamalarındaki artışın daha da fazla olması gerektiği söylenebilir.

Belirtmek gerekir ki sorun sadece bir bütçe sorunu da değildir. Burada eğitim harcamaları diye bahsedilen büyüklüğün alt kalemlerine inip, bu alt kalemlerde de oynamalar yapmak, oranları değiştirmek gerekir. 2016-17 eğitim yılı itibarıyla, ikincil eğitim sistemimizde mevcut 6.998 lisenin 2.434'ü Anadolu Lisesi, 2.810'u meslekî ve teknik lise, 1.452'si İmam Hatip Lisesi, 302'si de Fen Lisesidir.¹⁸ Büyüme sağlayacak eğitim, teknik ve bilimsel eğitimidir. Daha hızlı büyüme sağlayabilecek bir eğitimi ancak fen liseleri ile meslekî ve teknik liselerin bir kısmı verebilir. Hızlı büyümeyi gerçekleştirebilmek için bu tür eğitim kurumlarının hızla arttırılması gerekirken, son onbeş yıldır, politik kaygılarla, tam tersi uygulanmaktadır. 2002 yılında 402 olan İmam Hatip Lisesi sayısı, 2016-17 öğretim yılında 3,6 kat artarak 1.402'ye çıkmıştır.¹⁹ Fen liseleri ve teknik liselerin sayıları hızla arttırılmalı ve eğitim sistemimizdeki oranlar tersine çevrilmelidir.

Bütün eğitimcilerin üzerinde fikir birliği ettiği nokta, okul öncesi eğitimin önemidir. 2012-13 öğretim yılında %26,63 olan 3-5 yaş grubu çocukların net okullaşma oranı, aradan geçen 7 sene içinde, 2018-19 öğretim yılında %39,11'e çıkmıştır. Artış vardır, ama çok yavaş bir artıştır bu. Gerçi, sadece 5 yaş grubu dikkate alınırsa, artış daha yüksektir. 2012-13 öğretim yılında %39,72 olan 5 yaş grubu net okullaşma oranı, 2018-19 öğretim yılında %68,30'a çıkmıştır. Okul öncesi eğitim sorununun yeni yeni ülkenin

¹⁶ 6 Kasım 2018, Eğitimden Basın Açıklaması.

¹⁷ Millî Eğitim İstatistikleri, Örgün Eğitim, 2018-19, Millî Eğitim Bakanlığı, s. 246.

¹⁸ İzmir Milletvekili Atilla Sertel'in soru önergesini cevaplayan Millî Eğitim Bakanı İsmet Yılmaz'ın verdiği cevaptan derlenmiştir (Bia Haber Merkezi, 1 Kasım 2017).

¹⁹ Aynı yerde.

²⁰ Millî Eğitim İstatistikleri, Örgün Eğitim, 2018-19, Millî Eğitim Bakanlığı, s. 1.

gündemine geldiği ve doğal olarak en küçüklerden değil, hemen okul öncesi çocuklardan başlamış olabileceği dikkate alınır, yetkililerin bu konunun önemini anladığı ve konuya ilişkin yatırım ve teşviklere başlandığı söylenebilir. Ancak, eğer eğitimden kişi başına GSYİH sıralaması açısından verim alınmak isteniyorsa, üzerinde durulması gereken en önemli konulardan biridir okul öncesi eğitim.

Araştırma-Geliştirme

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Araştırma-Geliştirme'de veriler farklı yönler işaret etmektedir. Son yıllarda bütün dünyada araştırma geliştirmeye gösterilen ilginin artmasına paralel olarak Türkiye'de de araştırma-geliştirmede bir artış gözlemlenmektedir. 1996 – 2015 arasında, AR-GE harcamaları / GSYİH oranı, neredeyse %100'e yakın artmış, bunun sonucunda Türkiye sıralamada bir miktar yükselmiştir. Bilimsel ve teknik dergilerde yayınlanan makale sayısında da bir artış vardır, ama yayınlanan makale sayısı sıralaması ülkelerin nüfus büyüklükleri dikkate alınarak yapıldığında Türkiye'nin ilerlemediği, aksine gerilediği görülmektedir. Benzer bir şekilde, yapılan araştırma-geliştirmelerin nitel bir ölçütü olan makale başına atıf sayısı sıralamasında da bir gerileme vardır.

Alınan patent sayısında hem mutlak olarak hem de nüfusa oranlandığında bir artış vardır ve bu nedenle Türkiye patent sayısı sıralamasında yükselme göstermiştir, ama alınan patentlerin teknik ve bilimsel nitelikleri hakkında bir veri yoktur. Makalelerde bilimsel katkının bir ölçüsü olan atıf sayısı gibi bir kriter, patentler için geliştirilmemiştir. Her şey için patent alınabilir, bunların ticarî bir değeri de olabilir, ama ülkeyi bilimsel ve teknik açıdan ileri götürecek bir değere sahip olup olmadıkları hakkında bir bilgi yoktur.

Yazılan makale ve alınan atıf sıralamasıyla alınan patent miktarı sıralaması arasındaki çelişki dikkat çekicidir. Kişi başına makale ve makale başına alınan atıf sıralamalarında bir gerileme varken, patent sıralamasında ilerleme olması, yani yeterli ve dikkate değer bilimsel araştırma ve yayın olmadan patent sayısının artıyor olması, bu patentlerin teknik ve bilimsel değeri olmayan ticari patentler olabileceği kuşkusunu doğurmaktadır. Ne yazık ki, yukarıda belirtildiği üzere, alınan patentlerin değerini niteliksel olarak ölçebileceğimiz bir yöntem yoktur.

Akademik yükseltmelerde makale sayısı kriteri getirilmesi, olumlu sonuç vermiş, yazılan makale sayısında artış olmuştur. Benzer biçimde yayınlanan dergi sayısında da bir artış görülmektedir. Ancak bu artış, genellikle bilimsel niteliği olmayan, akademik ve bilimsel camianın dikkate almadığı, çok az atıf alan makaleler, düşük bilimsel nitelikli dergiler şeklinde olmuştur. Artık yapılan araştırmaların bilimsel niteliğinin öne çıkarılmasına ihtiyaç vardır. Bunun da ölçütü alınan atıf sayısıdır.

Son yıllarda, açılan üniversite sayısında önemli bir artış olmuş ve üniversite sayısı 206'ya yükselmiştir.²¹ Bunun sonucunda, 2005-6 öğretim yılında %18,85 olan net üniversiteleşme oranı, iki mislinden fazla artarak, 2018-19 öğretim yılında %44,1'e

²¹ Millî Eğitim İstatistikleri, Örgün Eğitim, 2018-19, Millî Eğitim Bakanlığı, s. 1.

yükselmiştir. Yani üniversite çağındaki gençlerin neredeyse yarısı üniversite eğitimi almaktadır, ama üniversite eğitiminin kalitesi, kurum ve öğrenci sayısındaki bu artışa paralel bir şekilde gelişmemiştir.

Bu durumun farkında olan YÖK, üniversiteleri araştırma ve eğitim üniversiteleri şeklinde kategorize etme planları yapmaktadır. Bunun sonucunda birtakım üniversiteler araştırmada yoğunlaşırken, diğerleri araştırmadan tamamen kopacak ve mevcut bilgiyi aktaran ikincil eğitim kurumları haline geleceklerdir. Hâlbuki üniversitede eğitim ve araştırma birbirlerinden böyle kesin hatlarla ayrılamaz ve ayrılmamalıdır. Her akademisyen, yapabildiği ve destek bulabildiği ölçüde araştırma yapmalı, bu araştırmaları da öğrencilere verdiği eğitime entegre etmelidir. Araştırma sadece elit birkaç üniversitede değil, her üniversitede teşvik edilmelidir. Oluşturulacak bir algoritma ile hem daha çok araştırma yapan üniversitelerin, hem de araştırma sayısı sistematik olarak artış gösteren üniversitelerin daha fazla teşvik almaları sağlanarak, üniversiteler arası rekabetin gelişmesinin yolu açılmalıdır. Bu algoritma, araştırmaların bilimsel niteliğini mutlaka dikkate almalı, verilen teşviklerde bu kriter önemli bir rol oynamalıdır.

Kuşkusuz, araştırma sadece üniversitelerde yapılmaz. Üniversitelerin yanı sıra, çeşitli alanlarda araştırma yapan üniversite dışı kuruluşların ve Türkiye'yi ileri götürme potansiyeline sahip alanlarda araştırma yapan özel sektör kuruluşlarının da desteklenmesi gerekir. Bu destekler için hukukî çerçeve 5746 sayılı ve 28 Şubat 2008 tarihli *Araştırma, Geliştirme ve Tasarım Faaliyetlerinin Desteklenmesi Hakkında Kanun* ile zaten oluşturulmuştur. Yapılması gereken bu ve benzeri kanunları daha etkin bir şekilde ve özellikle Türkiye'nin teknolojik açıdan öne geçebilmesini sağlamak amacıyla kullanmak ve liyakat ilkesine kesinlikle riayet etmektir.

Kurumsal Yapı

Büyümenin ve Türkiye'nin kişi başına GSYİH açısından önündeki ülkeleri yakalamasının serbest piyasa ekonomisi sistemi içinde yapılacağı düşünülüyorsa, bunun tek yolu sistemdeki aktörleri verimli çalışmaya teşvik etmektir. Özellikle orta ve üst-orta gelir seviyelerinden sonra, kişi başına GSYİH'nın hızlı bir şekilde artmasını sağlamanın başka yolu yoktur. Teşvikler ise ancak kurumsal yapının düzgün işlediği durumlarda bir fayda sağlayabilirler. Ne yazık ki, Türkiye'nin kurumsal yapısı, büyüme açısından en sorunlu alan olarak ortaya çıkmaktadır. Kurumsal yapının incelendiği dört kriterin hepsinde son yıllarda bir gerileme, hukukun üstünlüğü ve özellikle yargı bağımsızlığında ciddi bir gerileme söz konusudur. Bu kurumsal yapı ile Türkiye'nin mevcut konumunun ilerisine geçmesi mümkün değildir. Böyle bir kurumsal yapı değişikliği, yönetilenlerin refah seviyesinin ancak bu şekilde artacağına ikna olmaları ve bunu talep etmeleri, yöneticilerin de alttan gelen bu talep karşısında bu değişikliği mümkün kılacak hukukî çerçeveyi sağlamaları suretiyle olabilir. Türkiye'nin gelmiş olduğu bu aşamada, toplumun kanaat önderleri kurumsal yapıdaki bu değişikliğin gerekli olduğuna ikna olmuş olsalar da, henüz bunu geniş kitlelerin talebi haline getirmeyi başaramamışlardır. Ülkedeki kurumsal yapı değişikliği, ancak geniş halk kitlelerinin bunu talep etmesiyle mümkün olabilir. Kurumsal yapı değişiklikleri yavaş

gelişen değişimlerdir. Aşağıdan değişim yönünde talep gelmesi halinde bile bu değişimin yavaş olacağını ve zaman alacağını belirtmek gerekir.

4.3 Öneriler Uygulanmazsa Ne Olur?

Bu makaleye Türkiye'nin kişi başına GSYİH'sının ilk 80 ülke sıralamasında 56 yıldır bir değişme göstermediğini vurgulayarak başlamıştık. Eğer bu reformlar yapılmazsa, 30 yıl sonra Türkiye'nin kişi başına GSYİH'sının nerede olacağını tartışarak bitirelim.

Geriden gelip Türkiye'yi yakalayan ülkeler olabileceği gibi, 2016 itibarıyla ilk 80 içinde olup da ileride bu gruptan düşecek ülkeler de olabilir. Her ikisinin de sayı itibarıyla fazla olmayacağı ve birbirlerini dengeleyecekleri varsayımıyla ilk 80 ülkeyidikkate almaya devam edeceğiz. İlk 80 ülkenin 1960-2016 arası ortalama yıllıkbüyüme oranlarını hesaplayıp, bu ülkelerinaynı hızda büyümeye devam edeceğini varsayarak, ileriki yıllarda Türkiye'nin sıralamadaki yerinin nasıl değişeceğine bakacağız. Örneğin 1960 ile 2016 arasında Türkiye GSYİH'sının ve kişi başına GSYİH'sının yıllık ortalama büyüme oranları aşağıdaki gibidir.

TABLO 2

	2010 kuru üzerinden dolara çevrilerek hesaplanmış reel ortalama yıllık büyüme oranları	Cari kur üzerinden dolara çevrilerek hesaplanmış yıllık ortalama büyüme oranları
GSYİH	%4,58	%7,50
Kişi Başına GSYİH	%2,65	%5,51

Benzer şekilde diğer 80 ülke için de ortalama büyüme oranlarını hesaplayıp, bu oranların gelecekte de aynı kalacağını varsayarsak, Türkiye kişi başına GSYİH'sının ilk 80 ülke arasındaki sırasının nasıl gelişeceğine ilişkin bir tahmin geliştirebiliriz. Kişi başına GSYİH açısından

- 1960-1980 arasında ilk 80 ülke içinde 50-55. sırada olan Türkiye,
- 1980-2000 arasında 55-60. sıra civarına düşmüş,
- 2000-2010 arasında yeniden 50-55. sıra civarına yükselmiş,
- 2010'dan sonra ise sıralama gerişlemeye başlamıştır.

Yukarıda belirtilen büyümeyi hızlandırıcı tedbirler alınmadığı takdirde, Türkiye kişi başına GSYİH'sının ilk 80 ülke arasındaki konumu, 2020'lerden itibaren 67. sıraya, 2030'lu yıllarda kadar 69. sıraya doğru gerileyeceğini, 2040'ların yıllardan itibaren de 70-71. sıra civarında kalacağını söyleyebiliriz. Bu muhtemel gelişme Şekil 16'de verilmiştir.

Dünya Bankası veri tabanı, *World Development Indicators*'dan yazar tarafından oluşturulmuş sıralama.

Bu gerilemenin önüne geçilmesi, büyüme teorisinin bulgularının ciddiye alınması ve kısa dönemli iktisadi politikaların bir kenara bırakılıp, uzun dönemli bir vizyona sahip olmakla mümkün olabilir.

KAYNAKÇA

- Acemoğlu, D. ve Robinson J.(2012).*Why nations fail*. New York: Random House.
- Barro-Lee.*Education attainment for population aged 15 and over*.http://barrolee.com/data/oup_download_c.htm, Haziran 5, 2019, kaynağından alınmıştır.
- Dünya Bankası.(2011). *Country Economic Memorandum (CEM) on Sustaining High Growth: the Role of Domestic Savings*. Report No. 66301-TR, Dec. 23, 2011.
- Dünya Bankası.*World Development Indicators, Worldwide Governance Indicators*.<https://databank.worldbank.org/source/worldwide-governance-indicators>, Mayıs 15, 2019, kaynağından alınmıştır.
- Hall, R. ve Jones, C. I. (1999). Why do some countries produce so much more output per worker than others.*Quarterly Journal of Economics*, 83-116.
- Harrod, R. F. (1939). An essay in dynamic theory.*The Economic Journal*, XLIX.
- Harrod, R. F. (1948).*Towards a dynamic economics*.Londra. Macmillan.
- Jones, C. I. (1995). R&D-based models of economic growth.*Journal of Political Economy*, 103(4), 759-784.
- Jones, C. I. (1998).*Introduction to economic growth*. New York: Norton.
- Kuran, T. (2004). Why the Middle East is economically underdeveloped:historical mechanisms of institutional stagnation.*Journal of Economic Perspectives*, 18(3), 71-90.
- Kuran, T. (2011).*The long divergence: How Islamic law held back the Middle East*. Princeton: Princeton University Press.
- Loayza, N., Schmidt-Hebbel, K. ve Servén, L. (2000).Saving in developing countries: an overview.*The World Bank Economic Review*, 14(3), 393-414.
- Lucas, R. (1988).On the mechanics of economic development.*Journal of Monetary Economics*, 22, 3-42.
- Mankiw, N. G., David R. ve David N. W. (1992).A contribution to the empirics of economic growth.*The Quarterly Journal of Economics*, 107(2), 407-437.

North, D. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge: Cambridge University Press.

North, D. C., & Çağalı-Güven, G. (2002). *Kurumlar, kurumsal değişim ve ekonomik performans*. İstanbul: Sabancı Üniversitesi.

Rodrik, D. (2000). Institutions for high quality growth: What are they and how to acquire them?. *Studies in Comparative International Development*, 35(3), 3-32.

Rodrik, D. (2006). Goodbye Washington consensus, hello Washington confusion? A review of World Bank's economic growth in the 1990s. *Journal of Economic Literature*, XLIV, 973-987.

Romer, P. (1986). Increasing returns and long-run growth. *Journal of Political Economy*, 94, 1002-37.

Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. *Journal of political Economy*, 98(5, Part 2), S71-S102.

Solow, R. (1956). A contribution to the theory of economic growth. *Quarterly Journal of Economics*, 70, 65-94.

Solow, R. (1957). Technical change and the aggregate production function. *Review of Economics and Statistics*, 39, 312-20.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), 7 Mart 2017 tarihli Haber Bülteni, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24643>, Haziran 25, 2019, kaynağından alınmıştır.

World Economic Forum. *World competitiveness report*, 2008-9 ve 2014-15 arası sayılar. <https://www.weforum.org/reports>, Haziran 25, 2019, kaynağından alınmıştır.

YAYIN İLKELERİ

1. *Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*'nin kısa adı *YDÜ SOSBİLDER*'dir.
2. *Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünün resmi yayın organı olup hakemli ve akademik bir dergidir.
3. Sosyal bilimlerin tüm alanlarına açık olan dergimiz, Türkçe ve İngilizce dilinde yazılmış bilimsel çalışmalar yayımlamaktadır.
4. *YDÜ SOSBİLDER*'e yayımlanmak üzere gönderilen yazılar özgün, daha önce yayımlanmamış, aynı anda birden fazla dergiye değerlendirilmek üzere gönderilmemiş olmalıdır. Makalenin aynı anda birden fazla dergiye gönderildiği tespit edildiği takdirde yayın süreci durdurulur ve makalenin dergi ile ilişkisi kesilir.
5. *Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, yayımlanmak üzere kabul edilen makalelerin yayım haklarına sahiptir.
6. *YDÜ SOSBİLDER*'e gönderilen makaleler arasında özellikle Etik Kurul kararı gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için etik kurul onayı alınmış olmalı, bu onay makalede belirtilmeli ve belgelenmelidir.
7. Dergimizde yayımlanan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlarına aittir. Yasal, hukuksal, ekonomik ve etik sorumlulukların muhatabı yazardır. Yazıların yayımlanması, derginin ya da üniversitenin bu görüşleri savunduğu anlamına gelmez.
8. *Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, altı (6) ayda bir olmak üzere yılda iki (2) sayı yayımlanmaktadır.
9. *Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* makale kabul ve değerlendirme sürecinin her aşamasında, hakemlerin ve yazarların isimlerinin saklı tutulduğu çift-kör hakemlik sistemini kullanmaktadır. Makaleler değerlendirilmek üzere alanındaki iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir.
10. Yazarlar, eserlerini derginin belirlediği makale yazım kurallarına göre ve APA 6 ([American Psychological Association](http://www.apa.org/pubs/authors)) standartlarına uygun olarak hazırlamalıdır.
11. Yazarlar *YDÜ SOSBİLDER*'e gönderilmek üzere makale dosyası ve yazar bilgi dosyası hazırlamalıdır. Makale dosyası yazar bilgisini içermez. Yazar bilgisi, makalenin adıyla birlikte ayrı bir dosya olarak hazırlanır. Yazar bilgi dosyası ayrıca yazarların ORCID numaralarını da içermelidir.
12. *Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*'ne yazı gönderilebilmesi için dergi.neu.edu.tr adresinden Makale Takip Sistemi'ne üye olunması ve makalelerin buradan gönderilmesi gerekmektedir. Eklenen yazılarda isim veya yazarın kimliği ile ilgili bilgiler yer verilmemelidir. Yazarlara ait bilgiler, yayın aşamasında editör tarafından eklenir.
13. Dergimize gönderilen yazılarda Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'na uyulmak zorunluluğu vardır. Yayın Kurulu tarafından yazının bütünlüğünü etkilemeyecek düzeltmeler yapılabilir.
14. Yayın ilkelerine uygun olmayan makaleler hakem değerlendirme sürecine alınmayacaktır.
15. Yazıları yayımlanan yazarlara yayımlanan makalenin 2 adet dergi bedelsiz olarak gönderilir.
16. Yayını kabul edilen yazarlardan imzalı telif devir formu alınır.

PUBLICATION RULES

1. *Near East University Journal of Social Sciences* is abbreviated as *NEU SOSBILDER*.
2. *Near East University Journal of Social Sciences* is the official publication of Near East University Graduate School of Social Sciences and is a scholarly academic and peer-reviewed journal.
3. The journal is open to all areas of social sciences, which is written in both Turkish and English languages.
4. Articles submitted to *NEU SOSBILDER* should be original contributions and should not be published elsewhere or should not be under consideration for any publication at the same time. If an article is submitted with more than one journal at the same time, the evaluation and publication processes will be discontinued.
5. *Near East University Journal of Social Sciences* acquires the publishing rights of the accepted articles.
6. The papers sent to *NEU SOSBILDER* must have the approval of the ethics committee for the studies on clinical and experimental issues on people and animals. This confirmation should be specified and documented in the article.
7. The opinions expressed in the published articles belong to their authors. The publication of articles does not mean that the *Near East University or Journal of Social Sciences* defends these views.
8. The journal is published twice a year, in every six (6) months.
9. *Near East University Journal of Social Sciences* uses a double-blind peer review process, in which the names of the referees and authors are kept secret at every stage of the process. The articles are sent to two referees in the area for publication. If one of the referee reports is positive and the other is unfavorable, the article may be sent a third referee or the Editorial Board may make a final decision by examining the referee reports.
10. The articles submitted to the *NEU SOSBILDER* should be organized according to APA 6 standards of writing and citation, as stated in article writing rules.
11. Authors should prepare article file and author information file for submission. Article file does not include author information. Author information will be uploaded as a separate file together with the name of the article. The author information file must also contain ORCID numbers.
12. To be able to submit a letter to the *NEU SOSBILDER*, it is necessary to register to Article Tracking System at dergi.neu.edu.tr and send the articles from here. Information on the identity of the author or the author should not be included. The information of the authors is added by the editor at the publication stage.
13. Articles sent to our journal must comply with the TDK Writing Guide. Corrections can be made by the Editorial Board which will not affect the integrity of the article.
14. The articles that do not meet the publication principles will not be taken into the peer review process.
15. Authors whose articles published in the journal are entitled to 2 free copies of the issue in which their article appears.
16. Authors with accepted manuscripts will be sent a Copyright form that should be signed by the author and sent back to the Editor.

YAYIN ETİĞİ VE YAYIN GÖREVİNİ KÖTÜYE KULLANMA BEYANI

Bu yayın etiği rehberi, COPE şeffaflık ve en iyi uygulama ilkeleri ve COPE davranış kuralları ile tamamen uyumludur.

Editörlerin sorumlulukları

Yayın kararları

Dergide hangi makalelerin yayınlanacağına karar vermek editörün sorumluluğundadır. Yazarların el yazması metinlerini değerlendiren editör, ırk, cinsiyet, cinsel yönelim, dini inanç, etnik köken, vatandaşlık ya da politik felsefelerinden bağımsız olarak değerlendirecektir. Alınacak karar, makalenin doğruluğu, geçerliliği ve önemi ile derginin kapsamının uygunluğuna dayanacaktır. İftira, telif hakkı ihlali ve intihal ile ilgili mevcut yasal gereklilikler de dikkate alınmalıdır.

Gizlilik

Editör veya herhangi bir editöryal görevli, ilgili yazar, hakemler, potansiyel hakemler, diğer editör danışmanları ve yayıncılardan başka kimseye bir sunum hakkında bilgi bilgi ifşa etmemelidir.

Açıklama ve Çıkar Çatışmaları

Sunulan bir makalede açıklanan yayınlanmamış malzemeler, yazarın açık yazılı izni olmaksızın editörün veya yardımcılarının kendi araştırmalarında kullanılamaz.

Hakemlerin sorumlulukları

Editöryal Kararlarına Katkı

Hakem değerlendirmesi süreci editörün kararlarını vermede editör ve editör kuruluna yardımcı olur. Ayrıca yazının hazırlanmasında yazara da hizmet edebilir.

Çabukluk

Araştırmayı incelemek için yeterli nitelikte olmayan veya bir makalede yazılan ya da derhal gözden geçirmenin imkânsız olacağını bilen seçilmiş herhangi bir hakem, editöre bildirmeli ve inceleme sürecinden mazurunu istemelidir.

Gizlilik

İnceleme için alınan tüm yazılar gizli belgeler olarak değerlendirilmelidir. Mahremiyete uymalı ve editör tarafından izin verilenler dışındaki makale bilgilerini paylaşmamalıdır.

Nesnellik Standartları

Yorumlar nesnel olarak yapılmalıdır. Yazarın kişisel eleştirisi uygun değildir. Hakemler görüşlerini destekleyici argümanlarla ifade etmelidir.

Kaynakların Kabulü

Hakemler, makalede atıfta bulunulan yayınlanmış çalışmanın referans bölümünde gösterilmediği durumları tespit etmelidir. Diğer yayınlar, türetilmiş gözlem veya değişkenlerin kaynağında olup olmadığını belirtmelidir. Hakemler, editöre, dikkate alınan yazılar ile kişisel

bilgileri olan diğer basılı makaleler arasında önemli bir benzerlik veya örtüşme olduğunu bildireceklerdir.

Açıklama ve Çıkar Çatışması

Hakem değerlendirmesi yoluyla elde edilen bilgi veya fikirler gizli tutulmalı ve herhangi bir avantaj için kullanılmamalıdır. Gönderilen bir makalede açıklanan yayınlanmamış materyaller, editörün veya yardımcılarının kendi araştırmalarında kullanılamaz. Hakemler, rekabete dayalı, işbirliğine dayalı veya diğer ilişkilerle veya gazetelere bağlı yazar, şirket veya kurumlarla ilişkili çıkar çatışmaları olan makaleleri dikkate almamalıdır.

Yazarların görevleri

Raporlama Standartları

Yazarlar, yapılan işin doğru bir açıklaması ve önemi hakkında nesnel bir tartışma sunmalıdır. Temel veriler kâğıtta doğru şekilde gösterilmelidir. Bir makale, başkalarının işi çoğaltmasına izin vermek için yeterli ayrıntı ve referanslar içermelidir. Hileli veya bilerek yanlış beyanlar etik olmayan davranışlar yaratır ve kabul edilemez. İnceleme ve profesyonel editöryal makaleler de doğru ve nesnel olmalı ve editörlerin görüşleri açıkça belirtilmelidir.

Veri Erişimi ve Saklama

Yazarların, editör incelemesi için bir makale ile bağlantılı olarak ham veriler sunmaları istenebilir ve eğer uygunsa, bu verilere halka açık erişim sağlamaya ve her durumda, bu verilerin yayınlandıktan sonra makul bir süre depolanması için hazırlanmalıdır.

Özgünlük, İntihal ve Kaynakların Kabulü

Yazarlar, çalışmalarının orijinal olmasını sağlamalıdır ve yazarlar başkalarının çalışmalarını ve/veya sözlerini kullanmışlarsa, uygun şekilde atıf yapılmalıdır. Bildirilen çalışmanın niteliğini belirlemede etkili olan yayınlar da belirtilmelidir. İntihal, her türlü etik olmayan yayıncılık davranışını oluşturur ve kabul edilemez.

Çoklu, Yedekli veya Eşzamanlı Yayın

Bir yazar, genellikle aynı araştırmayı birden fazla dergi veya birincil yayın olarak tanımlayan makaleleri yayınlamamalıdır. Aynı makalenin aynı anda birden fazla dergiye sunulması, etik olmayan yayın davranışını beraberinde getirir. Genel olarak, bir yazar, başka bir dergide daha önce yayınlanmış bir el yazması metinlerini sunmamalıdır.

Başka herhangi bir telif hakkı bulunmayan materyal başka bir yerde yayınlanamaz. Ayrıca, dergi tarafından incelenen yazılar telif hakkıyla korunan yayınlara yeniden gönderilmemelidir. Bununla birlikte, bir el yazması metin göndererek, yazar(lar) yayınlanan materyalin haklarını korur. Telif hakkı yazarlarla (CC-BY) kalır, böylece metinlerinin nihai olarak yeniden yayınlanmasına karar verebilirler. Birincil referans ikincil yayında belirtilmelidir.

[<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/>], diğerlerinin çalışmayı kopyalamasına, dağıtmasına ve iletmesine izin verdiği gibi, işin uyarlanması ve ticari kullanımının sağlanmasıdır.

Kağıtın Yazarlığı

Yazarlık, bildirilen çalışmanın düşünce, tasarım, icra veya yorumuna önemli katkılarda

bulunanlarla sınırlı olmalıdır. Tüm katkıda bulunanlar ortak yazar olarak listelenmelidir. Yazar, katkıda bulunan tüm yazarların ve davetsiz misafirlerin yazar listesine dahil edilmesini sağlar.

Araştırma projesinin belirli yönlerinde başkalarının bulunduğu yerlerde, onlar kabul edilmeli veya katkıda bulunanlar olarak listelenmelidir. Tüm ortak yazarlar makalenin son halini görmüş ve onaylamışlardır ve yayın için sunmayı kabul etmişlerdir.

Açıklama ve Çıkar Çatışması

Tüm yazarlar, makalelerinin sonuçlarını veya yorumunu etkileyecek şekilde yorumlanabilecek finansal veya diğer finansal çıkar çatışmalarını açıklayan bir açıklama içermelidir. Proje için tüm mali destek kaynakları açıklanmalıdır. Potansiyel çıkar çatışmaları mümkün olan en erken aşamada açıklanmalıdır. Okuyucular, araştırmayı kimin finanse ettiği ve fon verenlerin araştırmadaki rolü hakkında bilgilendirilmelidir.

PUBLICATION ETHICS AND PUBLICATION MALPRACTICE STATEMENT

This guideline for publication ethics is fully consistent with the COPE Principles of Transparency and Best Practice Guidelines and the COPE Code of Conduct.

Editors' responsibilities

Publication decisions

It is the editor's responsibility to decide which of the articles will be published in the journal. The editor, who evaluates the authors' manuscripts, will evaluate them irrespective of their race, gender, sexual orientation, religious belief, ethnic origin, citizenship or political philosophies. The decision to be made will be based on the authenticity, validity and importance of the paper and the appropriateness of the scope of the journal. Existing legal requirements concerning slander, copyright infringement and plagiarism should also be considered.

Confidentiality

The editor or any editorial staff should not disclose information about a submission to anyone other than the relevant author, reviewers, potential reviewers, other editorial consultants and publisher. The editors will ensure that the materials reviewed are kept confidential.

Disclosure and conflicts of interest

Unpublished materials described in a submitted article cannot be used in the editor's or their assistants' own investigations without the express written permission of the author.

Reviewers' responsibilities

Contribution to editorial decisions

The peer-review process assists the editor and editorial board in making editorial decisions. It can also serve the author in the preparation of the manuscript.

Promptness

Any selected referee who feels unqualified to review the research reported in a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse from the review process.

Confidentiality

All manuscripts received for review should be considered as confidential documents. They must comply with confidentiality and do not share article information other than those permitted by the editor.

Standards of objectivity

Reviews should be made objectively. The author's personal critique is not appropriate. Referees must express their views with supporting arguments.

Acknowledgement of sources

Reviewers should identify situations where the relevant published work referred to in the article is not shown in the reference section. Other publications should indicate whether the derived

observation or variables are together with their source. Reviewers will report to the editor an important similarity or overlap between the manuscripts considered and other published papers with which they have personal information.

Disclosure and conflict of interest

Information or ideas obtained through peer review should be kept confidential and should not be used for any advantage. Unpublished materials described in a submitted article cannot be used in the editor's or their assistants' own investigations. Reviewers should not consider manuscripts that have conflicts of interest linked to competitive, collaborative, or other relationships or to any of the authors, companies, or institutions affiliated to newspapers.

Authors' duties

Reporting standards

Authors should present an accurate account of the work done and an objective discussion of its significance. The basic data should be shown correctly on the paper. An article should contain enough detail and references to allow others to replicate the job. Fraudulent or knowingly misrepresentations create unethical behaviour and are unacceptable. Review and professional editorial articles should also be accurate and objective and editors' opinion should be clearly stated.

Data access and retention

Authors may be asked to provide raw data in connection with an article for editor review, and, if appropriate, should be prepared to provide public access to such data and in any case, should be prepared for storage of such data for a reasonable period of time after publication.

Originality, plagiarism and acknowledgement of sources

Authors should ensure that their work is original, and if authors have used others' work and/or words, it should be appropriately cited. Publications that are effective in determining the nature of the reported work should also be indicated. Plagiarism constitutes unethical publishing behaviour in all forms and is unacceptable.

Multiple, redundant or concurrent publication

An author should not publish articles that generally describe the same research in more than one journal or primary publication. Submission of the same article to more than one journal at the same time brings with it unethical publishing behavior. In general, an author should not present a previously published manuscript for consideration in another journal.

No other copyrighted material may be published elsewhere. In addition, manuscripts reviewed by the journal should not be re-sent to copyright-protected publications. However, by submitting a manuscript, the author(s) retains the rights of the published material. The copyright remains with the authors (CC-BY), thus they can decide about eventual republication of their text. The primary reference must be cited in the secondary publication.

[<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/>], which allows others to copy, distribute and transmit the work as well as to adapt the work and to make commercial use of it.

Authorship of the paper

Authorship should be limited to those who make significant contributions to the thought, design, execution or interpretation of the reported work. All contributors should be listed as co-authors. The author ensures that all contributing authors and intruders are included in the list of authors.

Where there are others involved in certain aspects of the research project, they should be accepted or listed as contributors. All co-authors have seen and approved the final version of the paper and have agreed to its submission for publication.

Disclosure and conflicts of interest

All authors should include a statement explaining financial or other financial interest conflicts that may be interpreted to affect the results or interpretation of their articles. All financial support sources for the project should be explained. Potential conflicts of interest should be explained at the earliest possible stage. Readers should be informed about who funded the research and about the role of the fund-givers in the research.

Fundamental errors in published works

When an author discovers a major mistake or mistake in his published work, it is obliged to inform the editor or publisher immediately and to work with the editor to withdraw or correct the paper. If the editor or publisher learns of a published work from a third party that contains a significant error, the author must immediately withdraw the manuscript or correct it or prove the authenticity of the original document to the editor.

References

Graf, C., Wager, E., Bowman, A., Fiack, S., Scott-Lichter, D., & Robinson, A. (2007). Best practice guidelines on publication ethics: a publisher's perspective. *International journal of clinical practice*, 61, 1-26. Retrieved from journal_editors_Mar11.pdf

YAZIM KURALLARI

1. YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi, hakemli bir dergidir ve Nisan ve Ekim aylarında olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.
2. Derginin yayım dili Türkçe ve İngilizce'dir.
3. Dergide yayımlanan tüm yazıların yayın hakları Yakın Doğu Üniversitesine devredilmiş olur. Dergide yayımlanan her türlü yazıdan yapılacak alıntılarda kaynak gösterilmesi zorunludur.
4. YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi'ne gönderilen yazılar özgün olmalı, başka bir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere başka bir yere gönderilmemiş olmalıdır. Gönderilen yazının bir başka biçimi yayımlanmak üzere incelenmek için bir başka yayımcıya gönderilmiş, ya da yayımlanmış, ya da yayımlanacak ise yazar bunu yazısını dergiye gönderdiğinde açıkça belirtmelidir.
5. Yayımlanmak üzere dergiye gönderilen yazılar, yayın kurulu tarafından ilk değerlendirmesi yapıldıktan sonra iki-kör hakeme gönderilir. Hakemlerden gelecek rapor doğrultusunda yazının basılmasına, yazardan makalesinde düzeltme istenmesine ya da basılmamasına yayın kurulu karar verir. Yayın kararı yazara (birden çok yazar varsa, adı ilk belirtilmiş olana) en kısa zamanda bildirilir. Yayımlanmayan makaleler yazarlara geri gönderilmez.
6. Hakem değerlendirmesinin tarafsızlığını sağlamak için hakemlere gönderilen yazıda yazarın kimliğine ilişkin herhangi bir bilgi olmamalıdır. Yazarlar makalelerinin başlığını, ad, soyadı, unvan, bağlı bulundukları kurum adı, posta adresi, telefon ve e-posta adreslerini ayrı bir kâğıda yazarak bir kapak sayfası hazırlayıp makaleleri ile birlikte göndermelidir. Hakemlere gönderilecek metinde makalenin başlığı, makale metni, Türkçe ve İngilizce özetler bulunmalı, kimlik bilgileri yer almamalıdır.
7. Dergide yayımlanması istenilen metinler MS Word dokümanı olarak elektronik ortamda e-mail eki olarak ya da CD olarak aşağıdaki adreste doğrudan Editör'e gönderilmelidir. Yazarlar isterlerse buna ek olarak metnin yazılı kopyasını da gönderebilirler. Yazılı metinler A4 kağıdın bir tarafına 2 aralıkla yazılmalı ve bütün sayfalara birbirini izleyen numaralar verilmelidir.
8. Ana dili İngilizce olmayan yazarlar, İngilizce yazdıkları metinleri göndermeden önce ana dili İngilizce olan bir uzmana okutup gerekli düzeltmeleri yaptırmalıdır.
9. Yazıları yayımlanan yazarlara yayımlanan makalenin bir adet dergi bedelsiz olarak gönderilir.
10. YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi'ne gönderilen makalelerin yazım ve biçim koşulları bakımından son denetimlerinin yazar tarafından yapıldığı, yazarın makalenin disketteki ya da CD'deki biçimiyle basılmasına onay verdiği kabul edilir.
11. Makale dergi editörlüğüne teslim edildikten sonra baskı düzeltmeleri için yazara geri gönderilmez. YDÜ, Sosyal Bilimler Dergisi yazım ve biçim kurallarına uygun olmayan makaleler hakeme gönderilmez ve basılmaz.
12. Gönderilen metnin tamamı daktilo harfleri ile tek aralıklı, A4 kâğıdın alt ve üstünde

5cm, yanlarda 4 cm boşluk kalacak şekilde yazılmış olmalıdır.

13. Makalelerin 5.000-10.000 kelime uzunlukta olması gerekmektedir. 10000 kelimeden fazla olan metinler ancak özel koşullarda kabul edilir.
14. Makale, italik harflerle ve içerden yazılmış yaklaşık 120-180 kelimeden oluşan, temel savını ve varılan sonucu betimleyen bir öz ile başlamalıdır. Öz'e makale içeriğini karakterize eden en fazla 5 anahtar sözcük veya deyim eşlik etmelidir.
15. Metin 12 punto büyüklükte Times New Roman yazı tipi ile yazılmalıdır. Makale başlığı 14 punto, Times New Roman yazı tipi, bold ve ana metinden ayrı olmalıdır. Alt başlıklar 12 punto, Times New Roman, bold ve metinden ayrı olmalıdır. İkincil alt başlıkların altındaki alt başlıklar 12 punto, Times New Roman, bold ve italik olmalı ve paragrafın ilk cümlesinin başında yer almalı ve bir nokta ile sonlanmalıdır.
16. Bütün çizelge, grafik ve diyagramlara şekil denilmeli ve birbirini izleyen numaralar verilmelidir. Tablolar olanaklar elverdiği ölçüde az sayıda olmalı ve sadece çok gerekli bilgiler içermelidir. Her şekil ve tabloya Arap rakamları ile bir numara verilmeli ve numaradan sonra başlığı yazılmalıdır ve metin içinde atıf yapılmalıdır.
17. Kaynaklara gönderiler dipnot biçiminde olmamalı, ilgili kaynak(lar) metinde araç içine alınarak (yazar soyadı, yayım yılı: -gerekiyorsa- sayfa numarası/ ya da ilgili sayfalar/bölüm) biçiminde gösterilmelidir.
18. Metin içindeki gönderiler ve metne ilişkin ek açıklamalar dipnotlarda gösterilebilir.
19. Metinde gönderi yapılan kaynakların tümü, makalenin en sonuna yerleştirilecek bir kaynakçada yer almalı, gönderi yapılmayan kaynaklar bu listeye konulmamalıdır. Dergi, kitap, derleme, sempozyum adları açık olarak ve italik (ya da koyu renkte) yazılmalıdır.
20. Kaynakça APA 6 kaynak gösterme esasları doğrultusunda hazırlanmalıdır. Metin içi gönderme ve atıflar tam metnin diline uygun verilmelidir. Türkçe tam metin için Türkçe kaynak gösterme usul ve esasları, İngilizce tam metin için İngilizce kaynak gösterme usul ve esasları dikkate alınmalıdır (<https://apastyle.apa.org>).
21. Yazarlar yayımlanmak üzere dergiye gönderilen yazıları ile birlikte taahhütname ile telif devir formlarını da indirdikten sonra imzalayarak tarayıcı vasıtası ile taratıp yazıları ile birlikte göndermelidirler.
22. Yazarlar makalelerinde [ORCID](#) tanımlayıcılarını eklemelidirler. ORCID tanımlayıcısı olmayan yazarlar ilgili linkten kayıtlarını yapabilirler.

ARTICLE SUBMISSION GUIDELINES

1. NEU Journal of Social Sciences is a peer-reviewed journal and is published twice a year in April and October.
2. The publication language of the journal is Turkish and English.
3. Copyrights of all articles published in the journal are transferred to Near East University. References must be given in the excerpts from all kinds of articles published in the journal.
4. Manuscripts submitted to NEU Journal of Social Sciences must be original, not published elsewhere or sent to another place for publication. If another version of the submitted manuscript was sent to another publisher for review or published, or if it is to be published, the author must make it clear when he/she sends his/her article to the journal.
5. The manuscripts sent to the journal for publication are sent to the two-blind referees after their initial evaluation by the editorial board. The editorial board decides whether the manuscript should be published in accordance with the report coming from the referees, whether the author is required to correct the article or not. The publication decision shall be notified to the author (if there is more than one author, the first of which is mentioned) as soon as possible. Unpublished articles are not returned to the authors.
6. In order to ensure the impartiality of the referee's assessment, there should be no information on the author's identity in the article submitted to the referees. Authors should write the title of their articles, first name, last name, title, institution name, mailing address, telephone and e-mail addresses on a separate sheet of paper, prepare a cover page and send them with their articles. Turkish and English abstracts should be included in the text to be sent to the referees. The text to be sent to the referees should include the title of the article, the text of the article, abstracts in Turkish and English, and no identifying information.
7. The manuscripts should be sent to the Editor directly as an MS Word document as an e-mail attachment or as a CD. Authors can also send a written copy of the text if they wish. Written texts should be written on one side of A4 paper with two intervals and all pages should be given consecutive numbers.
8. Authors whose native language is not English should have a native English reviewer for editing and make the necessary corrections before submitting texts in English.
9. The authors whose articles are published are sent one free of charge from the published journal.
10. It is accepted that the final audits of the articles submitted to the NEU Journal of Social Sciences are done by the author and that the author consents to print the article in its format on a floppy disk or a CD.
11. Once the manuscript is submitted to the journal editor, it is not returned to the author for print corrections. Articles that do not comply with the rules of NEU, Journal of Social Sciences are not sent to the referee and not printed.

12. All text sent should be written with typewriter letters with a single-spaced space of 5cm on the bottom and top of A4 paper and 4cm on the sides.
13. Articles should be 5,000-10,000 words long. Texts with more than 10000 words are only accepted under special circumstances.
14. The article should begin with an abstract consisting of 120-180 words written in italic letters and describing the basic argument and the conclusion reached. The abstract should be accompanied by a maximum of 5 keywords or phrases that characterize the content of the article.
15. The text should be written in 12-point Times New Roman font. The title of the article should be 14 points, Times New Roman font, bold and separate from the main text. Subheadings should be 12-point, Times New Roman, bold and separate from text. Subheadings under secondary subheadings should be 12-point, Times New Roman, bold, and Italic and should be at the beginning of the first sentence of the paragraph and end with a point.
16. All charts, graphs and diagrams should be called figures and given successive numbers. Tables should be small to the extent possible and should contain only very necessary information. Each figure and table should be given a number with Arabic numerals and its title should be written after the number and should be cited in the text.
17. References should not be in footnote format, but the relevant source(s) should be enclosed in parentheses in the text (author's last name, publication year: -if necessary - page number/ or related pages/section).
18. Submissions within the text and annotations of the text can be shown in the footnotes.
19. All references submitted in the text should be included in a bibliography to be placed at the end of the article, and non-submitted references should not be placed on this list. The names of journals, books, reviews and symposia should be written in italics (or bold).
20. The bibliography should be prepared in accordance with APA 6 reference guidelines. In-text references and citations should be given in accordance with the language of the full text. For full-text of Turkish, procedures and principles of Turkish references, for full text in English, procedures and principles of English references should be considered (<https://apastyle.apa.org>).
21. Authors along with the manuscripts sent to the journal for publication should download the commitment and copyright transfer forms and after they sign they should scan with the scanner and sent them together.
22. Authors should include ORCID identifiers in their articles. Authors who do not have an ORCID identifier can register from the relevant link (<https://orcid.org/>).